

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 66

Засновано 1964 року

Харків 2024

УДК 93/94

Засновник: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Періодичність видання: 2 рази на рік.

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, новітньої та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 24 від 25.11.2024 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Серія «Історія»:

Головний редактор — Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Редактор випуску — Волосник Ю. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Відповідальний секретар — Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)

Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет імені Кардинала Стефана Вишинського, Польща)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)

Зелінський А. Л., д-р іст. наук, в.о. провідного наукового співробітника (Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Крульчик К., д-р іст. наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Куделько С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Куліков В. О., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кушнар'ов С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любовський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Мизгін К. В., канд. іст. наук (Ph.D.), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)

Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Тодев І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)

Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний вебсайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04452 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15).

ISSN 2220-7929

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE**

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series History

No. 66

Founded in 1964

Kharkiv 2024

УДК 93/94

Founder: V. N. Karazin Kharkiv National University.

Publication frequency: semiannually.

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 24 from 25.11.2024).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History

Editor-in-Chief — Posokhov S. I., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Issue Editor — Volosnyk Yu. P., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Editorial Coordinator — Rachkov Ye. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Astakhova K. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)

Górak A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cardinal Stefan Wyszyński University, Poland)

Hrechenko V. A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)

Ivashchenko V. Yu., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Jawor G., Doctor of Historical Sciences, Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Kiselyova Yu. A., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Królczyk K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)

Kudelko S. M., Candidate of History, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kulikov V. O., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kushnarov S. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubavskiy R. H., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubychev M. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Lytovchenko S. D., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Mykolenko D. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzgin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Naumov S. O., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Posokhova L. Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Potrashkov S. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)

Shramko I. B., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Sorochan S. B., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Stanchev M. H., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Todev I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

Zelinskyy A. L., Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04452 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15).

ЗМІСТ

<i>Волосник Ю., Литовченко С.</i> Передмова.....	9
--	---

СТАТТІ

Історія

<i>Волосник Ю.</i> Після Великого терору: радянська репресивна політика щодо релігійних конфесій на Харківщині у 1939–1941 роках	12
--	----

<i>Воротинцева О.</i> Облік жебраків та калік на території Слобідської України наприкінці XVIII століття (за матеріалами ревізьких казок Харківського намісництва)	39
--	----

<i>Єремєєв П.</i> Рецепція біблійних текстів у рукописах Михайла Максимовича (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)	55
---	----

<i>Єремєєв П., Шевченко О.</i> Жіноче лідерство у громадах хлістів та скопців (XVII — початок XX століття)	81
--	----

<i>Кушнар'єв С.</i> Функціонування апарату з'їжджих ізб та комплектування приказних архівів у містах Слобідської України в XVII — на початку XVIII століття	114
---	-----

<i>Поролова К.</i> Створення та діяльність Харківської дворянської опіки в період 1775–1796 років	132
---	-----

<i>Potrashkov S.</i> Symbols of Independence and Sovereignty: The Emergence of Systems of Honours and Awards in Eastern Europe, 1918–1920 (the cases of Latvia, Lithuania, Estonia, Poland, and Czechoslovakia)	147
---	-----

Археологія

Любичев М., Шультце Е. Групове поховання на могильнику черняхівської культури Війтенки 167

Руснак В. Стан дослідженості типології та хронології кружального посуду черняхівської культури 194

Щепаченко В. Скляний кубок із Більче-Золотого: до питання про хронологічну та культурну атрибуцію знахідки 218

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Куделко С., Янкул О. Серія «Джерелознавчі зошити»: огляд матеріалів (до 60-річчя кафедри історіографії, джерелознавства та археології) 236

Посохов С. Про реалізацію археографічного проєкту «Харківський університет (1941–1945 років) у спогадах його викладачів та вихованців» 247

Вовк О. Харківський судовий процес 1943 року мовою документів (Рецензія на книгу: *Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року)*: збірник документів і матеріалів. Упорядн., автор передмови та коментарів В. М. Яковлев. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 316 с.) 257

CONTENTS

<i>Volosnyk Yu., Litovchenko S.</i> Foreword	9
--	---

ARTICLES

History

<i>Volosnyk Yu.</i> After the Great Terror: Soviet Repressive Policies Against Religious Denominations in Kharkiv Region, 1939–1941	12
---	----

<i>Vorotyntseva O.</i> Documenting Vagrants and ‘Cripples’ in Late-18th-Century Sloboda Ukraine (Evidence of Revision Lists from the Kharkiv Viceroyalty).....	39
--	----

<i>Yeremieiev P.</i> Reception of Biblical Texts in the Unpublished Writings of Mykhaylo Maksymovych from the Holdings of the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine	55
---	----

<i>Yeremieiev P., Shevchenko O.</i> Female Leadership in the Communities of the Khlysty (Flagellants) and Skoptsi (Eunuchs), 17th to Early 20th Centuries	81
---	----

<i>Kushnarev S.</i> The Functioning of the Apparatus of Prykaz Chambers and Development of Prykaz Archives in the Towns of Sloboda Ukraine, 17th to Early 18th Centuries	114
--	-----

<i>Porolova K.</i> The Development and Operation of the Institution of Noble Wardship in Kharkiv, 1775–1796	132
---	-----

<i>Potrashkov S.</i> Symbols of Independence and Sovereignty: The Emergence of Systems of Honours and Awards in Eastern Europe, 1918–1920 (the cases of Latvia, Lithuania, Estonia, Poland, and Czechoslovakia)	147
---	-----

Archaeology

Lyubichev M., Schultze E. A Group Burial in the Chernyakhiv Culture Cemetery of Viytenky 167

Rusnak V. State of Research on the Typology and Chronology of Chernyakhiv Wheeled Pottery 194

Shchepachenko V. The Glass Beaker from Bilche-Zolote: On the Chronological and Cultural Attribution of the Find.....218

REVIEWS

Kudelko S., Yankul O. *Source Studies Notebooks: A Series Overview* (to the 60th Anniversary of the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology) 236

Posokhov S. On the Archaeographic Project “Kharkiv University in the Memories of Its Faculty and Students, 1941–1945”.....247

Vovk O. Kharkiv Trial of 1943 in the Mirror of Documents (Book Review: *Pochatok shliakhu do Niurnberha. Kharkivs'kyj sudovyj protses (15–18 hrudnia 1943 roku): zbirnyk dokumentiv i materialiv.* Uporiadn., avtor peredmovy ta komentariv V. M. Yakovliev. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2022. 316 s.).....257

ПЕРЕДМОВА

Цей випуск «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”» присвячено проблемам історії та археології Східної Європи. Статті числа відображають основні напрями актуальної наукової проблематики кафедри історії Східної Європи. Публікації викладачів та аспірантів охоплюють широке тематичне поле — питання соціальної, політичної, культурної історії, історії релігії, археології тощо.

Проблематика статей історичного блоку включає вивчення ще мало досліджених державно-конфесійних відносин на Харківщині в період після Великого терору (публікація професора Юрія Волосника) та певних недостатньо розроблених аспектів історії окремих релігійних громад (стаття доцента Павла Єремєєва та Олександра Шевченка). Дослідження доцента Сергія Кушнарєва та аспірантки кафедри Христини Поролової присвячені особливостям процесу функціонування різних ланок системи державного управління та формування чиновницького апарату на Слобожанщині в модерну добу. Досить цікавою є публікація аспірантки кафедри Олени Воротинцевої, що охоплює маловідомі джерелознавчі аспекти соціальної історії Слобідської України. В роботі Павла Єремєєва проаналізовано оригінальні рецепції біблійних текстів у рукописній спадщині Михайла Максимовича. Статтю професора Сергія Потрашкова присвячено вивченню недостатньо дослідженої у вітчизняній історіографії історії нагород у новоутворених незалежних державах Східної Європи після завершення Першої світової війни.

Усі дослідження археологічного блоку «Вісника» об'єднані тематикою пізньоримського часу — початку доби Великого переселення народів лісостепу Східної Європи. Професор кафедри історії Східної Європи і завідувач навчально-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції Михайло Любичев разом з його багаторічною колежанкою, науковою співробітницею Євразійського відділу Германського археологічного інституту Ермунте Шультце подають повний опис поховання 183 могильника Війтенки,

який експедиція досліджує в тісній кооперації з Євразійським відділом з 2005 р.

Аспірант кафедри Василь Руснак у своїй статті аналізує стан дослідженості типології та хронології кружального посуду черняхівської культури і доходить висновку про перспективність саме мікрорегіонального підходу у вивченні кружальної кераміки черняхівської культури.

Викладач кафедри Владислав Щепаченко верифікує інформацію про належність деяких скляних посудин римського часу саме черняхівській культурі в західному регіоні її ареалу.

Розділ «огляди» містить текст професора кафедри історіографії, джерелознавства та археології Сергія Куделка та доктора філософії з історії та археології Олексія Янкула, який присвячено «діамантовому» ювілею кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна від часу її заснування та в якому проаналізовано матеріали «Джерелознавчих зошитів», котрі періодично видає ця кафедра. В огляді завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології Сергія Посохова йдеться про реалізацію археографічного проєкту, що покликаний зібрати й зберегти спогади про Харківський університет його викладачів, співробітників та студентів. Зокрема, автор характеризує четвертий том серії, який вийшов друком 2023 р. й присвячений періоду Другої світової війни. Завершує спеціальний випуск рецензія Ольги Вовк на збірник документів і матеріалів, присвячений Харківському судовому процесу 1943 р.

Юрій Волосник, Сергій Литовченко

CTATTI

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-01>
УДК 322:2-674.5:323.281[(091)(477.54)"]1939/1941"

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ПІСЛЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ: РАДЯНСЬКА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ЩОДО РЕЛІГІЙНИХ КОНФЕСІЙ НА ХАРКІВЩИНІ У 1939–1941 РОКАХ

У статті розглянуто радянську репресивну політику щодо релігійних конфесій на Харківщині напередодні та на початку німецько-радянської війни. Вивчено стан розроблення у вітчизняній історіографії цієї проблематики та зроблено висновок, що, попри появу за останні десятиріччя робіт, які розглядають репресивну політику радянської тоталітарної держави щодо релігії та церкви в 1930-ті рр., її регіональний розріз висвітлено все ще досить фрагментарно. Це повною мірою стосується і Харківського регіону, особливо передвоєнного часу. Розгляд репресивної політики більшовиків щодо духовенства й вірян Харківщини, як правило, обмежується 1920–1930-ми рр., але антицерковні репресії у передвоєнний період в регіоні досліджено явно недостатньо. Це робить вивчення теми науково актуальним.

Як цитувати: Волосник, Ю. Після Великого терору: радянська репресивна політика щодо релігійних конфесій на Харківщині у 1939–1941 роках. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 12–38. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-01>

How to cite: Volosnyk, Yu. After the Great Terror: Soviet Repressive Policies Against Religious Denominations in Kharkiv Region, 1939–1941. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 12–38. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-01> (In Ukrainian)

© Волосник Ю., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

У роботі також проаналізовано різні групи документів і зроблено висновок про достатню джерельну базу для дослідження теми розвідки. У статті показано, що, попри закінчення Великого терору наприкінці 1938 р., репресії проти духовенства й вірян не припинялися, хоча їх масштаби різко скоротилися порівняно з періодом 1937–1938 рр., що створювало ілюзію їх повного (або майже повного) припинення. Доведено, що головна причина цього полягала в концептуальній незмінності антирелігійного політичного курсу радянської тоталітарної держави щодо релігії і церкви як суспільного інституту, оскільки залишилися незмінною також програмна мета монопольно керівної ВКП(б) — створення безрелігійного суспільства. На основі як опублікованих, так і архівних джерел, які автор уперше вводить до наукового обігу, з'ясовано, що репресіями 1939–1941 рр. було охоплено майже всі релігійні конфесії Харківського регіону, котрі на той час ще функціонували, — громади «сергієвської» РПЦ, обновленської церкви, старообрядницькі, баптистські та інші общини. Органи державної безпеки на цей час перетворилися на державну структуру, що фактично монопольно контролювала діяльність релігійних конфесій і паралельно здійснювала репресії проти них. Показано, що в цей період репресій зазнали як священнослужителі, зокрема й представники вищої церковної ієрархії, так і прості віряни. Зазначено, що в передвоєнний період органи НКВС значно посилили боротьбу з «єврейським клерикальним підпіллям» у Харкові (як і по всій Україні), піддавши репресіям найбільш активних представників хасидської громади.

Ключові слова: репресивна політика щодо релігійних конфесій, Харківщина, безрелігійне суспільство, єврейське клерикальне підпілля, хасидська громада, обновленська, баптистська, старообрядницька громади.

Протягом останніх десятиліть, особливо після «архівної революції», значно посилився інтерес науковців до проблеми взаємодії релігійних конфесій і радянської тоталітарної держави доби 1930-х рр. Однак, попри значну кількість публікацій, що висвітлюють різні аспекти державно-церковних відносин (Ihnatusha 2004; Tryhub 2007; Wojko 2020; Shhelkunov 2019), ще чимало питань залишаються мало вивченими або ж дослідженими фрагментарно. До таких належить і вивчення радянської репресивної політики щодо церкви в регіонах України, зокрема на Харківщині напередодні німецько-радянської війни. Розгляд репресивної політики більшовиків щодо духовенства й вірян Харківщини, як правило, обмежується 1920–1930-ми рр., але репресії

щодо релігійних конфесій у регіоні в передвоєнний період вивчено явно недостатньо. Такий стан дослідження робить цю проблематику науково актуальною.

Метою статті є вивчення радянської репресивної політики щодо релігійних конфесій на Харківщині напередодні нацистського вторгнення в СРСР.

Хронологічні межі статті: 1939 р. — літо 1941 р., тобто період від закінчення Великого терору до початку німецько-радянської війни.

Територіальні межі — Харківщина в адміністративних кордонах 1939–1941 рр.

Джерельну базу статті становлять такі групи джерел: документи державної партії-ВКП(б) (XVIII s'ezd VKP(b), опубліковані тематичні збірки (Martyrolohiia Ukrain's'kykh tserkov; Velykyj teror v Ukraini), періодична преса (Bezbozhnik 1939; Antisovetskoe gnezdo cerkovnikov 1940; Pravda 1941), документи особистого походження (Krasnov-Levitin 1977), архівні матеріали (TsDAVO; DAKhO; HDA SBU).

Завершення Великого терору наприкінці листопада 1938 р. ознаменувалося різким скороченням масштабу репресій у країні. Проте це ще зовсім не означало припинення репресій проти релігії і церкви, як і не відбулося концептуального перегляду антирелігійної політики з боку радянського керівництва (Kurljanskij 2011, 522). І. Курляндський, здійснивши ґрунтовне наукове розслідування, визнав за грубу фальшивку опубліковану ще в 1990-ті рр. т. зв. «постанову політбюро ЦК ВКП(б) від 11 листопада 1939 р.», що начебто започаткувала зміни в державній політиці щодо православної церкви (Kurljanskij 2011, 540–549).

Усупереч твердженням деяких сучасних російських істориків церкви про нібито пом'якшення напередодні війни з Німеччиною більшовицької антицерковної політики, зокрема про те, що антирелігійна «хвиля репресій стихла», що «становище церкви тимчасово покращилось» тощо (Сурін 2006, 447; Shkarovskij 2010, 144), вітчизняні науковці (А. Щелкунов, О. Бойко), які мали змогу ознайомитись з нещодавно розсекреченими документами радянських спецслужб того періоду, дійшли іншого висновку. Вони довели, що жодної лібералізації

державної антирелігійної політики перед війною не відбулося і що репресії проти духовенства й вірян після різкого їх скорочення у 1939 р. (тобто одразу після Великого терору) надалі знов істотно посилювалися (Shhelkunov 2019, 114–115; Воjко 2020, 110, 116–117).

На думку найвищих керівників державної партії, боротьба з релігією та «церковниками і сектантами» й після Великого терору мала не тільки не згасати, а, навпаки, повинна була значно поживатися. Головний радянський атеїст О. Ярославський, виступаючи в березні 1939 р. на XVIII з'їзді ВКП(б), знов закликав до посилення «боротьби з таким живучим забобоном, як релігія...» (пер. з рос.)¹ (XVIII s'ezd VKP(b), 135). А в своєму виступі на зборах московського активу Спілки войовничих безбожників (СВБ) у квітні 1939 р. він прямо заявив, що «вороги соціалізму діють через релігійні організації» (Shkarovskij 2010, 130). Ярославський так охарактеризував активістам СВБ негативний вплив так званих «пересувних священнослужителів», вбачаючи в них одну з головних причин збереження релігійних пережитків у суспільстві (а отже, «підказував» «компетентним органам» об'єкт (цільову групу) для переслідування): «Вплив релігійних організацій не можна вимірювати тільки кількістю зареєстрованих релігійних громад. Релігійні пережитки дають себе відчувати і там, де нема ні церкви, ні мечеті, ні синагоги. В таких районах нерідко є переїжджаючий з місця на місце “бродячий піп”, “піп-пересувка”, або оселились колишні мешканці жіночих і чоловічих монастирів, орудують розвінчані верховоди релігійних сект, колишні церковні старости і тому подібні колишні люди...». У такий спосіб Ярославський підводив аудиторію до головного (і «традиційного») свого висновку: «Релігія — це перепона для трудящих на шляху до побудови комуністичного суспільства» (Yaroslavs'kyj 1939). Ще один відомий тогочасний «атеїстичний діяч» — один з керівників Спілки войовничих безбожників Ф. Олешук (1939 р.), закликаючи до активізації боротьби з релігією, «доводив», що «радянський піп — мракобіс, реакціонер, ворог соціалізму» (Shkarovskij 2010, 130).

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторів статті.

В іншій статті, опублікованій 1940 р. в «теоретичному» офіціозі ЦК ВКП(б) «Більшовик», Олещук наголошував: «Не можна забувати ... про антирадянську діяльність залишків експлуататорських класів і попівщини, котрі всіляко намагаються загальмувати подолання релігійних пережитків, зберегти старий побут, старі обряди, звичаї, свята» (пер. з рос.). «Релігійні пережитки ворожі соціалізму, непримиренні з комунізмом» (пер. з рос.), — робив цілком очікуваний висновок автор (Oleshchuk 1940, 37–38). Як бачимо, і в цей час, напередодні та на початку Другої світової війни, войовнича антирелігійна політика ВКП(б), як і її програмна мета — побудова «безрелігійного суспільства», залишалася незмінною, а боротьба проти релігії та церкви, як і раніше, була пріоритетним завданням державної партії.

Після виходу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», що поклала край Великому терору, розпочалося чергове реформування діяльності радянських органів державної безпеки, яке відбувалося в межах політичної кампанії зміцнення «соціалістичної законності» (Bojko 2020, 110). Однак співробітники органів НКВС (фактично єдиного на той час радянського відомства, що здійснювало контроль за діяльністю «церковників») були переконані, що «вороги гуляють на свободі», глибоке підпілля ще не викрито, а отже, масштабні репресії не мали припинятися (Podkur, Stavniuk 2019, 80). Про це також свідчать матеріали численних оперативних нарад та партійних зборів в УНКВС по Харківській області, присвячених обговоренню постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. Співробітники УНКВС — доповідачі й промовці — мусили визнати (а як же інакше, партія наказала!) застосування ними методів фізичного впливу щодо арештованих підслідчих, фальшування протоколів допитів і справ, спрощених методів ведення слідства, наявність інших численних «помилки і недоліків» у роботі органів державної безпеки, про які йшлося в цій постанові.

Проте учасників нарад і зборів більше турбувало те, що в нових умовах ведення слідства з дотриманням (або з позірним дотриманням) норм

«соціалістичної законності» (тобто без використання вже «звичних» методів-тортур, знущань тощо) арештовані не даватимуть «потрібних» слідчим свідчень (або ж відмовляться від раніше вибитих показів), а отже, істотно зменшиться «ефективність» роботи слідчих органів. Зокрема, відповідальний працівник Харківського УНКВД О. І. Кудринський, виступаючи на оперативній нараді 1 січня 1939 р., заявив: «Досвід показав, що тепер відмовляються від показів не лише окремі арештовані, але й запеклі вороги...». Один з присутніх на тій нараді чекістів Лихолатников навіть скаржився, що внаслідок умов діяльності, які змінилися, у грудні 1938 р. «...ми закінчили мало справ. Працівники недостатньо приділили енергії слідчій роботі». Інший промовець (2 січня 1939 р.) (керівник 7-го «церковного» відділку) І. Г. Стойчанов зазначив, що тепер «...вороги будуть намагатися заплутати слідство шляхом відмов, провокаційних прийомів тощо» (Vidlunnia Velykoho teroru, 637, 651).

По суті, і в цей час харківські чекісти висловлювалися за подальше продовження практики масових арештів нерозкритих «кадрів ворогів народу» та їхніх добре «замаскованих» очільників. Наприклад, у характерному виступі начальника райвідділу НКВС Липецького району П. Х. Лябаха на оперативній нараді особового складу УДБ УНКВС у Харківській області 28 листопада 1938 р. пролунало, що «у 1937–1938 рр. ми обмежувалися арештами одинаків, не розкриваючи глибокого та організованого контрреволюційного підпілля. З виступів видно, що в нас ще є великі облікові дані про попів, білогвардійців, сектантів тощо, а між тим ці кадри ворогів мали давно бути репресовані, але ми працювали погано й тим самим дали ворогу можливість продовжувати свою ворожу роботу» (Velykuj teror v Ukraini, 355). Іншими словами, на думку чекістів, потужний державний терор проти «церковників і сектантів» та інших соціальних груп, віднесених владою до категорії «ворогів народу», слід було продовжувати.

У березні 1939 р., тобто невдовзі після закінчення Великого терору, у виступі нового наркома НКВС СРСР Л. Берії на XVIII з'їзді ВКП(б) зловісно пролунали слова: «...співробітники НКВС, очистивши свої лави від ...ворожих елементів та зміцнивши свої лави перевіреними

кадрами, забезпечать розкриття, розгром та викорінення всіх ворогів народу» (пер. з рос.). «Необхідно добити рештки помираючих класів» (пер. з рос.), — наголосив він (XVIII s'ezd VKP(b), 145). Керівник радянських органів державної безпеки, безумовно, відносив духовенство до таких «елементів».

Документи, які опублікував і ввів до наукового обігу дніпровський науковець А. Щелкунов, наочно показують, що і в період 1939–1941 рр. каральна машина НКВС продовжувала активно діяти проти «церковників і сектантів». Наприклад, в інструкції заступника наркома НКВС УРСР А. З. Кобулова начальнику УНКВС у новоствореній (1939 р.) Сумській області 3 липня 1939 р. наголошувалося: «Негайно розпочати виявлення на території області сектантських груп: єговістів, адвентистів, євангельських християн, баптистів, церковників ІПЦ, старообрядців, тихонівців та єврейських клерикальних організацій. Взяти в активну розробку керівний склад релігійних громад-попів, дияконів, архімандритів, рабинів, проповідників сект, мобілізувавши увагу агентури на виявлення їхніх зв'язків та практичної антирадянської діяльності. Особливу увагу звернути на осіб релігійного культу, що роз'їжджають по містах і селах, а також на осіб, пов'язаних з закордоном та іноземними консульствами. Цей контингент забезпечити особливо перевіреною та кваліфікованою агентурою. З метою розширення оперативного обліку використати архівні агентурно-слідчі матеріали по церковниках і сектантах, що є у вас. Затребувати архівні матеріали по вашій області з Харківського та Чернігівського УНКВС». Ця директива, уважають дослідники, не була особистою ініціативою самого А. З. Кобулова (Shhelkunov 2019, 131). Можна також припустити, що аналогічні директиви були направлені й керівникам інших обласних управлінь НКВС.

Про те, що боротьба проти релігії, духовенства й вірян усіх конфесій і напередодні війни з Німеччиною, як і раніше, залишалася пріоритетною для органів НКВС, свідчить, зокрема, вказівка наркома НКВС УРСР І. Серова, що прозвучала у його виступі перед керівним складом УНКВС у Харківській області на нараді 16 грудня 1940 р. Відділу управління державної безпеки було наказано «розгорнути агентурні заходи

з розробки різних течій церковно-сектантської контрреволюції». Окрім того, було наказано «...виявляти осіб, що повертаються із заслання, і негайно брати на облік та розробляти» (*Radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky*, 157). Наслідки цих вказівок керівництва НКВС не змусили себе довго чекати. У квітні 1941 р. новий нарком НКВС УСРР П. Мешик повідомив керівникам УНКВС у Харківській, Дніпропетровській та Сталінській областях, що для «ознайомлення зі станом оперативно-агентурної роботи по церковно-сектантській лінії» у цих областях та «надання практичної допомоги» місцевим чекістам з центрального апарату НКВС УСРР буде відряджено двох відповідальних працівників органів держбезпеки (Хайтіна та Аносова) (Shhelkunov 2019, 140).

Припинення Великого терору супроводжувалося різким скороченням репресій проти кліриків. Зокрема, опубліковані документи свідчать, що загалом за 1939 р. у східних областях УРСР було репресовано «по церковно-сектантській контрреволюції» 213 ос., а за 1940 р. — 219 ос. (Shhelkunov 2019, 117). Для порівняння: за весь 1937 р. в УРСР було репресовано 4 644 «служителів релігійного культу», а за перше півріччя 1938 р. — ще 1 474 (*Velykyj teror v Ukraini*, II, 127–128).

Як бачимо, попри істотне скорочення репресій проти духовенства й вірян у 1939 р., вони не припинились. Лише за 1940 р. на території східних областей НКВС УРСР здійснило арешти по 146 агентурних справах, заведених проти «церковників» (Shhelkunov 2019, 118). Навіть більше, репресії мали тенденцію ставати все суворішими. Наприклад, наркомат юстиції СРСР — центральний орган державного управління, що мав забезпечувати здійснення правосуддя в країні, виконуючи вказівки радянсько-партійного керівництва, у 1940 р. розцінив як «неправильну та антидержавну політику зниження мір покарання», що здійснювалась наркоматом юстиції та Верховним судом УРСР. Зазначалось, що останні «не зуміли організувати роботу так, щоб уміло та нещадно вести боротьбу з контрреволюційними злочинами» (щонайперше йшлося про діяльність «церковників і сектантів») (TsDAVO, f. 2, op. 12, t. 1, spr. 117, ark. 56–57). Таємним наказом наркома юстиції СРСР від 19 листопада 1940 р. «практика застосування Верховним судом м'яких мір покарання у справах про контрреволюційні

злочини» визнавалася шкідливою і такою, що «значною мірою сприяла послабленню каральної політики і в обласних судах УРСР» (TsDAVO, f. 2, op. 12, t. 1, spr. 117, ark. 57). Наказ НКЮ СРСР вимагав від голів Верховного суду УРСР, обласних, окружних та спеціальних судів «...рішуче покінчити з антидержавною практикою ліберального відношення до контрреволюціонерів» та «звернути особливу увагу на покращення каральної політики» (TsDAVO, f. 2, op. 12, t. 1, spr. 117, ark. 61–62). Ці директиви НКЮ СРСР почали активно реалізовувати в практиці судових органів. Унаслідок цього кількість «церковників і сектантів», звільнених судами та особливою нарадою НКВС у 1940 р. порівняно з 1939 р. зменшилась утричі — від 58 ос. до 19 ос. (Shhelkunov 2019, 119).

Арештовані 27 жовтня 1937 р. та засуджені особливою трійкою УНКВС у Харківській області 5 грудня того ж року на 10 років виправно-трудових таборів священники Шипулін С. П. і Котляров І. С. за участь у «церковно-монархічній організації, що за свою прикінцеву мету ставила повалення існуючого ладу...» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3057, ark. 41) не були звільнені навіть після того, коли в процесі перевірки з'ясувалося, що цю справу сфальшували слідчі. Постановою позасудового органу — особливої наради при наркомі НКВС СРСР від 17 січня 1940 р. «за участь в антирадянській церковно-монархічній організації» — ці священнослужителі були вислані до Красноярського краю строком на 5 років кожний (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 474, ark. 152; spr. 3057, ark. 1-a, 1-б, 41).

17 жовтня 1939 р. особливою нарадою при наркомі НКВС СРСР до п'ятирічного строку заслання в Казахстані «як соціально-небезпечний елемент» була засуджена мешканка Харкова Е. Ф. Бірт (відповідно до чинного наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. № 00486 про репресування дружин і сімей засуджених «ворогів народу»). Її чоловік Г. Я. Бірт — пастор лютеранської церкви в Харкові (водночас пробст Північно-Українського синодального округу) ще 1934 р. був засуджений за «шпигунську діяльність на користь Німеччини» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3398, ark. 36, 45). 12 липня 1940 р. Харківська обласна прокуратура відмовила в перегляді сфальсифікованої органами

державної безпеки справи священнослужителя І. В. Лінницького, якого рішенням особливої трійки УНКВС у Харківській області від 20 листопада 1937 р. було засуджено до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах (ДАKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 754, ark. 15, 28). Таких випадків відмов тоді було чимало (Karlin 2009, 246–247).

Про те, що і з закінченням Великого терору в органах НКВС повністю не припинилася усталена практика використання методів фізичного впливу щодо арештованих кліриків, свідчить слідча справа проти очільника Харківської єпархії архієпископа Олександра, матеріали якої автор цієї статті вперше вводить до наукового обігу. Слідство у цій сфальшованій енкаведистами справі «антирадянської шпигунсько-монархічної церковної організації» «іоанитів» розпочалося ще в липні 1938 р. і не припинилося ані в 1939 р., ані в 1940 р. До складу її учасників слідчі «включили», окрім очільника Харківської єпархії архієпископа Харківського та Охтирського Олександра (О. Ф. Петровського), також священнослужителя Казанської (Лисогорської) церкви в Харкові О. В. Дяконова та члена церковної п'ятидесятки Казанської церкви Г. О. Оленича. Арештовані О. Петровський та О. Дяконов служили в Казанській церкві, а Г. Оленич входив до складу її церковного активу. За версією слідства, одним з керівників цієї міфічної організації «іоанитів» був патріарший екзарх України митрополит Харківський Костянтин (Дьяков) (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 1, 101). Він прийняв мученицьку смерть на допиті в київському НКВС ще в листопаді 1937 р. (Vladimir (Shvec) 2017, 273).

Слідчі інкримінували арештованим шпигунство на користь Польщі, наміри реставрувати буржуазний лад в СРСР, проведення серед населення «антирадянської пораженської пропаганди, спрямованої на дискредитацію заходів радянської влади» тощо (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 101–102). 88-річний архієпископ Олександр мужньо поводив себе на закритому засіданні трибуналу Харківського військового округу 17 червня 1939 р. Він категорично відмовився від показів, наданих під час слідства, винним у пред'явлених звинуваченнях себе не визнав, заявивши про використання слідчим тортур з метою отримати від нього необхідні свідчення: «Під час

допиту слідчий мене бив, і під фізичним впливом я давав неправдиві покази» (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 108). Військовий трибунал фактично проігнорував це важливе свідчення, не взявши його до уваги, і засудив і Петровського, і Оленича до 10 років ув'язнення (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 109–110).

Проте 5 січня 1940 р. військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала вирок трибуналу, відправивши справу на дослідження (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 111). Та 89-річному О. Петровському, сили якого були підірвані тривалим ув'язненням, жорстоким слідством і тортурами, вже не судилося дожити до нового судового розгляду справи. 24 травня 1940 р. він, перебуваючи в тюремній лікарні, відійшов у вічність (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 143, 146). Раніше, у березні 1940 р., не витримавши нелюдських умов жорстокого слідства, помер після важкої психічної хвороби (до якої, очевидно, і призвели тортури під час слідства) інший фігурант цієї справи — священник Казанської церкви А. В. Дяконов. Лише третьому фігуранту справи вдалося дожити до кінця слідства. Г. Оленича (55-річного інваліда!) рішенням особливої наради при НКВС СРСР від 12 травня 1941 р. «за антирадянську агітацію» було засуджено на 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Він був реабілітований 1957 р. (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 158). У 1993 р. архієпископ Олександр був реабілітований, а 22 червня 1993 р. разом з іншими харківськими новомучениками канонізований та приєднаний до місцевошанованих святих. Отже, матеріали справи переконливо свідчать, що про жодне пом'якшення курсу щодо духовенства й вірян у названий період говорити не можна.

Влітку 1940 р. місцева преса повідомила про те, що в Харкові відбувся судовий процес над колишнім секретарем обновленської церковної ради «Гольбергівської» (Трьохсвятительської) церкви (сама церква на той час уже була як понад рік закрита) Бобровським. Його судили вже не тільки за контрреволюційні діяння — антирадянську агітацію, а й за те, що жив за фальшивим паспортом і без прописки, а також за те, що розтратив 250 тис. крб, отриманих від продажу свічок, хрестиків і просвир. З'ясувалося також, що до 1917 р. Бобровський служив у царській поліції. Звинувачували його в аморальному способі

життя, зокрема в тому, що мав коханок, влаштовував п'яні оргії прямо в будівлі церкви. За ці «діяння» Бобровського було засуджено до 8 років позбавлення волі. Колишню голову церковної ради тієї ж церкви Олександру Пшеничникову засудили до трьох років тюрми та на 2 роки позбавили політичних прав (*Antisovetskoe gnezdo cerkovnikov* 1940, 26). Отже, продовжувалася практика переслідування не лише священнослужителів, але й церковного активу, крім того, місцева влада робила все для їхньої моральної дискредитації. Раніше, 1939 р., у цьому ж Трьохсвятительському соборі було викрито групу осіб, до складу якої належали колишні купці, що «обговорювали питання боротьби з радянською владою» (Yarmysh et. al. 2004, 201).

Щоправда, у період 1939–1940 рр. деяким з арештованих у роки Великого терору «церковникам і сектантам» все ж пощастило вийти на волю (внаслідок політичної кампанії зміцнення «соціалістичної законності»). Зокрема, після слідства, що тривало понад рік, наприкінці червня 1939 р. було звільнено з-під варті П. О. Каплієнка, відомого пресвітера, який тривалий час був головою общин християн-баптистів Харківського району (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 6472, ark. 11 зв., 73). У лютому 1940 р., після протесту харківської обласної прокуратури, з таборів ГУТАБу було звільнено колишнього хориста церкви на Журавлівці в Харкові В. Т. Мін'є (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 4193, ark. 48). Його було заарештовано за сфабрикованою слідчими НКВС у Харківській області агентурною справою «Хамелеони» (обновленці) у 1937 р. (*Velykuj teror v Ukraini*, I, 310) й засуджено особливою трійкою УНКВС у Харківській області до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 4193, ark. 44).

29 травня 1939 р. в Харкові органами НКВС у Харківській області було заарештовано члена місцевої старообрядницької общини А. П. Лаптева. Його звинувачували в тому, що він є «активним учасником старообрядницького контрреволюційного підпілля, пов'язаного з білоемігрантським старообрядницьким центром в Румунії», що «за завданням старообрядницького підпілля... систематично здійснює у себе на квартирі релігійні обряди, де серед віруючих проводить контрреволюційну діяльність», а також у тому,

що учасники цього «старообрядницького підпілля... займаються шпигунством на користь румунської сигуранци» (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 119, ark. 1). Це були серйозні звинувачення, якщо враховувати соціальне походження А. П. Лаптева, «сина великого куркуля», який і сам був розкуркулений 1931 р. (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 119, ark. 6, 11). Проте довести ці звинувачення слідству не вдалося, і 23 липня 1939 р. справу було перекваліфіковано. Лаптева тепер звинуватили в проведенні «антирадянської агітації серед старообрядців під виглядом здійснення релігійних обрядів» (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 119, ark. 8,66). При цьому склад цього злочину слідство довести не спромоглося, тож 14 серпня 1939 р. Лаптева все ж звільнили з-під варті (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 119, ark. 66–67, 68). Слід зазначити, що такі «щасливі» випадки звільнення арештованих «церковників і сектантів» у часи «берієвської відлиги», коли відбувся поворот до начебто дотримання «соціалістичної законності» (Вojko 2020, 111), були радше винятком.

Сучасник тих подій так описує своє враження від зустрічі з тими, кому тоді пощастило вийти на волю: «Всі ми знали про страшні тортури, що відбуваються в катівнях НКВС. Доводилось бачити людей, котрим у поодиноких випадках (1 на 10 тисяч) вдавалось вийти на волю. Вони справляли жахливе враження; скелетоподібні фігури, тіло, вкрите страшними шрамами, безумні, блудні очі й завзяте молчання про те, що відбувалося з ними» (Krasnov-Levitin 1977, 325).

Гоніння на старообрядців в УРСР з новою силою розпочалися навесні 1939 р., коли органи НКВС УРСР розробили велику агентурну справу «Бессарабці». Вона була спрямована проти «церковно-монархічної контрреволюційної організації старообрядців», що за версією органів держбезпеки начебто діяла в Молдавській АРСР, Одеській, Миколаївській, Київській, Кіровоградській, Ворошиловградській та Харківській областях. За цією справою було заарештовано 34 ос. (Shhelkunov 2019, 122). Зокрема в Харківській області у травні 1939 р. було заарештовано 2 ос. — Ф. М. Гуслякова («старообрядницького попа» — мовою документа) та вищезгаданого А. Ф. Лаптева — («колишнього куркуля, що організовував нелегальні збори») (старообрядців —

Ю. В.) (Shhelkunov 2019, 129). Священник Федір Михайлович Гусляков (1879 р. н.) ще з 1918 р. служив у старообрядницькому храмі Успіння Пречистої Пресвятої Богородиці Білокриницької згоди в Харкові (по вул. Ярославській, 28) аж до самого його закриття в лютому 1930 р. (у зачиненому приміщенні церкви незабаром було влаштовано музей радянської міліції та розшуку), а після проводив богослужіння на квартирах вірян. Сама ж община після закриття храму була знята з реєстрації (Yeremieiev 2007, 32–34). (Богослужіння старообрядців в 1930-ті рр. продовжували відбуватися, але нелегально, зокрема «в підвалі церкви Трьох святих», що розташована по Заїківській вулиці) (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 119, ark. 17, 23, 29). У 1940 р. Ф. М. Гуслякова було репресовано (Yeremieiev 2007, 34).

Також НКВС УРСР (червень 1939 р.) планували арешти й за іншою агентурною справою «Відродженці», зокрема в Харкові. Тут, за інформацією органів державної безпеки, активну діяльність, попри похилий вік, вів «один з керівників антирадянського церковного підпілля Жеретієнко Климентій... колишній архімандрит і настоятель Києво-Печерської лаври». Останній був пов'язаний з Д. І. Абашидзе (чернече ім'я Антоній), колишнім архієпископом Таврійським, який вважався органами НКВС керівником підпільної ІПЦ в Україні (Shhelkunov 2019, 132–133).

У 1939 р. були репресовані ченці Святогірської пустині: архімандрит Димитрій (Таніч), ігумен Амвросій (Горонченко), ієромонахи Мілітон (Нестеренко) і Стефан (Медведев), що належали до «Істинно православної церкви» та прийняли на себе подвиг юродства (Tryhub 2007, 49).

У цей період значно активізується переслідування органами державної безпеки «єврейських клерикальних організацій». У Харкові операція проти «єврейського клерикального підпілля» розпочалась у березні 1939 р. На початку березня 1939 р. за постановою начальника 4-го («церковного») відділку 2-го відділу УДБ УНКВС у Харківській області І. Г. Стойчанова, яку також підписали начальник 2-го (секретно-політичного відділу) С. А. Гінесин та заступник начальника УНКВС області П. П. Тихонов, було заарештовано групу з 5 євреїв-хасидів,

звинувачених у причетності до «контрреволюційної організації клерикалів» на чолі з «колишнім рабином» А. Б. Г. Певзнером (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 1–5). Арештований 7 березня 1939 р. А. Певзнер, згідно з директивою заступника наркома НКВС УСРР А. З. Кобулова від 25 лютого 1939 р. за № 911 сн, одразу був відправлений до Києва за розпорядженням начальника 2-го (секретно-політичного) відділу НКВС УСРР (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 55). А це свідчить про те, що НКВС УСРР уже в цей час почало слідство за новою «перспективною» (як здавалося тоді) справою проти «єврейських клерикалів». У цьому переконують також інші документи справи. Зокрема, на початку травня 1939 р. заступник наркома НКВС УСРР А. З. Кобулов затвердив постанову старшого слідчого УДБ НКВС УСРР Новикова про продовження строку утримання під вартою 9 арештованих (з Києва, Вінниці, Умані та інших міст України) у слідчій справі (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 55), фігурантами якої, окрім А. Певзнера, були 8 заарештованих ще на початку березня хасидів (серед яких — двоє рабинів, меламед, шойхет, моель та ін.) (Osipova 2002, 54). Новиков причину цього пояснював тим, що «слідство у справі знаходиться у стадії розгортання, в результаті чого виявляються нові обставини, пов'язані з проведенням контрреволюційної діяльності звинуваченими у м. м. Ленінграді, Вінниці, Дніпропетровську, Харкові і т. д.» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 55). Отже, керівництво НКВС УСРР поклало чималі надії щодо подальшого розвитку слідства у цій справі.

Наприкінці червня 1939 р. А. Певзнера етапували з київської Лук'янівської в'язниці до Харкова для проведення очних ставок з іншими арештованими в цій справі (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 56–57). Окрім А. Певзнера, були заарештовані Ц. І. Гуревич, Ш. З. Кацман, М. С. Гурков, Н. Т. Пінсон (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 1–5). Певзнера звинувачували в тому, що він «систематично листується з закордоном, з учасником антирадянської організації клерикалів Шнеерсоном, який емігрував свого часу до Польщі та від якого отримує директиви з антирадянської діяльності в СРСР» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 1). Йосеф-Іцхак Шоломович Шнеерсон —

6-й Любавичський Ребе, духовний лідер хасидів, який з 1920 р. керував любавичським рухом, організував та очолив нелегальну систему єврейської релігійної освіти. За «антирадянську» діяльність у червні 1927 р. був заарештований ОДПУ та засуджений спочатку до розстрілу, а потім до заслання. Восени 1927 р. під тиском світової спільноти Шнеєрсону дозволили виїхати за кордон, звідки він продовжив керувати діяльністю хасидського руху в СРСР (Osipova 2002, 1, 23, 155). Ще одне звинувачення: «Певзнер організував при синагозі м. Харкова нелегальний єшибот, де систематично серед єврейського населення проводив антирадянську пропаганду з використанням релігійних забобонів» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 1, 157, 181).

Іншого арештованого М. С. Гуркова слідство звинуватило у проведенні серед єврейського населення «антирадянської пропаганди з використанням релігійних забобонів», а також у тому, що він брав участь «у зборі коштів для надання допомоги сім'ям репресованих» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 4, 274, 275, 281). Н. Т. Пінсона звинуватили в тому, що він «у себе на квартирі проводив нелегальні зборища учасників цієї організації», а також в антирадянській пропаганді «з використанням релігійних забобонів» і в тому, що свого часу він зник з м. Стародуба «з метою уникнути репресії за антирадянську діяльність» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 5). Ц. І. Гуревич був звинувачений у тому, що «систематично підтримував письмовий зв'язок зі своїм батьком І. Ш. Гуревичем, котрий емігрував за кордон і ... є одним з агентів керівника антирадянської націоналістичної єврейської організації клерикалів Шнеєрсона, що мешкає у Варшаві», а також в антирадянській пропаганді з використанням релігійних забобонів та у спробі нелегального перетину кордону в 1933 р. (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 2). Ш. З. Кацману було інкриміновано листування зі своїм родичем-«єшиботником», який мешкав у Ризі, підтримання зв'язку з Й. Шнеєрсоном, антирадянську агітацію з використанням релігійних забобонів та провокаторську діяльність в часи революції 1905 р. (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 3).

На допитах слідство особливо «цікавилось» функціонуванням у Харкові та інших містах СРСР підпільних єшиботів (єшив), їхніми

керівниками та джерелами фінансування, зв'язками з закордонними клерикальними організаціями та іноземними розвідками, а також використанням зібраних у синагогах коштів тощо (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 133, 134, 158, 180, 197, 207, 233, 273, 278).

У звинувачувальному висновку, підписаному 11 серпня 1939 р. слідчим слідчої частини УНКВС у Харківській області Сергєєвим, зазначено: «ліквідована контрреволюційна організація клерикалів, учасники якої здійснювали на території СРСР розвідувальну роботу на користь іноземних розвідок і проводили антирадянську націоналістичну пропаганду» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 273). За версією слідства, А. Певзнер був «керівником контрреволюційної організації клерикалів м. Харкова» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 275). Проте чекісти не змогли довести пред'явлені арештованим звинувачення.

Кримінальна справа проти харківського «клерикального підпілля» почала розвалюватися. Вже у серпні 1939 р. з-під варті був звільнений один з фігурантів цієї справи Ш. З. Кацман, оскільки, як зазначалось у постанові слідчого, «...матеріалів, що викривали його в антирадянській контрреволюційній клерикальній організації, слідством не здобуто» (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 272).

Проте доля інших підслідних склалася набагато гірше. Справу було передано на розгляд особливої наради при НКВС СРСР (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 281). Ухвалою цього позасудового органу від 17 листопада 1939 р. «за причетність до антирадянської організації» А. Б. Певзнера було заслано до Казахстану на 5 років (вже у квітні 1940 р. він помер від туберкульозу), М. С. Гуркова відправлено на заслання до Казахстану також на 5 років (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 288, 289, 323). Ц. І. Гуревич і Н. Т. Пінсон були засуджені до ув'язнення у виправно-трудових таборах відповідно на термін 3 та 5 років кожний та відправлені на Північ (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 287, 290, 320). Подальша їхня доля достеменно невідома (імовірно, загинули в ув'язненні). Лише у квітні 1989 р. А. Б. Певзнер, Ц. І. Гуревич, М. С. Гурков та Н. Т. Пінсон були реабілітовані (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 313–316 zv.).

Терор проти представників духовенства та вірян не припинився й після нацистського вторгнення. О. В. Бойко вказує на важливу причину істотного збільшення серед арештантів представників різних релігійних груп влітку 1941 р. порівняно з його першою половиною. «Вочевидь, в умовах війни радянські спецслужби хотіли максимально швидко позбавитися як уже звинувачених, підозрюваних, так і потенційних “соціально небезпечних елементів”, які давно значилися у списках НКВС, але все ще перебували на свободі», — робить висновок науковець (Вojko 2020, 116).

Зокрема, 25 червня 1941 р., тобто вже після початку війни з гітлерівською Німеччиною, в Сумах був заарештований колишній єпископ обновленської церкви Костянтин (Смирнов К. О.), діяльність якого у 1920-х рр. була тісно пов'язана з Харківщиною. І це попри те, що Костянтин уже тривалий час (з 1936 р.) перебував на покої (Karlin 2009, 255). 13 серпня 1941 р. органами НКВС у Харківській області був заарештований у місті Мерефа колишній настоятель Покровської церкви Старої Водолаги, протоієрей П. Ф. Капустянський (до речі, церкву було закрито ще 1934 р., і чоловік уже кілька років пропрацював у різних державних установах і підприємствах) (Karlin 2009, 235). «Органи» безпідставно звинувачували Капустянського у проведенні антирадянської агітації серед вірян. На слідстві священнослужитель категорично заперечував пред'явлені звинувачення, не визнав себе винним, зокрема у належності до контрреволюційної монархічної організації. Проте вийти на волю йому вже не судилося. Восени 1941 р. Капустянського етапували з харківської в'язниці НКВС до Кустанайської в Казахстані. Він, згідно з документами, помер у тюрмі від туберкульозу легенів у березні 1942 р. (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 2805, ark. 200–201 zv.).

6 липня 1941 р. органами НКВС був заарештований представник церковного активу — член церковної ради Казанської церкви м. Харкова І. І. Пирогов, якого відправили до м. Івдель Свердловської області (РРФСР). Помер він у таборі (Karlin 2009, 381).

Зазначимо, що арешт П. Ф. Капустянського та І. І. Пирогова відбувся практично в той саме час, коли в ошадкасу Кагановичського району

Харкова за рішенням церковної ради Казанської релігійної общини («тихонівської орієнтації»), яка дуже постраждала від сталінських репресій у 1937–1938 рр., її казначеєм В. Секаловим у фонд оборони країни було перераховано 11.007 крб пожертвуваль вірян! (Pravda 1941, 16 avgusta, № 226 (8634). Того ж 1941 р. священник І. Федоров, що служив у церкві Архангела Михаїла у м. Краснокутськ був утоплений солдатами Червоної армії, що відступала (Karlin 2009, 333).

22 червня 1941 р. був повторно взятий під варту колишній обновленський митрополит А. В. Одінцов (перший раз — у червні 1938 р. він був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності й перебував під слідством за ґратами до весни 1940 р.). Андрій Одінцов (митрополит Дніпропетровський у період 1928–1935 рр.) протягом 1935–1936 рр. керував Харківською єпархією, а з 1936 р. припинив активну діяльність і проживав у свого сина в Новомосковську, займаючись садівництвом. Після нічних виснажливих допитів 7 серпня 1941 р. А. Одінцов на основі неправдивих свідчень був засуджений до 7 років ув'язнення. Подальша його доля невідома (Tereschenko 2009, 558–562).

Переслідування духовенства й вірян та репресії проти них охопили всю радянську Україну. На початку серпня 1941 р. у доповідній записці, адресованій голові уряду УРСР Л. Корнійцю, голова Верховного суду УРСР К. Топчій, звітуючи про проведену цією інстанцією роботу, зацентрував увагу на «...діяльності різних антирадянських церковних груп, що за останній час розширили свою діяльність» (TsDAVO, f. 2, op. 7, t. 1, spr. 340, ark. 99). Ішлося про засудження обласними судами до страти різних груп «церковників і сектантів» («тихонівців», баптистів тощо) за контрреволюційну діяльність. Зокрема, повідомлялось про засудження «Бавика — колишнього ігумена Святогірського монастиря, Красиловського — колишнього єпископа Московської єпархії та інших у кількості 6 ос. (усі колишні черниці й попи) усіх до розстрілу за те, що вони були учасниками контрреволюційної організації «тихонівців», організували підпільну церкву на квартирі одного з членів цієї організації, проводили підпільно-релігійні обряди, збирались на нелегальні зібрання,

проводили контрреволюційні розмови, заявляли, що незабаром настане кінець світу, що радянська влада послана людству за гріхи, читали антирадянську літературу та ін. З репресованих жінок вони створили «сестринство» чисельністю до 50 ос. і здійснювали антирадянську роботу. Ніхто з них ніде не працював...» (TsDAVO, f. 2, op. 7, t. 1, spr. 340, ark. 99–100). Верховний суд УРСР залишив усі розстрільні вирoki обслуdiv щодо «релігійників» чинними (TsDAVO, f. 2, op. 7, t. 1, spr. 340, ark. 101). Також треба зазначити, що від вересня 1940 р. суди УРСР не ухвалили жодного виправдувального вирoku звинуваченим у «церковно-сектантській контрреволюції» (Shhelkunov 2019, 119).

Як видно з наведеного матеріалу, тоталітарна влада, як і раніше, навіть в умовах страшної війни з гітлерівською Німеччиною, продовжувала вбачати у представниках духовенства й вірянах будь-яких конфесій своїх потенційних ворогів.

Отже, репресивна практика каральних органів щодо духовенства протягом 1939–1941 рр. не припинялася, хоча репресивна машина порівняно з добою Великого терору значно зменшила свої оберти, що й створює оманливе уявлення про поворот у політиці радянської держави щодо релігії та церкви в напрямку лібералізації державно-церковних відносин з 1939 р. (Bojko 2020, 110). Внаслідок безперервного державного терору, якого зазнали всі релігійні конфесії, перед німецько-радянською війною відбулося фактично повне фізичне знищення церковної ієрархії. Від вишого духовенства РПЦ у передвоєнний час залишилися лише чотири особи: два єпископи і два митрополити (місцєблюститєль патріаршого престолу Сергій (Страгородський) і Миколай (Ярушевич). Усі інші вищі ієрархи на території СРСР були розстріляні, ув'язнені, заслані у віддалені райони СРСР або, не витримавши тиску та репресій, змушені зректися сану чи піти на покій (Martyrolohiia Ukrain's'kykh tserkov, 1044–1045). Ієрархія українських єпархій у 1939 р. складалася лише з одного архієрея-єпископа Митрофана (Русинова), який очолював Одеську єпархію (Ihnatusha 2008, 126). Як зазначає один із сучасних дослідників, єпархій як адміністративних одиниць у 1939 р. вже майже не було, окремі ж парафії мали нерегулярний зв'язок з патріархією

(Shkarovskij 2010, 132). Харківська єпархія після арешту в 1938 р. архієпископа Олександра перебувала під управлінням місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) (Karlin 2009, 43). Наприкінці 1930-х рр. НКВС СРСР навіть готував процес над «Всесоюзним контрреволюційним центром церковників» на чолі з митрополитом Сергієм (Страгородським), що так і не відбувся (Shkarovskij 2010, 132).

Втрат зазнала й обновленська ієрархія. За інформацією А. Краснова-Левітіна (що її озвучив «першоієрарх» обновленської церкви митрополит Віталій), 1935 р. було 400 архієреїв, а 1941 р. їх залишилося лише 10 (5 на кафедрах і 5 заштатних), 390 ос. загинули внаслідок репресій. Також було репресовано майже всіх обновленських священників (Krasnov-Levitin 1977, 322). (Деякі дослідники вважають наведені дані перебільшеними). За інформацією О. Тригуба, протягом 1937–1941 рр. лише в Україні репресували 16 архієпископів та митрополитів обновленської церкви (з них абсолютну більшість — у роки Великого терору). Вже на кінець 1938 р. в українських обновленських єпархіях не було жодного єпископа (Tryhub 2009, 120–121). Проте очільників обновленської церкви Олександра й Віталія Введенських, як і деяких інших її ієрархів, репресії оминули.

О. М. Яковлєв, який від «перебудови» тривалий час очолював урядову комісію з реабілітації жертв політичних репресій, стверджував, що динаміка передвоєнних репресій проти «церковників і сектантів» в СРСР була така: у 1939 р. репресовано 1 500 ос., з них розстріляно 900 ос.; у 1940 р. відповідно 5 100 і 1 100 і навіть у 1941 р. було репресовано 4 000 ос., з них розстріляно 1 900 (Jakovlev 1995, 94–95).

Вражає велика питома вага страчених у цій групі: 60 % у 1939 р., 21,6 % у 1940 р., 47,5 % у 1941 р. (за різкого зростання загальної кількості репресованих кліриків!). І це відбувалося вже після понад 10-річного терору проти духовенства, що знищив переважну більшість його кадрів. Більшовицька держава і в цей час фактично продовжувала, як і раніше, розглядати релігію і церкву як переважно

контрреволюційний, хоча й легально дозволений суспільний інститут (всупереч декларованому радянською конституцією 1936 р. права на «свободу відправлення релігійних культів»). Отже, немає причин говорити про якесь «згасання» репресій проти священнослужителів і вірян напередодні та на початку війни з гітлерівською Німеччиною.

Отже, упродовж 1939–1941 рр., після завершення Великого терору, радянська тоталітарна держава не припинила репресій проти духовенства й вірян. Ба більше, використовуючи потужний репресивний апарат як інструмент терору, влада в передвоєнні роки знову стала нарощувати репресії проти «релігійників», хоча масштаби терору в цей час були значно менші, ніж у період 1937–1938 рр. (що створює ілюзію про «майже повне» припинення репресій проти кліриків).

У передвоєнний період концептуальні засади антирелігійної політики більшовиків не зазнали змін, як і залишилися незмінною кінцева програмна мета ВКП(б) — побудова «безрелігійного суспільства». Тимчасове різке послаблення у 1939 р. репресій проти «релігійників» було спричинене перебудовою діяльності органів НКВС з урахуванням «дотримання» (здебільше декларативного) формальних вимог «соціалістичної законності» в межах проведення відповідної політичної кампанії, що супроводжувалася чисткою «єжовських кадрів» та потребою завершити карні справи, заведені проти духовенства й вірян ще в роки Великого терору.

На Харківщині, як і по всій країні, після значного скорочення у 1939 р., знов помітно посилюються і стають дедалі жорстокішими репресії проти представників усіх релігійних конфесій, які не припинилися й після початку німецько-радянської війни.

Список джерел та літератури / References

XVIII s'ezd VKP(b). Stenograficheskiy otchet. Moskva, 1939. (In Russian)

XVIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. Москва, 1939.

Antisovetskoe gnezdo cerkovnikov. Krasnoe znamja, no. 171 (763), 26 ijulja 1940. (In Russian)

Антисоветское гнездо церковников. Красное знамя, № 171 (763), 26 июля 1940.

Bojko, O. V. Radians'ki represii proty dukhovenstva i viruiuchykh Dnipropetrovshchyny u 1939–1942 rr. *Universum istorii ta arkhеolohii [The Universe of History and Archeology]*, t. 3 (28), vyp. 2, 2020, s.107–120. (In Ukrainian)

Бойко, О. В. Радянські репресії проти духовенства і віруючих Дніпропетровщини у 1939–1942 рр. *Універсум історії та археології*, т. 3 (28), вип. 2, 2020, с.107–120.

Сурин, В. *Istoriya Pusskoj Pravoslavnoj cerkvi. Sinodal'nyj i novejsijj periody (1700–2005)*. Moskva, 2006. (In Russian)

Цыпин, В. *История Русской Православной церкви. Синодальный и новейший периоды (1700–2005)*. Москва, 2006.

Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO). (In Ukrainian)

Державний архів Харківської області (ДАХО).

Haluzevyj derzhavnyj arkhiv (HDA) SBU. (In Ukrainian)

Галузевий державний архів (ГДА) СБУ.

Ihnatusha, O. *Instytutysijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia, 2004. (In Ukrainian)

Ігнатуша, О. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2004.

Ihnatusha, O. *Pravoslavni tserkvy Ukrainy u stani rozkolu ta poshukakh iednosti (20–30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia, 2008. (In Ukrainian)

Ігнатуша, О. *Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2008.

Jakovlev, A. N. *Po moshham i elej*. Moskva, 1995. (In Russian)

Яковлев, А. Н. *По мощам и елей*. Москва, 1995.

Kaplin, A. D. (red.). *Pravoslavnaja jenciklopedija Har'kovshhiny*. Har'kov, 2009. (In Russian)

Каплин, А. Д. (ред.). *Православная энциклопедия Харьковщины*. Харьков, 2009.

Krasnov-Levitin, A. Je. *Lihie gody, 1925–1941: Vospominanija*. Parizh, 1977. (In Russian)

Краснов-Левитин, А. Э. *Лихие годы, 1925–1941: Воспоминания*. Париж, 1977.

Kurljandskij, I. *Stalin, vlast', religija (religioznyj i cerkovnyj faktory vo vnutrennej politike sovet'skogo gosudarstva v 1922–1953 gg.)*. Moskva, 2011. (In Russian)

Курляндский, И. *Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922–1953 гг.)*. Москва, 2011.

Martyrolohiia Ukrain's'kykh tserkov. T. 1. Ukrain's'ka pravoslavna tserkva. Dokumenty, materialy. Toronto, Baltimor, 1987. (In Ukrainian)

Мартирологія Українських церков. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали. Торонто, Балтімор, 1987.

Oleshchuk, F. Kommunizm i religija. *Bol'shevik*, no. 8, 1940, s. 25–40. (In Russian)

Олещук, Ф. Коммунизм и религия. *Большевик*, № 8, 1940, с. 25–40.

Osipova, I. *Hasidy: «spasaja narod svoj».* Istorija hasidskogo podpol'ja v gody bol'shevistskogo terrora. Moskva, 2002. (In Russian)

Осипова, И. *Хасиды: «спасая народ свой».* История хасидского подполья в годы большевистского террора. Москва, 2002.

Podkur, R., Stavniuk, I. «Spivrobotnyky zvykly do sproschenoho slidstva...»: partijni zbory UNKVD po Kharkivs'kij oblasti u konteksti pryypynennia masovykh operatsij u lystopadi 1938 r. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB [From the Archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB]*, no. 2(51), 2019, s. 52–194. (In Ukrainian)

Подкур, Р., Ставнюк, І. «Співробітники звикли до спрощеного слідства...»: партійні збори УНКВД по Харківській області у контексті припинення масових операцій у листопаді 1938 р. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 2(51), 2019, с. 52–194.

Pravda, no. 226(8634), 16 avgusta 1941. (In Russian)

Правда, № 226(8634), 16 августа 1941.

Radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 — chervni 1941 r. Dokumenty HDA SBU. Kyiv, 2009. (In Ukrainian)

Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБУ. Київ, 2009.

Shhelkunov, A. A. Massovyie repressii protiv pravoslavnoj cerkvi v Ukrainskoj SSR v 1939–1941 gg.: dokumenty i materialy. *Vestnik cerkovnoj istorii [Herald of Church History]*, no. 1/2(53/54), 2019, s. 114–141. (In Russian)

Щелкунов, А. А. Массовые репрессии против православной церкви в Украинской ССР в 1939–1941 гг.: документы и материалы. *Вестник церковной истории*, № 1/2(53/54), 2019, с. 114–141.

Shkarovskij, M. V. *Russkaja Pravoslavnaja Cerkov' v XX veke.* Moskva, 2010. (In Russian)

Шкаровский, М. В. *Русская Православная Церковь в XX веке.* Москва, 2010.

Tereschenko, R. Vykoriniuiuchy sluzhyteliv kul'tu... U: *Reabilitovani istoriieiu. Dnipropetrovs'ka oblast'.* Dnipropetrovs'k, 2009, s. 558–562. (In Ukrainian)

Терещенко, Р. Викорінюючи служителів культу... У: *Реабілітовані історією. Дніпропетровська область*. Дніпропетровськ, 2009, с. 558–562.

Tryhub, O. Peresliduvannia antyserhiievs'koi opozytsii v RPTs: z istorii «istynno-pravoslavnoi tserkvy» (1932–1941 rr.). *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB [From the Archives of the VUChK-GPU-NKVD-KGB]*, no. 2(29), 2007, s. 39–60. (In Ukrainian)

Тригуб, О. Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 2(29), 2007, с. 39–60.

Tryhub, O. *Rozkol rosijs'koi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1922–1939 rr.): mizh DPU ta reformatsiieiu*. Mykolaiv, 2009. (In Ukrainian)

Тригуб, О. *Розкол російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між ДПУ та реформацією*. Миколаїв, 2009.

Tsentrал'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia (TsDAVO) Ukrainy. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України.

Velykyj teror v Ukraini. «Kurkul's'ka operatsiia» 1937–1938 rr., ch. I, II. Kyiv, 2010. (In Ukrainian)

Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр., ч. I, II. Київ, 2010.

Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u 3 t. T. I. Partijni zbory ta operatyvni narady spivrobotnykiv upravlin' NKVS URSR (lystopad 1938 — lystopad 1939 rr.). Kyiv, 2017. (In Ukrainian)

Відлуння Великого терору. Збірник документів у 3 т. Т. I. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.). Київ, 2017.

Vladimir (Shvec). *Iz zhizni nekotoryh arhipastyrej Har'kovskoj eparhii*. Har'kov, 2017. (In Russian)

Владимир (Швец). *Из жизни некоторых архипастырей Харьковской епархии*. Харьков, 2017.

Yarmysh, O. N., et. al. *Istoriia mista Kharkova XX stolittia*. Kharkiv, 2004. (In Ukrainian)

Ярмиш, О. Н., et. al. *Історія міста Харкова XX століття*. Харків, 2004.

Yeremieiev, P. V. Rosiiany-staroobriadtsi mista Kharkova v radians'kij period. U: V. O. Kulikov (red.). *Kharkiv-bahatonatsional'nyj: zbirnyk naukovykh prats'*. Kharkiv, 2007, s. 29–39. (In Ukrainian)

Сремеев, П. В. Росіяни-старообрядці міста Харкова в радянській період. У: В. О. Куліков (ред.). *Харків-багатонаціональний: збірник наукових праць*. Харків, 2007, с. 29–39.

Yaroslavs'kyj, O. Visimnadsiatyj z'ezd VKP(b) i borot'ba z perezhytamy kapitalizmu v svidomosti trudiaschykh. *Bezbozhnyk*, no. 19(110), 22 travnia 1939. (In Ukrainian)

Ярославський, О. Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б) і боротьба з пережитками капіталізму в свідомості трудящих. *Безбожник*, № 19(110), 22 травня 1939.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

AFTER THE GREAT TERROR: SOVIET REPRESSIVE POLICIES AGAINST RELIGIOUS DENOMINATIONS IN KHARKIV REGION, 1939–1941

The article examines Soviet persecution of religious groups in Kharkiv region on the eve and at the outset of the German-Soviet war. The author reviews the state of research on this subject in national historiography and argues that, despite the appearance in recent decades of a number of works on the repressive policies of the Soviet totalitarian state against religion and the church in the 1930s, the regional aspects of this subject are still not well understood. This fully applies to Kharkiv region, especially in the immediate pre-war period. Attention to the Bolsheviks' repressive policies against the clergy and believers of the region is usually limited to the 1920s and 1930s, while religious persecution in the last years before the war remains mostly neglected, even though the source base for its study is not lacking. This makes the present work particularly relevant. The article shows that, despite the termination of the Great Terror at the end of 1938, repressions against clergy and believers did not stop, although their scale sharply decreased compared to the period of 1937–1938, which created the illusion of their complete (or almost complete) cessation. It is argued that the main reason for such persistence was the conceptual continuity of the political course of the Soviet totalitarian state regarding religion and the church as a social institution. The programmatic goal of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), with its monopoly on power, remained unchanged: the creation of a religion-free society. Based on both published and newly-discovered archival sources, the author finds that the repressions of 1939–1941 extended to almost all religious denominations

of Kharkiv region still active at the time – congregations of the 'Sergian' Russian Orthodox Church, Renovated Church, Old Believers, Baptists, and others. The state security apparatus de facto fully controlled and directed the activities of religious organizations while simultaneously carrying out repressions against them. It is shown that during this period both clergymen, including high-placed hierarchs, and ordinary believers were subject to persecution. It is also noted that in the immediate pre-war period the NKVD significantly intensified its campaign against the 'Jewish clerical underground' in Kharkiv (and throughout Ukraine), persecuting the most active members of the Hasidic community.

Keywords: repressive policy towards religious denominations, Kharkiv region, religion-free society, Jewish clerical underground, Hasidic community, Renovated Church, Baptist congregations, Old Believer congregations.

Текст надійшов до редакції 23.09.2024.

The text was received by the editors 23.09.2024.

Текст затверджено до друку 11.11.2024.

The text is recommended for printing 11.11.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-02>
УДК 930.2:311.314:314.117-058.51(477.54)"178/179"

Олена Воротинцева

аспірантка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: helenahr88@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8427-3027>

**ОБЛІК ЖЕБРАКІВ ТА КАЛІК НА ТЕРИТОРІЇ
СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕВІЗЬКИХ КАЗОК
ХАРКІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА)**

Стаття присвячена дослідженню особливостей оподаткування та персонального обліку населення Слобідської України наприкінці XVIII ст. Метою дослідження є аналіз інформаційного потенціалу первинних матеріалів перепису населення (ревізських казок) та супровідної діловодної документації на прикладі персонального обліку жебраків та калік, що проживали в Харківському намісництві. Продемонстровано основні етапи еволюції процедури переписів населення з урахуванням регіональних особливостей. На матеріалах Слобідської України доведено, що стабільну фіксацію різних податних категорій населення в регіоні впроваджено не раніше першої чверті XVIII ст. Переписи населення Слобожанщини

Як цитувати: Воротинцева, О. Облік жебраків та калік на території Слобідської України наприкінці XVIII століття (за матеріалами ревізських казок Харківського намісництва). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 39-54. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-02>

How to cite: Vorotyntseva, O. Documenting Vagrants and 'Cripples' in Late-18th-Century Sloboda Ukraine (Evidence of Revision Lists from the Kharkiv Viceroyalty). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 39-54. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-02> (In Ukrainian)

© Воротинцева О., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

протягом всього XVIII ст. відрізняються варіативністю формуляра, своєрідними підходами до персонального обліку та верифікації результатів ревізій. Четверта ревізія (1782–1783 рр.) охопила все податне населення регіону й більшість неподатних соціальних станів, які раніше не підпадали під подушні переписи. Унікальність цих переписів полягає в тому, що їх проводили лише протягом останніх двох десятиліть XVIII ст. Окрім стандартної облікової інформації, зазначені ревізькі казки містили додаткові біографічні дані, які дозволяють побудувати колективний портрет окремої соціальної групи. Жебраки та каліки Слобожанщини представлені в комплексі обліково-статистичної документації як численна категорія населення, що потребувала уваги та опіки місцевих органів влади. Залучення методів джерелознавчого дослідження дозволило відзначити особливості перепису населення, пов'язані з функціонуванням регіонального бюрократичного апарату. Проведене дослідження розширює коло масових джерел, які можуть стати в пригоді для історико-демографічних, генеалогічних, просопографічних розвідок, а також наукових студій з історії медицини та повсякдення людей маргінесу в історії Слобідської України.

Ключові слова: Слобідська Україна, ревізькі казки, подушні переписи, каліки, жебраки, Харківське намісництво.

Персональний облік населення Слобідської України почався в другій половині XVII ст., а остаточно сформувався внаслідок реформ Петра I в першій чверті XVIII ст. Заміна подвірного оподаткування подушним вимагала персонального обліку податних станів, тому для вдосконалення системи перепису населення в 1718 р. цар підписав указ «Про введення ревізії...» (О введении ревизии). Одиницею обліку стала «ревізька душа», що вносилася під час проведення перепису в іменні списки — ревізькі казки. Від 1718 р. було проведено ще дев'ять ревізій, які охопили майже всю територію Російської імперії (за винятком Польщі, Фінляндії та Закавказзя), а методика їх проведення та фіксації щоразу вдосконалювались. Результати ревізій були основою для оподаткування та виконання військового обов'язку до середини XIX ст.

Крім податних станів, ревізії охоплювали й неподатне населення, але низку соціальних категорій взагалі не включали до перепису. Зокрема, перша, друга та шоста ревізькі казки не враховували жіноче

населення. На більшості територій імперії не проводили спеціальні переписи дворян, священнослужителів, іноземців «різних націй», домашніх учителів, людей творчих професій, інвалідів та ін. Проте саме переписи окремих соціальних верств досліджуваного періоду мають свої особливості як за формуляром, так і за масштабами їх проведення. Дослідження первинних матеріалів переписів згаданих соціальних верств на прикладі окремого регіону може надати унікальні дані щодо їх генеалогії, просопографії, історії благодійності та повсякденного життя.

Метою статті є виявлення інформаційного потенціалу матеріалів ревізії жебраків та калік Харківського намісництва в період 1782–1783 рр.

Матеріали ревізій населення серед дослідників історичної демографії є доволі популярним джерелом. Вперше їх використав географ І. К. Кирилов для статистичного опису губерній Російської імперії за 1726–1727 рр. (Kirilov 1831). Пізніше матеріали ревізійських казок почали застосовувати з науковою метою, насамперед для вивчення питання приросту населення. Одним із перших, хто намагався дослідити проблему природного приросту в окремих соціальних групах на основі подушних переписів, був В. Н. Каразін (Karazin 1910, 384–394).

У радянський період інтерес до цієї проблематики був надовго втрачений і відновився лише у 1950-х рр. із виходом статті О. П. Под'япольської (Pod'japol'skaja 1952, 311–321). Історик В. М. Кабузан активно залучав матеріали ревізій для дослідження народонаселення та міграцій (Kabuzan 1963). Сучасні науковці також використовують результати переписів населення у своїх дослідженнях, особливо для вивчення демографічних процесів на півдні України. Серед них А. В. Бойко (Bojko 2000), В. В. Ликова (Lykova 2007, 345–351), Н. О. Гончарова (Honcharova 2003, 8–15), А. В. Гедьо (Hed'o 2009, 551–562). У зарубіжній історіографії тему ревізійних переписів порушували Дж. Б. Еверетт (Everett 2018, 49–67) та Б. Фельдблум (Feldblyum 1998, 59–69). Проте нині немає спеціальних робіт, присвячених дослідженню регіональних особливостей проведення та документування ревізій

на території Слобідської України. Окрім того, ревізькі казки до цього часу не ставали джерелом для вивчення жебрацтва й каліцтва як у межах Російської імперії, так і на прикладі окремого регіону.

Джерельна база дослідження представлена законодавчими актами (*Instrukcija Slobodskoj gubernii; O vvedenii revizii; Ob uchinenii vo vsej Imperii; Uchrezhdenija dlja upravljenja*), якими регулювався сам процес ревізії, підсумковими матеріалами перепису, а також діловодною документацією Харківського намісницького правління та Казенної палати, що утворилася внаслідок підготовки, проведення та верифікації результатів перепису населення. Ревізька казка на жебраків і калік Харківського намісництва за 1782 р. та діловодна документація до неї збереглися у вигляді окремої справи у фонді Харківської Казенної палати Державного архіву Харківської області (ДАКхО, ф. 31, оп. 141, spr. 39).

Безпосередня організація процедури перепису, зберігання та використання матеріалів ревізій з другої половини XVIII ст. була покладена на Казенні палати. Ці адміністративно-фінансові установи виникли в часи правління Катерини II, коли 7 листопада 1775 р. було оприлюднено «Установи для управління губерній Всеросійської імперії». В 9-му розділі «Про посаду Казенної палати» визначалися її основні функції, а саме збирання відомостей про кількість населення, проведення ревізьких казок, відбір інформації про прибутки й витрати, ревізії коштів, винний відкуп і підряди, утримання казенних і публічних споруд тощо (*Uchrezhdenija dlja upravljenja*, 240–241). У 1779 р. було створено повітові Казенні палати, які були в підпорядкуванні губернських (намісницьких) палат. Саме там зберігався один з примірників ревізьких казок, другий залишався у повітового скарбничого.

Матеріали ревізій дозволяли визначити не тільки загальну кількість, але й етнічний склад народонаселення, географічне розміщення, а також виокремити міське та сільське населення. До актів обліку, які укладали поміщики або їх управителями (у поселеннях державних селян — старости чи отамани, у містах — представники міського управління), включалися мешканці певної території із зазначенням віку, соціального та сімейного стану.

Строки складання переписних листів за ревізькими казками були досить розтягнуті в часі, що нерідко призводило до бюрократичної тяганини, подвійного обліку населення та недообліку. Цьому сприяло ще й те, що враховували не фактичних, а приписних жителів, тобто юридично пов'язаних з цією локацією незалежно від місця фактичного проживання. Тому зазвичай роком проведення ревізії дослідники вважають її «основний рік», протягом якого було враховано найбільшу кількість населення (Hed'о 2009, 552).

У періоди між основними переписами ревізькі казки уточнювали: зокрема проводили фіксації наявності особи на момент поточного обліку, а в разі її відсутності фіксували причину («помер», «у бігах», «переселений», «у солдатах», «у засланні» тощо). Всі уточнення приписували до наступного року, тому кожен «ревізьку душу» вважали наявною до наступної ревізії навіть після смерті людини (Kabuzan 1963, 118), що дозволяло державі, з одного боку, підвищувати подушні збори, а з другого, створювало умови для фальсифікацій. На осіб, випадково чи навмисно пропущених під час основних переписів, складали додаткові ревізькі казки.

Скасування полкового устрою на території Слобідської України спричинило поступову уніфікацію методів проведення переписів населення й документування їх результатів. Крім того, ревізії останніх десятиліть XVIII ст., на відміну від попередніх переписів, охопили майже всі категорії населення регіону (Kabuzan 1963, 122). Отже, саме переписи населення досліджуваного періоду мають особливості як за масштабами проведення, так і за формуляром.

Проведення чергової ревізії населення імперії було оголошено маніфестом Катерини II від 16 листопада 1781 р. (Ob uchinenii vo vsej Imperii, 304). Починаючи з 1719 р., це була вже четверта ревізія, проте в Харківському намісництві вперше було переписане все податне населення (до 1–3 ревізьких казок на Слобожанщині потрапляли лише окремі категорії, такі як служилі люди, «піддані малоросіяни», «монастирські черкаси» тощо). Також була врахована переважна більшість неподатного населення всієї території Російської імперії, тому В. М. Кабузан уважав четверту ревізію найуспішнішою за всю історію адміністративного обліку в країні (Kabuzan 1963, 69).

За організацію та проведення ревізії в Слобідській Україні відповідала Харківська намісницька канцелярія. Облік калік та жебраків проводився в 1782 р. згідно з «інструкцією про ревізію 743 і Слобідської губернії 765 років» (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 46). Це означає, що під час попереднього перепису також враховувалися люди цієї соціальної групи, але ревізійні матеріали не збереглися до наших днів.

У п'ятому пункті «Інструкції Слобідської губернії губернатору з губернською та провінційними канцеляріями» від 6 липня 1765 р. наведено детальні умови взяття на облік людей з обмеженими фізичними можливостями: «5. Про тих, хто через каліцтво не може сплачувати окладні гроші. Під час минулого перепису від Комісії, як вона представляє, від різних поміщиків було пояснено, що за окладами гроші стягувати неможливо з хитаючихся жебраків, поміж яких є й такі, хто, уникаючи платежу, прикидаються хворими, але насправді можуть працювати і надавати послуги, інші ж неповнолітні, блукаючи, привчаються до одних лише витівок та лишаються без будь-якого придбання собі добра і жодного прибутку, схожого з суспільством, не приносять. Для запобігання цим непристойностям та збереження казенного збору абсолютних калік, не маючих домівок, не володіючих руками та ногами, сліпих і тих, що ніяких робіт виконувати не можуть, відтепер при свідченні та подачі казок по можливості в Міських Канцеляріях оглядати. А якщо з'являться такі, яким хвороба не дасть дійти до Канцелярії, то ревізорам по присяжній посаді вчиняти їм огляди та рапортувати в Канцелярію; і коли по тих оглядах виявляться такі, що через свої хвороби дійсно заробити підлягаючих скарбниці окладних грошей не можуть, тих приписувати до церковних богаділень, даючи їм від тих Канцелярій укази, що вони за оглядом дійсно скалічені, і таких надалі від платежу звільняти» (Instrukcija Slobodskoj gubernii, 182–183).

В «Інструкції...» також було зазначено, що коли жебраки постійно живуть і за це працюють у господарів, останні мають сплачувати за них податок. Якщо жодна родина не захоче брати до себе таких людей, то за них податок має сплачувати «мир». Для того щоб каліки

чи жебраки не залишали населені пункти, їх залучали до будь-яких посильних робіт. Якщо ж вони бажали переїхати на роботу до іншого міста або села, їм дозволялося отримувати паспорти на суворо визначений термін. Відлучатися без документів було заборонено, а тих жебраків, які виїхали без паспорта, вважали втікачами («біглими») (Instrukcija Slobodskoj gubernii, 183).

З кожного із 15 повітів Харківського намісництва в Казенну палату були надані рапорти городничого та/або земського суду з доданими до них списками калік. Списки оформлювали у вигляді таблиць, що містили від 3 до 6 стовпців з такими даними: порядковий номер, назва населеного пункту, імена калік, що там проживали, їхній вік, наявні хвороби, імена та вік їхніх дітей, загальна кількість дітей, наявність родичів і майна, причина (іноді рік) виключення з подушного окладу.

Найменш інформативними були таблиці, які мали лише з 2-го по 4-й із вищезазначених пунктів, тобто до яких додавали тільки імена та прізвища (іноді по батькові), вік і хвороби. Такі рапорти надав, наприклад, Краснокутський городничий Данило Шенгелідзев (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 92–94) та Білопільський Нижній земський суд (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 448–459).

Не обходилося і без бюрократичних зволікань. 5 травня 1783 р. Харківське намісницьке правління надіслало до Казенної палати повідомлення про те, що Білопільський земський суд має якнайшвидше переробити рапорт та заповнити його без жодних недоліків, а за недобросовісне ставлення або затримку подачі відомостей «вчинити з тим судом за законами». Відповідно вже 26 травня Білопільський суд надав новий рапорт, який був максимально повним і враховував навіть хвороби дітей в осіб з інвалідністю (за наявності) та інформацію, чи були ці діти включені до подушного окладу за попередньою ревізією (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 461–487). Подібні службові розслідування можуть слугувати прикладом наявності систематичних порушень під час проведення переписів. З другого боку, це свідчить також про пильний контроль роботи провінційних чиновників з боку намісницького правління.

Окремим списком подавалася відомість на калік, що проживали в церковних богадільнях. Також слід вернути увагу на відомості про тих осіб, які через хвороби були виключені з подушного окладу, але на момент проведення ревізії за рішенням земського суду виявилися придатними до роботи. Наприклад, у слободі Хухра Охтирського повіту 60-річний Зиновій Васильєв син Коновалов мав «тимчасову падучу хворобу» і міг виконувати посильну роботу. Напевно, малося на увазі, що напади епілепсії траплялися в нього досить рідко. У слободі Кириківці двоє дітей — Тарас Іллін син Куліченко, 11 років, та Ігор Кирилів син Дем'яненко, 10 років — були включені до подушного окладу після вилікування від хвороб, які вони мали раніше. Які саме це були захворювання, у відомості не зазначено (ДАКхО, ф. 31, ор. 141, spr. 39, ark. 398 zv.).

В 1783 р. на основі поданих до Харківської Казенної палати списків було складено «Генеральну відомість на жебраків та калік Харківського намісництва». Її формуляр являє собою таблицю на двох сторінках і містить такі пункти:

1. «Звання калік» — прізвище, ім'я, по батькові та звідки людина родом;
2. «Їм від народження років» — вік на момент проведення ревізії;
3. «Хто має дім, нерухоме майно і родичів»;
4. «Якими хворобами одержимий»;
5. «Кого з калік в оклад покласти або від того звільнити»;
6. «У тих калік діти»;
7. «Їм від народження років»;
8. «Мають якісь хвороби чи ні»;
9. «З тих дітей кого в оклад покласти або від того звільнити».

Варто зазначити, що в третьому стовпці, де вказували дані про майно та родичів, також була інформація про рід занять інвалідів. Наприклад, у Харкові проживав 40-річний Дмитро Дем'янов син Ничипоренко, «обома ногами і правою рукою каліка, ходить на колінах, виключений з окладу під час минулої в 763 році ревізії», але при цьому він займався кравецьким ремеслом і торгував тютюном (ДАКхО, ф. 31, ор. 141, spr. 39, ark. 495). Це радше було винятком, тому що, як правило,

каліки не працювали. Багато з них не мали дітей, хоча в тих, хто мав, діти зазвичай були здорові. І навпаки, у здорових батьків матеріали перепису фіксують дітей-калік від народження.

За всю ревізію знайшлося два випадки ідентичних каліцтв у батьків і дітей, причому обидва в слободі Межиріч Лебединського округу: 25-річний Петр Юхимів син Литвиненко та його 1-річний син Микита були повністю сліпі (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 602 zv.); Юхим Іванів син Логовиченко (27 років) мав «від природи спотворену» ліву руку, а його син Іван (1 року) — праву (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 596 zv.).

Найпоширенішим каліцтвом була сліпота на обидва ока. Наприклад, у м. Харків загальна кількість зафіксованих осіб з фізичними та/або психічними вадами становила 35, з них 11 були сліпі (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 493 zv.-500). Така ж тенденція простежується і в інших містах та округах Харківського намісництва. На другому місці — «старість і дряхлість». Середній вік жебраків та калік, згідно з відомістю, становив від 60 років і вище (чимало з них досягали 80-річного віку), тому їхні хвороби були безпосередньо пов'язані з віковими змінами організму. Серед найстарших можна назвати 106-річного Лук'яна Трофимова сина Симоненка з м. Суми та Манойла Васильєва сина Лютого з Верхньої Сироватки Сумського округу. Вони були «сліпими, старими та дряхлими», причому перший також мав «ломотну» хворобу, а другий — глухоту (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 740 zv.-742).

Деякі назви захворювань, звичайно, відрізнялися від сучасних. «Ломотною» хворобою раніше називали ревматизм, «падучою» — епілепсію, а «французькою хворобою» — сифіліс. Іншими назвами сифілісу були «спотворений ніс» і «застарілі французькі рани». Досить поширені були психічні розлади, які записували в ревізії як «божевілля», «недоумкуватість», «біснуватість», «без розуму», «одержимість» тощо. Необхідно зазначити, що до таких людей часто відносили глухих (або глухонімих), тому що через свою особливість вони не могли комунікувати з іншими.

Серед переліку захворювань трапляються назви, які складно ідентифікувати. Наприклад, «розслаблений» — тіло могло бути слабким з різних причин, «скалічений живоною хворобою» — це могли бути виразка, цироз та багато інших захворювань, «кривий» — це поняття можна віднести як до проблем з опорно-руховим апаратом, так і з очима. У 50-річного жителя с. Ковалівка Краснокутського округу було зафіксовано «випадіння живота» (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 520) — «діагноз», що може тлумачитися багатозначно.

У четвертому стовпці Генеральної відомості іноді вказували інформацію не тільки про каліцтва людини, але й про те, що стало причиною їх отримання. Наприклад, у м. Краснокутськ у 20 % калік була застаріла цинга, і через це вони погано володіли ногами або всім корпусом (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 511–512), а кілька осіб у різних поселеннях мали травми від удару громом.

Після складання Генеральної відомості на жебраків та калік Харківського намісництва було сформовано ще дві відомості: в першу записували тільки тих осіб, які за результатами ревізії не були включені до подушного окладу, а в другу тих, які після проведення перепису виявилися здоровими. У Харкові та окрузі до першої відомості потрапили 50 осіб, до другої — 10 (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 798, 923 zv.). Найбільше їх було в Сумській окрузі — 460 калік проти 69 здорових (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 907 zv., 956). Загалом у Харківському намісництві жебраків та калік, не включених до окладу, виявилось 1 925 осіб, здорових — 514 осіб (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 922 zv., 965 zv.).

Жінок у матеріалах цієї ревізії майже немає. Чи не єдиним винятком була Тетяна Федорова донька, без прізвища, дівчиця 80 років із м. Білопілля, «сліпа на обидва ока» (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 498). Майже повну відсутність фіксації жіночого населення можна пояснити тим, що в такому обліку не було особливої зацікавленості, бо жінки не сплачували податки, і їх вносили в ревізькі казки лише для статистики.

Окремо слід розглянути ситуацію із вдовами, які мали синів-інвалідів. Наприклад, однодворка Настасія Акулшина зі слободи

Борової Харківської округи повідомляла, що згідно з третьою ревізією її чоловік та два малолітні сини були включені до подушного окладу, але чоловік уже помер, орної землі в них дуже мало, а старший син 19-ти років не володіє однією рукою і ногою, тому й працювати теж не може. У зв'язку з цим вона просила провести медичний огляд її сина та звільнити його від подушного окладу. Прохання було подано до Харківської Казенної палати 28 квітня 1782 р., заслухано 11 травня, а в його задоволенні відмовлено. Настасії було наказано залишатися на місці свого проживання, а той, хто користувався їхньою землею замість скаліченого сина, мав платити за нього податок. Такий же наказ отримав односелець Акулшиної — однодворець Іван Митрофанов, який був самотній і повністю сліпий, проте мав орну землю (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 51–53). Як бачимо, для однодворців проблема утримання односельців-інвалідів не була тягарем, оскільки в умовах існування сябренного землеволодіння земельні наділи інвалідів односельці використовували на умовах виплати щорічного подушного податку замість власника.

Звичайно, не всі каліки, що мали землі, обов'язково включалися до подушного окладу. 16-річний божевільний Наум Гречка з Харкова мав дім і невелику частину землі та проживав разом з батьком. Однак він не міг сплачувати податок за сина «через велику убогість», тому Наум був виключений з окладу в 1779 р. (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 795 zv.). Хоча такі приклади, коли справу про виключення калік з подушного окладу розглядали персонально, поодинокі. Більша частина калік не мала ні дому, ні землі, ні родичів.

Завершують ревізьку казку відомості про циган, що проживали на території Харківського намісництва, зокрема й інформацію, якими привілеями вони користувалися і до якого стану належали до перепису або виявили бажання записатися після нього. За результатами ревізії 41 особа «з циган» перейшла до стану військових обивателів, а 444 особи залишалися в своєму 7-гривенному окладі. Переписані поіменно були тільки охочі записатися до військових обивателів, щодо інших було наведено лише загальну статистику з ревізької казки циган Харківського намісництва 1782 р. (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 51).

Більшість циган не користувалася жодними привілеями, не мала дому й землі, а займалася переважно обміном та продажем коней (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 39, ark. 969–972).

Отже, ретельний аналіз підсумкових результатів переписів у поєднанні з поточною діловодною документацією дозволяє простежити еволюцію формуляра ревізької казки та встановити принципи фіксації персональних та антропометричних даних в умовах, коли такі переписи проводили в регіоні вперше. Дослідження поточної діловодної документації, що утворилася внаслідок листування Харківської Казенної палати з уповноваженими представниками від кожного повіту, дозволяє зробити висновки про якість виконання чиновниками своїх обов'язків за здійснення контролю на різних етапах проведення ревізії. Відомості про калік, що їх надавали до Казенної палати разом із рапортами, дають змогу порівняти умови життя таких людей та ставлення влади до них в окремих повітах, містах або слободах Харківського намісництва.

Аналіз матеріалів четвертої ревізії жебраків і калік Харківського намісництва показав, що ці документи є цінним джерелом не лише для історико-демографічних, а й для генеалогічних та просопографічних досліджень, оскільки описують окрему соціальну категорію в динаміці, демонструючи зміни, що відбулися в міжревізійний період. Ревізькі казки на калік та жебраків містять персональну інформацію, яка зазвичай не потрапляла до церковно-статистичних джерел — метричних книг та екстрактів. Враховуючи те, що в метричних книгах за 1780-ті рр. ще не фіксували причину смерті, а з інших джерел (наприклад, приходських літописів, за умови їх збереженості в архіві) можна дізнатися тільки про масштабні епідемії, розглянуті казки містять унікальну інформацію про захворювання серед населення Слобожанщини наприкінці XVIII ст., а також додаткові персональні дані, які можуть бути корисні в різних наукових студіях.

Список джерел та літератури / References

Bojko, A. V. *Pivdenna Ukraina ostann'oi chverti XVIII st.: Analiz dzherel*. Kyiv, 2000. (In Ukrainian)

Бойко, А. В. *Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел*. Київ, 2000.

Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 31, op. 141, spr. 39. Revizskie skazki na kalek po okrugam Har'kovskogo namestnichestva. 1782 g. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 31, оп. 141, спр. 39. Ревизские сказки на калек по округам Харьковского наместничества. 1782 г.

Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 31, op. 141, spr. 51. Revizskie skazki na cygan po okrugam Har'kovskogo namestnichestva. 1782 g. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 31, оп. 141, спр. 51. Ревизские сказки на цыган по округам Харьковского наместничества. 1782 г.

Everett, J. B. The Imperial Russian Revision Lists of the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Slavic and East European Information Resources*, vol. 19, 2018, pp. 49–67.

Feldblyum, B. Russian Revision Lists: A History. *Avotaynu*, vol. XIV, no. 3, 1998, pp. 59–69.

Hed'o, A. Materialy revizijnoho perepysu naseleennia iak dzherelo z istorii inozemnykh kolonistiv Donbasu (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Donets'koi oblasti). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv [Scientific Notes. Collection of Works of Young Scientists and Graduate Students]*, t. 19, kn. I, 2009, s. 551–562. (In Ukrainian)

Гедьо, А. Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, т. 19, кн. I, 2009, с. 551–562.

Honcharova, N. O. Reviz'ki skazky hrets'kykh poselen'. U: O. H. Velychko (avt.-uporiad.) ta in. *Zaporiz'kij arkhiv. Studii z istorii hrekiv Pivdnia Ukrainy XVIII–XX st.* Zaporizhzhia, 2003, s. 8–15. (In Ukrainian)

Гончарова, Н. О. Ревізькі сказки грецьких поселень. У: О. Г. Величко (авт.-упоряд.) та ін. *Запорізький архів. Студії з історії греків Півдня України XVIII–XX ст.* Запоріжжя, 2003, с. 8–15.

Instrukcija Slobodskoj gubernii gubernatoru s Gubernskoj i Provincial'nymi kanceljarijami (№ 12.430 ot 6 ijulja 1765 g.). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobr. I, t. XVII. Sankt-Peterburg, 1830, c. 181–189. (In Russian)

Инструкция Слободской губернии губернатору с Губернскою и Провинциальными канцеляриями (№ 12.430 от 6 июля 1765 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. I, т. XVII. Санкт-Петербург, 1830, с. 181–189.

Kabuzan, V. M. *Narodonaselenie Rossii v XVIII — pervoj polovine XIX v. (po materialam revizij)*. Moskva, 1963. (In Russian)

Кабузан, В. М. *Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в. (по материалам ревизий)*. Москва, 1963.

Karazin, V. N. Ob'jasnenie podrobnoj tablicy obstojatel'stv narodonaselenija v Slobodsko-Ukrainskoj gubernii i sravnenie vyvodimyh iz nee perechnej (rezul'tatov) s podobnymi im, izvlechennymi iz takovyh zhe obstojatel'stv prochih gubernij Rossijskoj Imperii i drugih zemel' Evropy. V: *Sochinenija, pis'ma i bumagi V. N. Karazina, sobrannye i redaktirovannye prof. D. I. Bagaleem*. Har'kov, 1910, s. 382–394. (In Russian)

Каразин, В. Н. Объяснение подробной таблицы обстоятельств народонаселения в Слободско-Украинской губернии и сравнение выводимых из нее перечней (результатов) с подобными им, извлеченными из таковых же обстоятельств прочих губерний Российской Империи и других земель Европы. В: *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем*. Харьков, 1910, с. 382–394.

Kirilov, I. K. *Cvetushhee sostojanie vsrossijskogo gosudarstva...*, kn. 1–2. Moskva, 1831. (In Russian)

Кирилов, И. К. *Цветущее состояние всероссийского государства...*, кн. 1–2. Москва, 1831.

Lykova, V. V. Reviz'ki skazky iak dzherelo do sotsial'no-ekonomichnoi istorii Pivdennoi Ukrainy pershoi polovyny KhIKh st. (1795–1835 rr.). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University]*, вип. XXI, 2007, s. 345–351. (In Ukrainian)

Ликова, В. В. Ревізькі сказки як джерело до соціально-економічної історії Південної України першої половини XIX ст. (1795–1835 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, вип. XXI, 2007, с. 345–351.

O vvedenii revizii, o raspredelenii soderzhanija vojska po chislu dush, ob opredelenii voinskih i izbranii zemskih komissarov dlja zavedovanija vseh sborov s krest'jan dlja soderzhanija vojska, i o schet zemskih komissarov v sobiraemyh imi den'gami i pripasah. Imennoj ukaz (№ 3245 ot 26 nojabrja 1718 g.). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobr. I, t. V. Sankt-Peterburg, 1830, s. 597. (In Russian)

О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу душ, об определении воинских и избрании земских комиссаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания войска, и о счет земских комиссаров в собираемых ими деньгами и припасах. Именной указ (№ 3245 от 26 ноября 1718 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. I, т. V. Санкт-Петербург, 1830, с. 597.

Ob uchinenii vo vsej Imperii novoj revizii. Manifest (№ 15.278 от 16 nojabrja 1781 g.). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobr. I, t. XXI. Sankt-Peterburg, 1830, s. 304–306. (In Russian)

Об учинении во всей Империи новой ревизии. Манифест (№ 15.278 от 16 ноября 1781 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. I, т. XXI. Санкт-Петербург, 1830, с. 304–306.

Pod'japol'skaja, E. P. Revizskie skazki kak istoricheskij istochnik. V: *Akademiku Borisu Dmitrievichu Grekovu ko dnu semidesjatiletija*. Moskva, 1952, s. 311–321. (In Russian)

Подъяпольская, Е. П. Ревизские сказки как исторический источник. В: *Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия*. Москва, 1952, с. 311–321.

Uchrezhdenija dlja upravlenija Gubernij Vserossijskoj Imperii chast' pervaja (№ 14.392 от 7 nojabrja 1775 g.). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobr. I, t. XX. Sankt-Peterburg, 1830, s. 240–241. (In Russian)

Учреждения для управления Губерний Всероссийской Империи часть первая (№ 14.392 от 7 ноября 1775 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. I, т. XX. Санкт-Петербург, 1830, с. 240–241.

Olena Vorotyntseva

PhD student in History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: helenahr88@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8427-3027>

DOCUMENTING VAGRANTS AND 'CRIPPLES' IN LATE-18TH-CENTURY SLOBODA UKRAINE (EVIDENCE OF REVISION LISTS FROM THE KHARKIV VICEROYALTY)

The article is concerned with issues of population counting and taxation in Sloboda Ukraine towards the end of the 18th century. The purpose of the study is to analyze the evidential value of primary census documents (revision lists, literally 'revision tales,' revizki kazky) and accompanying administrative records from the period of the Kharkiv Viceroyalty, with a particular focus on the category of vagrants and 'cripples.' The author outlines the main phases in the evolution of the census procedure, taking into account its distinctive regional features. It is demonstrated that a reliable categorization of population for tax purposes was introduced in Sloboda Ukraine no earlier than the first quarter of the 18th century. Throughout the century, population counting in the region remained variable in form and approach to the recording of individual information and verification of census results. The fourth 'revision' (1782–1783) covered the entire taxable population of the region and most of the non-taxable social groups that had not previously been subject to population counts. In addition to the standard census information, revision lists produced in the last two decades of the 18th century contained supplemental biographical data that make it possible to sketch out collective portraits of individual social groups. The vagrants and 'cripples' of Sloboda Ukraine are represented in these statistical records as a numerous population category that required the attention and care of local authorities. Using methods of source criticism, the author was able to identify characteristics of population counting related to the functioning of the regional bureaucratic apparatus. The article expands the range of mass sources that can be used in historical-demographic, genealogical, and prosopographic research, as well as in the study of the history of medicine and everyday life of marginalized groups in Sloboda Ukraine.

Keywords: Sloboda Ukraine, revizki kazky, censuses, population counting, 'cripples', vagrants, Kharkiv Viceroyalty.

Текст надійшов до редакції 12.09.2024.

The text was received by the editors 12.09.2024.

Текст затверджено до друку 05.11.2024.

The text is recommended for printing 05.11.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-03>

УДК 930.1:27-277:091:929Максимович

Павло Єремєєв

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: p.v.eremeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

**РЕЦЕПЦІЯ БІБЛІЙНИХ ТЕКСТІВ У РУКОПИСАХ
МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

У статті здійснено спробу з'ясувати, у який спосіб біблійні образи актуалізуються в рукописах Михайла Максимовича (1804–1873) — видатного українського інтелектуала, першого ректора Київського університету. Проаналізовано зв'язок між сприйняттям Біблії Михайлом Максимовичем та його суспільно-політичними й філософськими поглядами. Дослідження ґрунтується на методологічних підходах Кембриджської школи інтелектуальної історії, теорії метафор та концепції «ми-груп» Георга Елверта. На основі дослідження рукописних нотаток ученого,

Як цитувати: Єремєєв, П. Рецепція біблійних текстів у рукописах Михайла Максимовича (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 55-80. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-03>

How to cite: Yeremieiev, P. Reception of Biblical Texts in the Unpublished Writings of Mykhaylo Maksymovych from the Holdings of the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 55-80. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-03> (In Ukrainian)

© Єремєєв П., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, показано, що Михайло Максимович пов'язував євангельський образ Слова як другої іпостасі Святої Трійці зі специфікою людської словесності, одночасно проводячи паралель між образом «слова» і терміном «слов'яни». Образи Великого Потопу та Вавилонської вежі Михайло Максимович сприймав буквально. При цьому як послідовник Фрідріха Шеллінга він намагався гармонійно поєднати біблійну історіософію з власними студіями в галузі природознавства, історії та філології. У статті показано вплив романтизму на рецепцію біблійних образів у творчості Михайла Максимовича. Спираючись на протиставлення Духу і Букви в апостола Павла, Михайло Максимович символічно пов'язує образ Духу зі «Святою Руссю», а образ Букви — із Заходом. Характеризуючи історію слов'янських перекладів Біблії, Михайло Максимович перебував під впливом тогочасної дискусії щодо необхідності перекладання Святого Письма сучасними мовами, а також філософських і суспільно-політичних процесів першої половини та середини XIX ст. Виявлено подібності в поглядах Михайла Максимовича та Ореста Новицького на історію слов'янських перекладів Біблії. Показано, в який спосіб характеристики Біблії, що з'явилися в нотатках лекцій Михайла Максимовича (середина 1830-х рр.), пізніше відобразилися в його опублікованих працях.

Ключові слова: Михайло Максимович, Біблія, релігія, історіографія, інтелектуальна історія, Україна, Східна Європа, образи.

Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873) справедливо вважають одним з найбільш яскравих представників українського інтелектуального життя першої половини та середини XIX ст. (Pinchuk 2005). Постать цього відомого ботаніка, фольклориста, історика та мовознавця, першого ректора Київського університету імені Святого Володимира, неодноразово ставала предметом спеціальних біографічних досліджень (Ostrianyn 1960; Korotkuj, Bilen'kuj 1999; Yas' 2006; Pecherans'kuj 2010; Kutsyj 2016), була проаналізована в рамках загальних робіт, присвячених історії ідейних рухів «довгого» XIX ст. (Saunders 1985; Velychenko 1992; Andriewsky 2003; Bilenky 2012). Студії останніх кількох десятиліть дозволили істотно переосмислити ідейну спадщину вченого в контексті сучасних теорій нації та націоналізму, виявити вплив загальних змін у стилях історіописання на «творчу лабораторію» вченого (Tolochko 2004; Yas 2014; Bilenky 2018).

Водночас погляди Михайла Максимовича на релігію, а також вплив особистої релігійності вченого на його наукові концепції, залишаються малодослідженими. В наявних працях висвітлювалися лише окремі аспекти цієї теми (Lastovs'kyj 2005; Korpaniuk 2005; Hulia 2005; Ryk 2006; Stohnij, Kuts 2006; Pecherans'kyj 2010). Зокрема, майже не вивченим є питання про специфіку рецепції біблійних образів у творчості вченого. Деякі аспекти цієї проблематики висвітлив сучасний український релігієзнавець Сергій Головащенко у своїй статті «“Українська псалтир” М. О. Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту» (Holovaschenko 2006). Серед іншого, учений припустив, що для Михайла Максимовича головним першоджерелом перекладу псалмів українською мовою був церковнослов'янський текст Біблії. При цьому Максимович був знайомий з російським перекладом Псалтиря, що був виданий у Петербурзі 1822 р. Не виключено використання вченим поетичних перекладів та парафразів Псалтиря, що їх зробили Симеон Полоцький, Олександр Сумароков, Гаврила Державін і Тарас Шевченко. Також Сергій Головащенко звертає увагу на жанрові особливості перекладів Псалтиря Михайла Максимовича, ставить питання про принципи вибору Максимовичем псалмів для перекладання, а також про зв'язок перекладацьких зусиль ученого з його науковою діяльністю і суспільно-політичними поглядами.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається великий масив невиданих текстів, які написав Михайло Максимович у період з початку 1820-х до початку 1870-х рр. Серед цих текстів — нотатки для лекцій та інші замітки Михайла Максимовича, його листи. Дотепер ці джерела практично не використовували для характеристики особистої релігійності вченого, а також специфіки сприйняття біблійного тексту Михайлом Максимовичем. Сучасний український історіограф Олексій Ясь, використовуючи деякі із зазначених матеріалів, серед іншого показав вплив метафізичних уявлень Михайла Максимовича на його погляди щодо української етнокультурної специфіки (Yas 2014, 182–184).

У своїх попередніх дослідженнях, спираючись як на опубліковані наукові праці Михайла Максимовича, так і на його рукописну спадщину, ми спробували показати, що для світогляду вченого був характерний біблійний буквалізм. Зокрема, як фактично достовірну оповідь про минуле людства вчений сприймав описані в книзі Буття творення світу та всесвітній потоп. Спираючись на біблійні контексти використання слів «плем'я», «народ» та «коліно», Михайло Максимович намагався зрозуміти, чим народ є в самій своїй суті (Yeremieiev 2022).

Завдання цієї статті — з'ясувати, як і в яких контекстах у рукописах Михайла Максимовича згадано біблійні тексти, які саме фрагменти Біблії вчений найчастіше цитував у нотатках, у який спосіб рецепції біблійних текстів у рукописах Михайла Максимовича були пов'язані з його науковими, суспільно-політичними поглядами, стилем історіописання та особливостями життєвого шляху. Спираючись на дослідження Георга Елверта у галузі теорії нації, зокрема, на його концепцію «ми-груп» (Elwert 1995), у цій статті здійснено спробу з'ясувати, яку роль відігравало переосмислення біблійних образів у конструюванні та осягненні Михайлом Максимовичем власних ідентичностей.

У методологічному плані ми спираємося на підходи Кембриджської школи інтелектуальної історії (Skinner 1963; Росоцьк 1985). Зокрема, врахування описаних Людвігом Віттенштайном принципів «мовленнєвих ігор» у дослідженні інтелектуальної історії дає змогу зрозуміти, як залежно від контексту змінювалося значення термінів, що їх використовував Михайло Максимович у рецепції біблійних образів. Також ми враховували засадничу метафоричність людської мови та свідомості, що її переконливо показали Джордж Лакофф та Марк Джонсон у своїй знаковій роботі «Метафори, якими ми живемо» (Lakoff, Johnson 2003). Зважаючи на це, ми прагнули з'ясувати, які метафори використовував Михайло Максимович, характеризуючи у своїх рукописах біблійні тексти. Яку роль ці метафори відігравали у формуванні вченим смислів, які, на його думку, були пов'язані з Писанням? Зважаючи на наявність різноманітних інтерпретацій

феномену метафори в сучасному мовознавстві (Sakhniuk 2019), ми спиралися на запропоновані Евою Доманською принципи побудови «теорії низу», відповідно до яких наявні концептуальні схеми слід не просто механічно застосовувати для вивчення конкретного історичного матеріалу, а радше використовувати задля початкової постановки досліджуваних питань (Domans'ka 2012).

Варто зазначити, що деякі тексти Біблії Михайло Максимович дуже добре знав з дитинства. Сам він у спогадах писав: «П'ятий рік життя мого минув у Тимківщині. Звідти я був відданий до Благовіщенського жіночого монастиря, що був у Золотоноші, в якому навчалася грамоти і мати моя, і всі мої дядьки Тимківські. Там біля черниці Варсонофії, сестри генерала Голенки, пройшов я Граматику, Часловець і Псалтир (монастирський курс наук, встановлений ще св. Кирилом-філософом першовчителем слов'янським)» (пер. з рос.)¹ (Maksymovych 1994, 388–390).

Як бачимо, саме церковнослов'янський варіант Писання (особливо ті його фрагменти, що найчастіше актуалізувалися в православному богослужінні) був найбільш звичним і знайомим для Михайла Максимовича. У рукописах 1830–1870-х рр. він цитуватиме Писання саме церковнослов'янською мовою. Водночас варто взяти до уваги також той факт, що освіта майбутнього вченого (1819 р. він закінчив Новгород-Сіверську гімназію, після чого навчався в Московському університеті) передбачала й вивчення латини та давньогрецької мови (Shevchenko-Savchyn's'ka 2011, 126–134). Тож не виключено, що Михайло Максимович був знайомий і з латинським перекладом Писання, оригінальним грецьким варіантом Нового Заповіту, а також із Септуагінтою.

Заслуговує на увагу рукопис Михайла Максимовича «Про переклад Біблії [Нотатки про Біблію та богослужбові книги]» (IN NBUV, f. 32, ор. 1, spr. 402). В архівному описі рукопис датовано 1824 р., однак цю інформацію подано зі знаком питання. На одному з аркушів,

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторів статті.

у верхньому правому кутку, олівцем записано «1824» (почерк схожий на почерк Михайла Максимовича) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 402, ark. 3). Можливо, саме це стало основою для вказаного датування.

У цьому рукописі Михайло Максимович пише про переклад біблійних книг, що його здійснили Кирило та Мефодій, згадує про відомі йому давні пергаментні списки біблійних книг церковнослов'янською мовою, рукописну Біблію Іоакіма, яка була створена 1538 р. та зберігалася у Патріаршій Бібліотеці. Також Михайло Максимович пише про біблійні фрази в давньоруських джерелах, аналізує передмову до Острозької Біблії 1581 р. При цьому він вказує, які книги Біблії перекладали церковнослов'янською мовою з Септуагінти, а які — з Вульгати, звертає увагу на помилки, що з'являлися в біблійних книгах під час переписування, а також зусилля середньовічних та ранньомодерних ієрархів, спрямовані на виправлення цих помилок (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 402, ark. 1–3). На останніх аркушах аналізованого рукопису Михайло Максимович з філологічного погляду вивчає Остромирове Євангеліє, а також згадує про Реймське Євангеліє (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 402, ark. 8–9).

Варто зазначити, що незабаром, 1837 р., вийшла робота професора Київського університету Ореста Новицького «Про першопочатковий переклад Священного Писання на слов'янську мову», в якій було проаналізовано й книги, які згадував Михайло Максимович у своїх нотатках (зокрема, Біблію Іоакіма 1538 р.) (Novickij 1837). Орест Новицький та Михайло Максимович були знайомі (Do 215-oi richnytsi), більше того, їхні загальні уявлення щодо методу аналізу перекладів були схожі (Shmiher 2018, 81). Тож питання про взаємовплив їхніх поглядів на питання історії слов'янських перекладів Біблії ще має бути спеціально досліджено.

У нотатках Михайла Максимовича проаналізовано «зовнішню форму Біблії», учений порівнює її з давньоіндійськими та давньогрецькими текстами й робить висновок, що за стилем біблійні тексти загалом відповідають формам, характерним для давніх народів, проте вони в цьому плані більш вільні, не мають тієї визначеності, як в індійців та греків. Учений вивчає співвідношення епічного та ліричного типу

висловлювань у біблійних текстах, характеризує псалми як «вільне вознесення душі до Бога», пише про поширеність притч у Новому Заповіті. При цьому Михайло Максимович впевнено постулює тезу про богонатхненність Біблії (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 402, ark. 6).

Дуже показовими є згадки Біблії в нотатках до лекцій зі словесності, що їх створив Михайло Максимович у 1834 р., на початку його викладання та ректорства в Київському університеті (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389). На перших аркушах вказаних нотаток Михайло Максимович пише про значення Біблії в розвитку східнослов'янської словесності. Він особливо акцентує увагу на тому факті, що Біблія була доступна «зрозумілою мовою». При цьому вчений підкреслює, що в давній Русі «уникали самовільного толкування», після чого вказує на використання пастирями толкових Євангелій та Псалтиря, писаних отцями Церкви. Далі Михайло Максимович зазначає: «текст дещо змінювали: не у букві бачили сутність справи. Біблія була джерелом народної просвіти» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 6).

Схарактеризувавши значення Біблії в розвитку давньоруської словесності загалом, Михайло Максимович називає та коротко характеризує значення конкретних книг Писання, що були поширені на Русі. Згадуючи Євангелія, він підкреслює: «перекладали не літера у літеру, але вникали у сенс та дух» (пер. з рос.). Далі Михайло Максимович спеціально згадує списки Євангелія від Іоанна (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 6). Очевидно, згадка саме копій цього Євангелія пов'язана з тим, що на Русі були поширені так звані тижневі Євангелія, або апракоси, в яких євангельські уривки подавалися в послідовності, передбаченій церковною службою. При цьому, було два типи Євангелій-апракосів: повний апракос включав весь євангельський текст, тоді як у короткому повністю наводили саме Євангеліє від Іоанна, уривки з інших трьох Євангелій становили не більше 40 % тексту (Literatura Drevnej Rusi 1996). Утім, Михайло Максимович, згадавши у своїх нотатках списки Євангелія від Іоанна, особливо підкреслює його духовну значущість. Він пише, що Іоанн Богослов — «улюблений учень Христов, що так ясно зобразив Божественного вчителя» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 6).

Як бачимо, Михайло Максимович, будучи переконаним православним християнином, не просто досліджує значення різноманітних біблійних книг у розвитку давньоруської словесності, він емоційно оцінює їхню духовну значущість, висловлює захоплення авторами біблійних текстів, що поширювалися на Русі. Отже, Михайло Максимович оцінює розвиток словесності давньої Русі в аксіологічних категоріях, він ніби сам стає частиною описуваної спільноти, захоплюючись тим, чим, на його думку, захоплювалися описувані в його нотатках давньоруські книжники. У такий спосіб ніби зникає грань між дослідником та образами минулого, описаними в його тексті, що є типовою рисою романтичного стилю історіописання (Yas 2014, 137–318). Учений також згадує про поширені на Русі списки Псалтиря з «толкуваннями» Василя, Притчей Соломона та Премудрості Сіраха (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 6).

Варто зазначити, що, описуючи специфіку побутування Біблії в давній Русі, Михайло Максимович, очевидно, натякає і на сучасні йому дискусії щодо релігійного життя. Тоді залишалося суперечливим питання щодо можливості й необхідності перекладання Святого Письма російською мовою. За кілька років до створення аналізованих нотаток, у 1826 р., припинило свою діяльність Російське біблійне товариство, причому звинувачення членів біблійного товариства в проповідуванні неправославних поглядів часто поєднувалися із засудженням самої ідеї перекладання Біблії (Faggionato 2001, 459–487). Палким супротивником перекладу Біблії «мовою театру» був адмірал Олександр Шишков, що в період з 1824 до 1826 рр. обіймав пост міністра народної освіти. Лише після смерті Миколи I Святійший Синод постановив відновити роботу над російським перекладом Біблії (Batalden 2021, 129–150).

Логічно припустити, що Михайло Максимович, підкреслюючи важливість зрозумілості біблійних текстів для народу в давній Русі, у такий спосіб натякав на сучасну йому ситуацію. Сам Михайло Максимович чудово орієнтувався в церковнослов'янському тексті та високо оцінював значення і красу церковнослов'янської мови (Maksymovych 1880, 431). Проте він же вважав корисним переклад Біблії сучасними мовами. Про це свідчить як його власний переклад

псалмів українською (Psalmu), так і той факт, що в листі князю В'яземському 1869 р. Михайло Максимович цитує передмову до російськомовного Псалтиря, у якій митрополит Філарет (Дроздов) указував на важливість перекладання Святого Письма рідною для вірян мовою (Pis'ma M. P. Pogodina, S. P. Shevyreva і M. A. Maksimovicha, 203).

Одночасно, підкреслюючи доступність Біблії для сприйняття жителів православної Русі, Михайло Максимович протиставляв східнохристиянську духовність західній. Варто зазначити, що різка критика католицизму була характерною рисою світогляду Михайла Максимовича (Kutsyj 2016; Yeremieiev 2023). Навіть більше, в аналізованих нотатках до лекцій 1834 р. на тому ж аркуші, що й наведені вище міркування стосовно Біблії, міститься і наступна характеристика загальної ситуації в давній Русі: «Давній період. Запровадження християнства — боротьба з язичництвом, глибоко вкоріненим, і з католицизмом — що вже наступало» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 6). Акцентуючи увагу на зрозумілості церковнослов'янської мови жителям давньої Русі, підкреслюючи роль цього факту в розвитку освіти на східнослов'янських теренах, Михайло Максимович протиставляв описану ситуацію становищу на тих землях, де домінував католицизм. Адже, як відомо, в часи середньовіччя Католицька церква не практикувала переклади Святого Письма. І Михайло Максимович, вказуючи на протилежну практику в Православній церкві, очевидно, засуджує католицькі принципи.

Вказуючи, що в давній Русі біблійні тексти сприймали відповідно до настанов святих отців, без самовільного трактування, Михайло Максимович також, очевидно, намагався не лише схарактеризувати минуле, але й вказати на позитивний приклад сучасникам. Варто зазначити, що вимога тлумачити Святе Письмо відповідно до того, «як виклали світила й учителі Церкви у своїх писаннях», міститься у 19-му правилі Трульського собору 691–692 рр. (Кнуґа pravyl). Однак у той час, як Михайло Максимович навчався в Московському університеті, в інтелектуальному житті Російської імперії надзвичайно поширеним був містицизм, репрезентований, серед іншого, керівником

новоствореного Міністерства духовних справ і просвіти Олександром Голіциним. Містицизм того часу включав не лише віру у можливість та необхідність особистого контакту з Богом, що загалом цілком логічно і в рамках православного світогляду, але й ідею неважливості й умовності наявних конфесійних меж (Kondakov 2005). Церковні таїнства в цій парадигмі усвідомлювали лише як символи, зовнішні ознаки певного духовного стану та допоміжний інструмент у духовному житті. Саму Православну церкву, як і інші християнські конфесії, сприймали як певні зовнішні оболонки. Ідеї містицизму початку XIX ст. лежали в основі діяльності вже згаданого вище Біблійного товариства. У цьому контексті авторитет Біблії як такої відривався від авторитету Православної церкви, зокрема, від авторитету святих отців. Містицизм спричиняв серйозні дискусії у вищому суспільстві, зокрема, його палко критикували архімандрит Фотій Спаський, митрополит Серафим Соболевський та граф Олексій Аракчєєв. Імператор Олександр I, який спочатку підтримував містиків, згодом став на позицію їхніх критиків. Унаслідок цього Олександр Голіцин 1824 р. був відправлений у відставку, а 1826 р. новий імператор, Микола I, закрив Російське біблійне товариство (Batalden 2021).

Очевидно, що Михайло Максимович, який палко цікавився релігією та філософією, знав про ці дискусії. Ба більше, він був особисто знайомий з митрополитом Київським Євгенієм Болохвітиновим (Markov 1986, 24), який у середині 1820-х рр. висловлювався за припинення діяльності Біблійного товариства (Khytrovs'ka 2009, 28–32). Отже, вказуючи на практику тлумачення Біблії з опорою на святих отців у давній Русі, Михайло Максимович, очевидно, критикував погляд на Біблію як на текст, який кожний вірянин має сприймати, лише спираючись на власний духовний досвід. Учений обстоював традиційний православний погляд, закріплений у згаданій вище постанові Трульського собору.

Заслугують на увагу також наведені вище міркування Михайла Максимовича про те, що переклад Біблії церковнослов'янською мовою здійснювався «не слово у слово», «не в букві, а в суті бачили сутність справи», «вникали у сенс та дух» (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 6).

Важливість цієї ідеї для Максимовича є очевидною, адже він двічі повторює її на одній сторінці: у характеристиках перекладу Біблії загалом та через кілька рядків — описуючи переклади Євангелій. Очевидно, що протиставлення Михайлом Максимовичем «духу» і «букви» відсилало до відомої фрази з Другого Послання Коринфянам: «І Він нас зробив бути здатними служителями Нового Заповіту, не букви, а Духа, — бо буква вбиває, а Дух оживляє» (2-ге Кор. 3:6). Проте актуалізація цього уривку в Михайла Максимовича була пов'язана з його протиставленням Русі та Заходу. Адже в тих самих нотатках Михайло Максимович, розмірковуючи над значенням термінів «література» і «словесність», пише: «Література: що писано про який-небудь предмет, науку. Не наше, а іноземне слово. Їм хочуть замінити слово, що було у нас, — словесність. Даремно. Література передбачає літеру, письмо...». Після цього вчений зазначає, що термін література «не обіймає тієї неписаної, усної частини словесності, якою так багатий народ російський: тисячі пісень, казок, прислів'їв». На основі цих міркувань Михайло Максимович робить висновок: «Ім'я словесності означає: літера — Заходу, для нас — Слово» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 9).

Тут слід зазначити, що, хоча Михайло Максимович у своїх історичних та етнографічних працях всіляко підкреслював специфічність України, водночас він залишався переконаним прихильником єдності українців та росіян, об'єднуючи їх терміном «руський мір» (Maksymovych 1876, 397; Maksymovych 1877, 217). Як зазначає Олексій Ясь, «М. Максимович впритул наближається до думки про цілісність і відмінність українського історичного буття, порівняно з російською минувиною... Але М. Максимович так і не генералізує свої спостереження до лінії вододілу, за якою постають відомі формули: «дві народності» чи «три національні типи». Тому дві частини Руського світу з різною історичною долею в його історичному письмі все ж таки сполучаються в образі святої Русі, яка є основою їхньої внутрішньої єдності. Її творить метафізичний Руський дух, який, здавалося б, усуває чи нівелює історичну самобутність українців та великоросів!» (Yas 2014, 182–184).

В аналізованих нотатках Михайло Максимович, спираючись на біблійне протиставлення Духу та Літери, символічно зближає «Святу Русь» із Духом, тоді як Захід іншується через його символічну прив'язку до образу Літери.

Михайлом Максимовичем здійснює актуалізацію біблійних образів і в контексті своїх антропологічних міркувань та роздумів щодо значення словесності у ствердженні «народного духу». Загалом цей романтичний концепт був надзвичайно важливим у творчості вченого (Yas 2006, 51–63). При цьому в нотатках Михайло Максимович пов'язує євангельський образ Слова як другої іпостаті Святої Трійці зі своїми міркуваннями про значення мови в житті людини та народу. Цитуючи першу фразу з Євангелія від Іоанна, учений пише: «Спочатку було Слово: тобто словом створений світ... Тому слово являє собою вищу відмінність людини. [Це] загальна, вроджена властивість, — тому така могутня, — тому маємо ми цінувати його, реалізуючи дар Божий. Ми — Словени... Слава, Слову». Нижче Михайло Максимович пише: «У мові — особистість народу» (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 8). При цьому мову він характеризує як «живу, органічну сукупність слів» і стверджує, що «в мові виражається душа і життя народу, його особистість» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 31).

В іншому місці аналізованих нотаток Михайло Максимович пише: «І як на початку всього Світу — Слово було у Бога, і все пішло з нього, весь світ зі своїми незчислимыми та різноманітними звуками, так і в людській творчості — спочатку являється Слово». Далі вчений зазначає: «Наші предки з глибоким усвідомленням називалися словенами. У них від Слова — і Слава... Словом славна людина» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 26).

Як бачимо, Михайло Максимович пов'язує євангельський образ Слова з характеристикою людської природи, одночасно зіставляючи термін «слово» з етимологію поняття «слов'яни», що становить важливу частину його ідентичності.

Отже, біблійні образи стали основою антропологічних уявлень Михайла Максимовича. При цьому, у характерному для романтизму стилі вчений антропоморфізує народ. Як наслідок — його уявлення

про роль слова та мови в житті людини, що мали біблійне підґрунтя, переносилися й на образ народу. Водночас образи слов'янськості, важливі для світогляду вченого, етимологічно пов'язувалися в його свідомості з образами євангельського Слова, другої іпостасі Святої Трійці. У такий спосіб конструйована в уяві вченого «ми-група» сакралізувалася й рівночасно протиставлялася Заходу, що сприймався як суб'єкт, відчужений від справжнього духовного життя.

Зв'язок біблійних образів, антропологічних та етнографічних ідей Михайла Максимовича стає зрозумілим у контексті його захоплення шеллінґізмом. У вченні Фрідріха Шеллінґа концепт «єдності» відігравав визначальну роль. У праці «Ідеї для філософії природи як вступ до вивчення цієї науки» (1797 р.) Фрідріх Шеллінґ писав: «єдиною кінцевою метою всякого розгляду природи та науки про неї може бути тільки пізнання абсолютної єдності, яка обіймає ціле і яка в природі дає себе пізнати тільки з одного свого боку... В природі пізнаємо весь абсолют» (Schelling 1988, 272). Ці ідеї відобразилися у працях Михайла Максимовича. Зокрема, 1833 р. в журналі «Телескоп» було опубліковано його «Лист про філософію», у якому вчений писав про необхідність зведення до єдиного та загального начала найголовніших сфер знань (Maksymovych 2000). А в неопублікованих нотатках «Зауваги щодо людини, богопізнання» (1860-ті рр.) Михайло Максимович, серед іншого, пише про необхідність єдності науки та віри (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 502, ark. 8).

В аналізованих вище нотатках до лекцій зі словесності 1834 р. Михайло Максимович характеризує біблійну розповідь про Вавилонську вежу як буквальный опис минулого людства, будуючи на ній свої міркування щодо історії мов. Навівши церковнослов'янською мовою фразу з книги Буття «І була вся земля одна мова та слова одні» (Бут. 11:1), учений пише: «Була єдина мова і після падіння. Розселення людей по обличчю всієї землі та змішання їх мов — ось дві фатальні події в людському роді, безпосередньою дією Божої волі зроблені. Це розселення та змішання триває і досі...» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389, ark. 28).

Біблійні образи відіграють важливу роль і в нотатках Михайла Максимовича до вступної лекції з історії російської словесності (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 462). У контексті осмислення феномену людської словесності як такої вчений актуалізує євангельський образ предвічного Слова: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово» (Від Івана 1:1). Михайло Максимович зазначає: «За своїм походженням і сутністю слово наше — божественного походження, воно почерпнуто людиною не з видимої природи, а з того ж лона найвищої істоти, від якої вона отримала безсмертну душу. Оскільки одна людина має на землі безсмертну душу, то вона одна і обдарована словом. Значить слово сутнісно належить душі людській, а не утворилося в ній поступово, як то пояснюють матеріалісти, доводячи, що перші початки слова становили голосні, потім вигуки, а там далі імена та дієслова. Як людина є образ і подоба Творця, так слово людини є образ та подоба Слова Творчого; через це в ньому цілком виражається творча діяльність нашого духу. Предки наші безперечно глибоко усвідомлювали велике значення слова, коли назвали себе слов'янами, тобто, тими, хто говорить. У слові душа виливає всю глибину свого життя» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 462, ark. 1). І далі вчений пише: «Кожне слово є вираз якогось вигину внутрішнього життя душі. Сукупність слів, у яких виражається душа відомого народу, сукупність жива, органічна, — називається мовою його... Народ через мову висловлює свою душу» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 462, ark. 2). Що ж стосується богонатхненності Писання, Михало Максимович зазначає: «Був колись стан душ, наприклад, богонатхнення, коли людина знаходилася в безпосередньому зв'язку з Божественним. То був найвищий стан людини на Землі, тоді дух її ставав органом Духу Божественного. Він був доступний духу небагатьох людей, і пам'ятником його залишилися Св. Писання Старого та Нового Заповітів» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 462, ark. 5).

Ідеї, що їх виклав Михайло Максимович у нотатках до лекції з історії словесності, пізніше були розвинені в його опублікованих працях «Історія давньої російської словесності» (1839) та «Начатки російської філології» (1848), що були перевидані в третьому томі «Зібрання

творів» Михайла Максимовича (Maksymovych 1880, 25–155, 346–472). Комплексне зіставлення рукописів вченого та його опублікованих праць з філології та історії словесності може стати завданням окремого дослідження. У контексті нашої теми варто відзначити, що в «Начатках російської філології» Михайло Максимович повторює свою ідею про зв'язок людської словесності з Божим Словом, про яке мовиться в першій главі Євангелія від Іоанна (Maksymovych 1880, 32). Цитуючи фрагменти з книги Буття (Буття 11: 1-6) та Діянь апостолів (Діяння 13:26), він пояснює історію мов за допомогою буквально сприйнятих образів Вавилонської вежі (Maksymovych 1880, 54). В «Історії давньої російської словесності» вчений розвиває ідеї про позитивний вплив поширення біблійних текстів зрозумілою церковнослов'янською мовою на «розумову діяльність» у Давній Русі (Maksymovych 1880, 374).

У «Нотатках щодо єврейської поезії» (1830-ті рр.) Михайло Максимович аналізує старозаповітні тексти, висловлюючи своє захоплення як їхнім змістом, так і літературною формою (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 401). Тут цікаво відзначити, що термін «єврейський» учений використовував виключно щодо текстів Старого Заповіту, тоді як євреїв Східної Європи у своїх опублікованих працях він називає терміном «жиди» (Maksymovych 1876, 479, 551, 573, 603; Maksymovych 1877, 287, 390). У такий спосіб Михайло Максимович, очевидно, символічно відділяв Старозаповітний Ізраїль від сучасного йому єврейства, оцінки якого у працях Михайла Максимовича були загалом негативні.

Згаданий вище акцент на ідеях єдності, що його запозичив Михайло Максимович з праць Фрідріха Шеллінга, проявився і в його оцінках значення старозаповітних текстів. Максимович пише: «Єврейська словесність являє єдність і цілість найбільшу. Один предмет у них — Бог, один дух — Божий» (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 401, ark. 1). На основі аналізу старозаповітних книг учений робить висновок: «Священні писання беруться з одкровення святих праотців як із Божественного просвітництва, збереженого у чистоті, переданого нащадкам з вірністю строгою, з повною вірою та непрекослів'ям» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 401, ark. 2).

Дуже показовими є нотатки Михайла Максимовича «Дванадцять менших пророків», що їх датовано 1854 р. (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 403). У цих нотатках книги Осії, Йоїла, Амоса, Овдія, Йони, Михея, Наума, Авакума, Софонії, Огія, Захарії і Малахії проаналізовано в загальному контексті християнської історіософії, яку вчений поєднує з інформацією щодо релігійного життя поза Ізраїлем. Михайло Максимович пише: «Коли поняття про Єдиного Бога в інших народів стали зникати, одні євреї зберегли чисте єдинобожжя (одночасно з ним у персів було двобожжя, у індійців — веда, у єгиптян — багатобожжя). У індійців: 1. Брахмаїзм — Єдинобожжя. 2. Шиваїзм — дуалізм. 3. Вішну — примирив дуалізм з брахмаїзмом, і вийшло трибожжя (Тримурті)» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 403, ark. 2). При цьому Михайло Максимович пише про час, коли, на його думку, відбулися ключові події біблійної історії. Вавилонське стовпотворіння він датує 3000 р. до н. е., життя Авраама — 2000 р. до н. е., Мойсея — 1500 р. до н. е. (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 403, ark. 2)

«Витяги з Біблії», що їх зробив Михайло Максимович, дають змогу простежити взаємовплив сприйняття вченим текстів Святого Письма та його етнографічних ідей. Витяги з різноманітних книг Біблії (як Старого, так і Нового Заповітів) наведено церковнослов'янською мовою, транслітерованою відповідно до норм російської мови того часу. Всі виписані Михайлом Максимовичем фрагменти містять згадки термінів «плем'я», «народ», «коліно», «мова». При цьому вказані слова в цитатах підкреслено, а на полях олівцем Михайло Максимович робить досить нерозбірливі коментарі. Наприклад, у примітках є такі міркування: «Коліно = говір, плем'я = речь, народ = мова» (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 2481, ark. 1). На полях стоїть NB навпроти виписаних фрагментів з Об'явлення: «Потому я глянув, і ось натовп великий, що його зрахувати не може ніхто, з усякого люду, і племен, і народів, і язиків, стояв перед престолом і перед Агнцем, зодягнені в білу одежу, а в їхніх руках було пальмове віття» (Об'явлення 7:9) та «І говорить до мене: Води, що бачив ти їх, де сидить та розпусниця, то народи та люди, і племена та язики» (Об'явлення 17:15). Тож ці фрагменти для Михайла Максимовича виявилися особливо значущими в контексті

міркування щодо значення термінів, які позначають етнічне життя. На одному з аркушів Михайло Максимович внизу зробив примітку чорнилами: «У книзі Іова, Притчей, Екклезіаста, Премудрості Соломона і Сірах слово «язык» як народ не зустрічається. В книзі Царств воно замінюється іншим словом: іноплеменники. Напр. 1 Цар. Г. 4. Ст. 2» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 2481, ark. 3).

Можна припустити, що Михайло Максимович, який сприймав народ у примордіальних категоріях і при цьому безсумнівно вірив у богонатхненність Біблії, за допомогою Святого Письма намагався зрозуміти, чим народи є в самій своїй суті, тобто чим вони є в очах Бога. Тут ми бачимо очевидні паралелі з ідеями Гердера, який писав про народи як про думки Бога (Schmidt 1956, 407–417).

Згадані вище «Зауваги щодо людини, богопізнання» Михайла Максимовича (1860-ті рр.) пронизані біблійною логікою. При цьому, вірячи в богонатхненність Біблії, Михайло Максимович одночасно рефлексує щодо обмеженості наших понять та неможливості пізнати (і тим більше виразити) Бога в його глибині: «Богопізнання розділяють зазвичай на природне та одкровенне. Але й те, й інше складається в нас частково з готових понять, прийнятих нами від інших, частково — з нашого внутрішнього устремління. Готові поняття про Божество, чомусь нами прийняті, можуть бути більш менш згодні або незгодні з нашим внутрішнім прагненням: від того часто думки наші про Бога суперечать думкам нашим про інші предмети» (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 502, ark. 6). І далі вчений зазначає: «Будь-яке міркування про Божество подібне до хмари на небі, що приховує її нескінченну глибину» (пер. з рос.) (IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 502, ark. 12).

Отже, Михайло Максимович з дитинства був знайомий з біблійними текстами у церковнослов'янському перекладі, протягом всього життя зберігав віру в богонатхненність Святого Письма. Він активно посилався на Біблію у своїх рукописах, актуалізуючи біблійні образи в контексті міркувань щодо історії мови, антропологічних та етнографічних рефлексій. Сприйняття ідей Фрідріха Шеллінга щодо цілісності спонукало Михайла Максимовича до спроб створити цілісну концепцію, у якій буквально сприйняті біблійні образи

поєднувалися з його студіями в галузі історії, антропології, філології та народознавства. Наявне у Другому посланні апостола Павла до Коринфян протиставлення Духу і Букви Михайло Максимович переносить на образи православної Русі та Заходу. При цьому символічно пов'язує Русь із Духом, а Захід — із Буквою. В контексті міркувань щодо словесності в рукописах Михайла Максимовича актуалізовано наявний в Євангелії від Іоанна образ Слова, через яке Бог творить світ. Михайло Максимович символічно розділяє Старозаповітний Ізраїль та сучасне йому єврейство, використовуючи різні терміни на позначення цих спільнот («євреї» та «жиди» відповідно). При цьому, згадуючи в лекціях про рецепцію Біблії в культурі давньої Русі, Михайло Максимович перебував під впливом тих дискусій, що велися в часи його молодості у зв'язку з поширенням містицизму й діяльністю Російського біблійного товариства.

Список джерел та літератури / References

Andriewsky, O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. In: A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen (eds.). *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. Edmonton, 2003, pp. 182–214.

Batalden, S. Empire and Nation in the Politics of the Russian Bible. In: G. Atkins, Sh. Das, B. Murray (eds.). *Chosen peoples. The Bible, Race and Empire in the Long Nineteenth Century*. Manchester, 2021, pp. 129–150. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526143051.00014>

Bilenky, S. *Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800–1905*. Toronto, 2018. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvqsdn4m>

Bilenky, S. *Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations*. Stanford, 2012.

До 215-ої річниці від дня народження Ореста Марковича Новийського, українського філософа, психолога, педагога. Тsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy), *Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy)*, https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_215_narodzhennia_Oresta_Novytskoho.php. Data perehliadu: 14 sichnia 2024. (In Ukrainian)

До 215-ої річниці від дня народження Ореста Марковича Новицького, українського філософа, психолога, педагога. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*, https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_215_narodzhenia_Oresta_Novytskoho.php. Дата перегляду: 14 січня 2024.

Domans'ka, E. *Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule*. Kyiv, 2012. (In Ukrainian)

Доманська, Е. *Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле*. Київ, 2012.

Elwert, G. Boundaries, cohesion and switching. On we-groups in ethnic, national and religious forms. *Bulletin de l'APAD*, № 10, 1995, <http://journals.openedition.org/apad/1111>. Accessed: 12 Jan. 2024. DOI: <https://doi.org/10.4000/apad.1111>

Faggionato, R. From a Society of the Enlightened to the Enlightenment of Society: The Russian Bible Society and Rosicrucianism in the Age of Alexander I. *The Slavonic and East European Review*, vol. 79, no. 3, 2001, pp. 459–487. DOI: <https://doi.org/10.1353/sec.2001.0170>

Holovaschenko, S. I. «Ukrains'ka Psaltyr» M. O. Maksymovycha iak fenomen vitchyznianoï bibleistyky: kil'ka zapytan' do tekstu. *Mahisterium. Istoryko-filosofski studii [Magisterium: Historical and Philosophical Studies]*, no. 23, 2006, c. 55–62. (In Ukrainian)

Головащенко, С. І. «Українська Псалтир» М. О. Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту. *Магістеріум. Історико-філософські студії*, № 23, 2006, с. 55–62.

Hulia, N. Doslidzhennia istorii monastyriv ta soboriv u spadschyni M. O. Maksymovycha. In: *Zbirnyk prats' vseukrains'kykh maksymovychivs'kykh chytan'*. Cherkasy, 2005, c. 163–170. (In Ukrainian)

Гуля, Н. Дослідження історії монастирів та соборів у спадщині М. О. Максимовича. In: *Збірник праць всеукраїнських максимовичівських читань*. Черкаси, 2005, с. 163–170.

Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (IN NBUV), f. 32, op. 1, spr. 2481. Vypiski iz Biblii, 4 ark. (In Russian)

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІН НБУВ), ф. 32, оп. 1, спр. 2481. Выписки из Библии, 4 арк.

IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 389. Ot pervyh lekcij 1834 goda, 42 ark. (In Russian)

ІН НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 389. От первых лекций 1834 года, 42 арк.

IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 401. Zametki o evrejskoj slovesnosti, 4 ark. (In Russian)

ІН НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 401. Заметки о еврейской словесности, 4 арк.

IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 402. О perevode Biblii. [Zametki o Biblii i Bogoslužebnykh knigah], 10 ark. (In Russian)

ІН НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 402. О переводе Библии. [Заметки о Библии и Богослужебных книгах], 10 арк.

IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 403. 12 men'shih prorokov. Zametki, 12 ark. (In Russian)

ІН НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 403. 12 меньших пророков. Заметки, 12 арк.

IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 462. Istorija ruskoj poezii. Vvedenie. [Lekcija], 8 ark. (In Russian)

ІН НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 462. История русской поэзии. Введение. [Лекция], 8 арк.

IN NBUV, f. 32, op. 1, spr. 502. Smes'. Zametki o cheloveke, bogopoznani, 21 ark. (In Russian)

ІН НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 502. Смесь. Заметки о человеке, богопознании, 21 арк.

Khytrovs'ka, Yu. V. Istoriiia vynykennia ta diial'nosti «Rosijs'koho biblijnoho tovarystva» (1812–1826). *Humanitarnyi zhurnal [Humanities Journal]*, no. 3–4, 2009, s. 28–32. (In Ukrainian)

Хитровська, Ю. В. Історія виникнення та діяльності «Російського біблійного товариства» (1812–1826). *Гуманітарний журнал*, № 3–4, 2009, с. 28–32.

Knyha pravyl sviatykh apostoliv, Vselens'kykh i Pomisnykh soboriv, i sviatykh ottsiv. Kyiv, 2008. (In Ukrainian)

Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. Київ, 2008.

Kondakov, Ju. *Liberal'noe i konservativnoe napravlenija v religioznykh dvizhenijah v Rossii pervoj chetverti XIX veka*. Sankt-Peterburg, 2005. (In Russian)

Кондаков, Ю. *Либеральное и консервативное направления в религиозных движениях в России первой четверти XIX века*. Санкт-Петербург, 2005.

Korotkyj, V. A., Bilen'kyj, S. H. *Mykhajlo Maksymovych ta osvitni praktyky na Pravoberezhnij Ukraini v pershij polovyni XIX stolittia*. Kyiv, 1999. (In Ukrainian)

Короткий, В. А., Біленький, С. Г. *Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття*. Київ, 1999.

Korpaniuk, M. Uniats'ka tserkva, polemichna literatura ta tvorchist' hreko-katolyts'kykh pys'mennykiv v otsintsi Mykhajla Maksymovycha. In: *Zbirnyk prats' vseukrains'kykh maksymovychiv's'kykh chytan'*. Cherkasy, 2005, s. 50–68. (In Ukrainian)

Корпанюк, М. Уніатська церква, полемічна література та творчість греко-католицьких письменників в оцінці Михайла Максимовича. In: *Збірник праць всеукраїнських максимовичівських читань*. Черкаси, 2005, с. 50–68.

Kutsyj, I. Mizh Rus'kym svitom ta Slov'ianschynoiu: tsyvilizatsijni obrazy u naukovij spadshchyni Mykhajla Maksymovycha. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical Studies in Ukraine]*, вип. 26, 2016, с. 6–32. (In Ukrainian)

Куций, І. Між Руським світом та Слов'янщиною: цивілізаційні образи у науковій спадщині Михайла Максимовича. *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 26, 2016, с. 6–32.

Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. London, 2003.

Lastovs'kyj, V. Relihiynyj chynnyk Koliivschyny 1768 r. v otsintsi M. O. Maksymovycha. In: *Zbirnyk prats' vseukrains'kykh maksymovychivs'kykh chytan'*. Cherkasy, 2005, с. 149–152. (In Ukrainian)

Ластовський, В. Релігійний чинник Коліївщини 1768 р. в оцінці М. О. Максимовича. In: *Збірник праць всеукраїнських максимовичівських читань*. Черкаси, 2005, с. 149–152.

Literatura Drevnej Rusi: Biobibliograficheskij slovar'. Sost. L. V. Sokolova, red. O. V. Tvorogova. Moskva, 1996. (In Russian)

Литература Древней Руси: Биобиблиографический словарь. Сост. Л. В. Соколова, ред. О. В. Творогова. Москва, 1996.

Maksymovych, M. A. Kyev' iavylsia hradom velykym'... *Vybrani ukrainoznavchi tvory*. Kyiv, 1994. (In Russian)

Максимович, М. А. Киевъ явился градом великимъ... *Вибрані українознавчі твори*. Київ, 1994.

Maksymovych, M. O. Lyst pro filosofiiu. *Khronika-2000. Ukrains'kyj kul'turolohichnyj al'manakh [Ukrainian Cultural Studies Almanac]*, вип. 37–38, 2000, с. 397–401. (In Ukrainian)

Максимович, М. О. Лист про філософію. *Хроніка-2000. Український культурологічний альманах*, вип. 37–38, 2000, с. 397–401.

Maksymovych, M. A. *Sobranie sochinenij. T. 1. Otdel istoricheskij*. Kyiv, 1876. (In Russian)

Максимович, М. А. *Собрание сочинений. Т. 1. Отдел исторический*. Киев, 1876.

Maksymovych, M. A. *Sobranie sochinenij. T. 2: Otdely: istoriko-topograficheskij, arheologicheskij i jetnograficheskij*. Kyiv, 1877. (In Russian)

Максимович, М. А. *Собрание сочинений. Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический*. Киев, 1877.

Maksymovych, M. A. *Sobranie sochinenij. T. 3: Jazykoznanie. Istorija slovesnosti*. Kyiv, 1880. Kyiv, 1880. (In Russian)

Максимович, М. А. *Собрание сочинений. Т. 3: Языкознание. История словесности.* Киев, 1880.

Markov, P. G. *Obshhestvenno-politicheskie i istoricheskie vzgljady M. A. Maksimovicha.* Kyiv, 1986. (In Russian)

Марков, П. Г. *Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича.* Киев, 1986.

Novickij, O. *O pervonachal'nom perevode Svjashhennogo Pisanija na slavyanskij jazyk.* Kyiv, 1837. (In Russian)

Новицкий, О. *О первоначальном переводе Священного Писания на славянский язык.* Киев, 1837.

Ostriany, D. F. *Svitohliad M. O. Maksymovycha.* Kyiv, 1960. (In Ukrainian)

Острианин, Д. Ф. *Світогляд М. О. Максимовича.* Київ, 1960.

Pecherans'kyj, I. Mykhajlo Maksymovych iak filosof. *Mandrivets' [Wanderer]*, no. 3, 2010, 81–85. (In Ukrainian)

Печеранський, І. Михайло Максимович як філософ. *Мандрівець*, № 3, 2010, 81–85.

Pinchuk, Yu. A. (vidp. red.). *Mykhajlo Maksymovych i ukrains'ka istorychna nauka: Materialy kruhloho stolu, provedenoho v Instytutі istorii Ukrainy NAN Ukrainy 10 lystopada 2004 r. z nahody 200-richchia vid dnia narodzhennia M. O. Maksymovycha.* Kyiv, 2005. (In Ukrainian)

Пінчук, Ю. А. (відп. ред.). *Михайло Максимович і українська історична наука: Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича.* Київ, 2005.

Pis'ma M. P. Pogodina, S. P. Shevyreva i M. A. Maksimovicha k P. A. Vjazemskomu 1825–1874 godov. Sankt-Peterburg, 1901. (In Russian)

Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к П. А. Вяземскому 1825–1874 годов. Санкт-Петербург, 1901.

Psalmi, perelozhennye na ukrainskoe narechie Mihailom Maksimovichem. Moskva, 1859. (In Ukrainian)

Псалмы, переложенные на украинское наречие Михаилом Максимовичем. Москва, 1859.

Pocock, J. *Virtue, Commerce and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century.* Cambridge, 1985.

Ryk, S. Problema liudyny j dushi u naukovij spadschyni M. Maksymovycha. V: V. P. Kotsur, V. V. Nimchuk, I. P. Stohnij (red.). *Ya syn svoho narodu. Naukova spadschyna Mykhajla Maksymovycha: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Do 200-richchia z dnia narodzhennia vchenoho)*. Kyiv, 2006, s. 308–323. (In Ukrainian)

Рик, С. Проблема людини й душі у науковій спадщині М. Максимовича. В: В. П. Коцур, В. В. Німчук, І. П. Стогній (ред.). *Я син свого народу. Наукова спадщина Михайла Максимовича: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (До 200-річчя з дня народження вченого)*. Київ, 2006, с. 308–323.

Sakhniuk, O. S. Teorii metafory. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademii»: serii «Filolohiia» [Scientific Proceedings of Ostroh Academy National University: Philology Series]*, вип. 6 (74), 2019, s. 30–33. (In Ukrainian)

Сахнюк, О. С. Теорії метафори. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*, вип. 6 (74), 2019, с. 30–33. DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2021-2571X75-05>

Saunders, D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton, 1985.

Schelling, F. *Ideas for a Philosophy of Nature as Introduction to the Study of This Science*. Cambridge, 1988.

Schmidt, R. J. Cultural Nationalism in Herder. *Journal of the History of Ideas*, vol. 17, no. 3, 1956, pp. 407–417.

Shevchenko-Savchyn's'ka, L. Rol' klasychnoi osvity u formuvanni M. Maksymovycha iak naukovtsia. V: *Henial'nyj spodvyzhnyk kozats'kykh rodiv Maksymovychiv i Tymkivs'kykh: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. III Maksymovychiv's'ki chytannia, Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj, 6–8 zhovtnia 2011 r. Korsun'-Shevchenkiv's'kyj*, 2011, c. 126–134. (In Ukrainian)

Шевченко-Савчинська, Л. Роль класичної освіти у формуванні М. Максимовича як науковця. В: *Геніальний сподвижник козацьких родів Максимовичів і Тимківських: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. III Максимовичівські читання, Переяслав-Хмельницький, 6–8 жовтня 2011 р. Корсунь-Шевченківський*, 2011, с. 126–134.

Shmihor, T. Krytychni pohliady na pereklad ta ukrains'ka kul'tura XVIII — XIX st. *Inozemna filolohiia [Foreign Philology]*, вип. 131, 2018, c. 81–91. (In Ukrainian)

Шмігер, Т. Критичні погляди на переклад та українська культура XVIII — XIX ст. *Іноземна філологія*, вип. 131, 2018, с. 81–91.

Skinner, Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, vol. 8, 1963, pp. 3–53. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504188>

Stohnij, I., Kuts, V. Filosofo's'ki ta estetychni pohliady Mykhajla Maksymovycha. V: V. P. Kotsur, V. V. Nimchuk, I. P. Stohnij (red.). *Ya syn svooho narodu. Naukova spadshyna Mykhajla Maksymovycha: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Do 200-richchia z dnia narodzhennia vchenoho)*. Kyiv, 2006, s. 323–331. (In Ukrainian)

Стогній, І., Куц, В. Філософські та естетичні погляди Михайла Максимовича. В: В. П. Коцур, В. В. Німчук, І. П. Стогній (ред.). *Я син свого народу. Наукова спадщина Михайла Максимовича: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (До 200-річчя з дня народження вченого)*. Київ, 2006, с. 323–331.

Tolochko, O. P. Maksymovych versus Pohodin. V: *Ukraina i Rosiia v istorychnij retrospektyvi*, t. 1. Kyiv, 2004, s. 331–344. (In Ukrainian)

Толочко, О. П. Максимович versus Погодін. В: *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, т. 1. Київ, 2004, с. 331–344.

Velychenko, S. *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton, 1992.

Yas', O. V. *Istoriy i styl'. Vyznachni postati ukrains'koho istoriopysannia u svitli kul'turnykh epokh (pochatok XIX — 80-ti roky XX st.)*, ch. 1. Kyiv, 2014. (In Ukrainian)

Ясь, О. В. *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.)*, ч. 1. Київ, 2014.

Yas', O. V. Ratsional'ne ta irratsional'ne v naukovij tvorchosti Mykhajla Maksymovycha. *Heneza [Genesis]*, no. 1, 2006, s. 51–63. (In Ukrainian)

Ясь, О. В. Рациональне та ірраціональне в науковій творчості Михайла Максимовича. *Гене́за*, № 1, 2006, с. 51–63.

Yeremieiev, P. V. «Proty nenavysnoho papizmu»: obrazy katolytysyzmu u pratsiakh Mykhajla Maksymovycha. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofo's'ki nauky [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»]*, vyp. 36, 2023, s. 5–17. (In Ukrainian)

Єремєєв, П. В. «Проти ненависного папізму»: образи католицизму у працях Михайла Максимовича. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, вип. 36, 2023, с. 5–17.

Yeremieiev, P. V. Relihiini obrazy u naukovykh robotakh Mykhajla Maksymovycha. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofo's'ki nauky [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»]*, vyp. 35, 2022, s. 51–66. (In Ukrainian)

Еремєєв, П. В. Релігійні образи у наукових роботах Михайла Максимовича. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, вип. 35, 2022, с. 51–66.

Pavlo Yeremieiev

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: p.v.eremeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

**RECEPTION OF BIBLICAL TEXTS IN THE UNPUBLISHED
WRITINGS OF MYKHAYLO MAKSYMOVYCH
FROM THE HOLDINGS OF THE INSTITUTE OF MANUSCRIPTS
OF THE V. I. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE**

The article considers the presence and role of biblical images in the unpublished writings of Mykhaylo Maksymovych (1804–1873), a prominent Ukrainian intellectual and the first rector of Kyiv University, with a focus on the connection between Maksymovych's perception of the Bible and his socio-political and philosophical views. The study draws on the methodological approaches of the Cambridge school of intellectual history, theory of metaphors, and Georg Elwert's concept of 'we-groups.' Based on the analysis of the scholar's papers preserved at the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, the study shows that Maksymovych linked the evangelical image of the Word as the second hypostasis of the Holy Trinity with the specifics of man's written expression, while simultaneously drawing a parallel between the image of the 'word' (slovo) and the term 'Slavs.' Maksymovych perceived the imagery of the Great Flood and the Tower of Babel as factual episodes in the history of the human race. As a follower of Friedrich Schelling, he tried to harmonize his own studies in the fields of natural history, history, and philology with biblical historiosophy. The article shows the influence of Romanticism on the reception of biblical images in the writings of Maksymovych. Based on Apostle Paul's antithesis between the Spirit and the Letter, Maksymovych symbolically connects the image of the Spirit with 'Holy Rus'', and the image of the Letter with the West. In his considerations on the history of Slavic translations of the Bible, Maksymovych was influenced by the contemporary discussion on the need to translate the Holy Scriptures into modern languages, as well as by the philosophical and socio-political developments

of the first half and middle of the 19th century. The article finds similarities in the views of Maksymovych and Orest Novitsky on the history of Slavic translations of the Bible and shows how characterizations of the Bible found in Maksymovych's lecture notes from the mid-1830s were later reflected in his published works.

Keywords: Mykhaylo Maksymovych, Bible, religion, historiography, intellectual history, Ukraine, Eastern Europe, images.

Текст надійшов до редакції 20.09.2024.

The text was received by the editors 20.09.2024.

Текст затверджено до друку 21.11.2024.

The text is recommended for printing 21.11.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-04>
УДК 279.98-9:[305-055.2:316.46](47)"16/191"

Павло Єремєєв

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: p.v.eremeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

Олександр Шевченко

магістрант історії

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: innokentyvayts@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1779-3704>

ЖІНОЧЕ ЛІДЕРСТВО У ГРОМАДАХ ХЛИСТІВ ТА СКОПЦІВ (XVII — ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Мета статті — виявити генезу жіночого лідерства у хлистівстві та скопцтві, з'ясувати, чи змінювався його характер у період від середини XVII до початку XX ст., визначити типи жіночого лідерства в досліджуваних релігійних

Як цитувати: Єремєєв, П., Шевченко, О. Жіноче лідерство у громадах хлистів та скопців (XVII — початок XX століття). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 81-113. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-04>

How to cite: Yeremieiev, P., Shevchenko, O. Female Leadership in the Communities of the Khlysty (Flagellants) and Skoptsi (Eunuchs), 17th to Early 20th Centuries. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 81-113. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-04> (In Ukrainian)

© Єремєєв П., Шевченко О., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

спільнотах, порівняти його характер серед хлістів та скопців, простежити взаємовплив між соціальними практиками жіночого лідерства та фольклорною традицією «містичних сект». Дослідження ґрунтується на принципах гендерної історії. Джерельна база роботи представлена текстами, що їх створили самі представники досліджуваних спільнот, а також «зовнішніми» свідченнями щодо хлістів та духоборів: документами органів державної влади та офіційної церкви, працями лідерів раннього старообрядництва, етнографічними спостереженнями досліджуваного періоду. З'ясовано, що жіноче лідерство у хліствістві було уможливлене їхньою радикальною відмовою від шлюбу та тісно взаємопов'язане із поступовим посиленням ролі Богородиці у фольклорі хлістів. Можна виділити три типи жіночого лідерства в общинах хлістів та скопців: перший тип передбачав отождолення лідерки з Богородицею, другий — включав керівництво общиною, віру в особливі містичні здібності жінки, проте не супроводжувався наділенням лідерки статусом «богородиці». Третім типом було тимчасове лідерство, за якого лише в певний момент жінка промовляла пророцтва, які община сприймала як голос Духу Святого. У період з середини XVII до початку XVIII ст. вже існував інститут хлістівських «богородиць», у деяких хлістівських общинах жінки відігравали важливу роль у культових практиках. У період з кінця 1710-х рр. і до середини XVIII ст. зафіксовано найбільше згадок про повністю самостійних жінок-лідерок у середовищі хлістів. Це пов'язано з поширенням хліствіства у прицерковному середовищі, зокрема в жіночих монастирях. Від середини XVIII ст. можемо говорити про швидкий занепад практики повноцінного жіночого лідерства у хлістівських та скопечьких громадах. Це пов'язано зі знищенням найбільш яскравих представниць жіночого лідерства серед сектантів-містиків, а також із тим фактом, що в цей час монастирі як сектантські центри майже повністю змінюються селищами, для яких були характерні консервативні погляди і традиційні сімейні відносини.

Ключові слова: гендерна історія, релігія, секти, образи, хліствіство, скопечтво, жіноче лідерство, Україна, Східна Європа, Російська імперія.

На сучасному етапі розвитку суспільства гендерна проблематика привертає все більшу увагу вчених та громадських діячів. Вивчення жіночої історії визнають важливою передумовою побудови відкритого суспільства, утвердження в соціумі ідеалів егалітаризму та інклюзивності (Kis' 2023, 7–18). Крім того, дослідження жіночих вимірів минулого уможливорює більш глибоке розуміння тих проблем, які досліджують у рамках соціальної історії, історичної антропології тощо.

Хлістівство та скопцтво, що іноді об'єднують загальним терміном «містичні секти», було помітним явищем релігійного життя на теренах Східної Європи (Panchenko 2004; Etkind 2003; Arzumanova 2016; Clay 2012). Протягом більш ніж двох століть дослідники робили спроби схарактеризувати внутрішні й зовнішні межі хлістівських та скопцьких громад, з'ясувати генезу та характер їхніх культових практик і містичного світобачення, досліджували практики обоготворення людей (Dobrotvorskiy 1869; Butkevich 1910; Klibanov 1965; Engelstein 2002). Водночас питання щодо ролі жінок у хлістівстві та скопцтві, якщо й порушували, то вивчали побіжно, у контексті дослідження інших тем. Як буде показано в нашій статті, це призвело до появи надто схематизованих уявлень щодо скопчих та хлістівок. Практику жіночого лідерства вважали статичною та схожою з чоловічим лідерством, а вплив жінок-лідерок підносили до абсолюту. Отже, назріла необхідність вивчення цього феномену з нових наукових позицій, виходячи з принципів гендерної історії.

У цьому дослідженні ми спробуємо виявити генезу жіночого лідерства у хлістівстві та скопцтві, з'ясувати, чи змінювався його характер у період від середини XVII до початку XX ст., визначити типи жіночого лідерства у досліджуваних релігійних спільнотах, порівняти характер участі жінок у керівництві громадами хлістів та скопців, простежити взаємовплив між соціальними практиками жіночого лідерства і фольклорною традицією «містичних сект».

У фокусі нашого дослідження перебувають хлістівські та скопцькі громади в період від середини XVII до початку XX ст. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений тим, що саме в середині XVII ст. хлістівський рух почав процес повноцінного оформлення (Clay 2012, 225–239). Верхню хронологічну межу визначено у зв'язку з кардинальними суспільно-політичними змінами, що відбулися на Сході Європи після краху імперії Романових. Ці зміни позначилися й на історії так званих «містичних сект», тому роль жінки в хлістівських та скопцьких громадах після 1917 р. потребує спеціального дослідження.

Варто відзначити, що феномен лідерства нині активно досліджують у рамках філософії, соціології, психології, політології та інших суспільних наук. Спричиняє дискусії значення терміна «лідерство», дослідники пропонують різні методологічні підходи до його характеристик (Todorova 2015; Chornyj 2018). Вивчення конкретних прикладів релігійного лідерства створює передумови для більш глибокого розуміння сутності лідерства як такого. У цій статті для робочого визначення терміна ми спираємося на дефініцію, яку, на думку Мартіна Чемерса, приймає більшість дослідників. У рамках цього визначення лідерство характеризується як «процес соціального впливу, за якого одна людина здатна заручитися допомогою та підтримкою інших у здійсненні спільних завдань» (пер. з англ.)¹ (Chemers 1997, 1). Визначене в такий спосіб лідерство є важливим елементом функціонування релігійних систем, зокрема й досліджуваного періоду. Навіть більше, як зазначає Космін Тудор Чокан, релігія є однією з найдавніших та найскладніших систем, що забезпечували легітимацію лідерства (Ciocan 2017, 173). Спираючись на наявні методологічні підходи до визначення феномену релігії та релігійного лідерства (Kolodnyj 1999; Moskalenko 2012), можна зробити висновок, що специфікою останнього є особлива легітимація, зумовлена уявленнями про трансцендентне, а також про шляхи контакту з ним. Як зауважує Анатолій Колодний, релігія також є засобом самовизначення людини у світі (Kolodnyj 1999). У цьому контексті релігійне лідерство є одночасно і механізмом, що забезпечує таке самовизначення, і його результатом. Важливо зазначити, що релігійна мотивація у сприйнятті лідера може бути як кодифікованою та інституалізованою, так і спонтанною та неформальною (Moskalenko 2012, 5).

Як уже було зазначено, досі спеціальних досліджень феномену жіночого лідерства у христівстві та скопечстві не здійснено, цю проблему описували в історіографії лише побіжно. Серед сучасних робіт окремо варто відзначити праці О. О. Панченка, який досить детально аналізує

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторам статті.

хлистівський і скопечський фольклор, звертаючи увагу й на жіночі образи в ньому (Panchenko 2004; Panchenko 2020). Також необхідно згадати дослідження О. М. Еткінда, в яких, серед іншого, проаналізовано соціальне розшарування серед хлистів, значення образів Ісуса Христа та Богородиці в їхньому світогляді (Etkind 1998; Etkind 2003; Etkind 2007). К. Т. Сергазіна спеціально проаналізувала біографію однієї з хлистівських «богородиць» Анни Степанової. Досліджуючи ритуали перших хлистівських общин, історикиня визначила взаємозв'язок між практиками жіночого та чоловічого лідерства в так званих «містичних сектах» із релігійними уявленнями скопців та хлистів (Sergazina 2017; Sergazina 2020). Не менш важливі праці А. Г. Бермана, у яких на основі великої кількості джерел, серед іншого, висвітлено деякі гендерні аспекти історії хлистівства та скопечства (Berman 2020). Певні побутові та гендерні аспекти історії скопечських общин висвітлює В. В. Міщенко (Mishhenko 2018).

Варто згадати працю Юлії Браун, у якій хлистівські та скопечські практики розглянуто в контексті дослідження історії жіночої сексуальності в Росії (Brown 1986). Лора Енгельштейн у праці «Скопці та Царство Небесне» розглядає історію скопечства в широкому контексті імперської релігійної політики, селянського життя та уявлень (Engelstein 2002). Варто відзначити, що книга дослідниці спровокувала доволі жваве обговорення. Зокрема, Олександр Еткінд поставив під сумнів некритичне сприйняття Лорою Енгельштейн документів з колекції Бонч-Бруєвича (Etkind 2007, 91–107). Деякі зауваження висловлював і Олександр Панченко (Panchenko 2004). Робота Лори Енгельштейн не лишилась непоміченою і в англomовній історіографії (Nelson 2000). Важливу роль в уточненні ранньої історії хлистівства, зокрема й ролі жінок у ньому, відіграють праці Юджина Клея (Clay 2012).

Деякі аспекти досліджуваної нами проблематики на матеріалі українських губерній розглядали В. П. Потоцький, Т. В. Арзуманова, Т. В. Нагорна, Л. М. Шугаєва, Я. А. Івлева та С. В. Савченко (Shuhaieva 2007; Nahorna 2007; Potots'kyj 2008; Potots'kyj 2014; Ivlieva 2014; Savchenko 2015; Arzumanova 2017).

Наше дослідження спирається на дві групи джерел. Перша представлена текстами, що їх створили самі представники досліджуваних спільнот. До нас вони дійшли завдяки діяльності православних місіонерів та істориків XIX — початку XX ст. (Dobrotvorskij 1869; Barsov 1870; Ajvazov 1916). У їхніх збірниках представлені духовні пісні, які виконували хлисти та скопці під час богослужбових зібрань (т. зв. «радінь»), а також легенди та міфи «містичних сект». Окремо слід відзначити матеріали, які зібрав на межі XIX — XX ст. В. Д. Бонч-Брусевич (Bonch-Bruevich 1908). Деякі дуже показові тексти, створені у хлистівському та скопечькому середовищі, опублікував О. М. Панченко (Panchenko 2004, 427–497). До другої групи належать «зовнішні» свідчення щодо хлистів та духоборів: офіційні документи органів державної влади й церкви, праці лідерів раннього старообрядництва, етнографічні спостереження досліджуваного періоду (Dal' 1844; Kel'siev 1860; Varadinov 1863; Vysockij 1916; Mel'nikov-Pecherskij 1976; Otrazitel'noe pisanie 1895).

Варто зазначити, що від самого початку існування хлистівського та скопечького рухів ми зіткаємося з доволі специфічною практикою «обоготворення» деяких членів громад (т. зв. «кораблів»). За уявленнями хлистів, правовірний чоловік, який мав дар пророцтва, міг стати судиною для перевтілення Ісуса Христа, тоді як жінка, яка мала такі ж здібності, могла стати втіленням Богородиці (Butkevich 1910). При цьому, «христи» та «богородиці» не існували лише у взаємозалежних відносинах. У джерелах ми натрапляємо на приклади, коли в громадах діяла тільки «богородиця» або лише «христос» (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 6–8; Sergazina 2020, 63–83; Chernysh 2013, 86–90).

Слід наголосити на тому, що хлистіство як окрема релігійна течія сформувалося у другій половині XVII ст. (Clay 2012, 225–239), а скопці відокремлюються від хлистів у 1760-х рр. (Engelstein 2002). То була епоха, коли на сході Європи жінку не вважали самостійним та повністю незалежним членом суспільства. Сучасні дослідження показують, що уявлення про більш рівноправну роль жінки з'являються тут ближче до кінця XVIII — початку XIX ст. (Petrov 2011,

31–42). Окрім специфіки самої епохи, коли відбувалося становлення хлистівства та скопцтва, слід звернути увагу й на те, що обидва рухи сформувалися у православному контексті, що мав доволі виражені патріархальні елементи (Berman 2007).

Здається дивною поширена в історіографії теза про те, що релігійні громади, маючи у своєму корінні патріархальний православний світогляд, сформували доволі модернові уявлення щодо емансипації жінок (Etkind 1998, 72). За побіжного погляду справді складається враження, що у громадах хлистів та скопців жінки були повністю рівноправні з чоловіками, мали змогу повноцінно брати участь у богослужіннях та інших релігійних практиках, проповідувати свою віру, бути самостійними, а також мати провідні ролі в питаннях управління громадою. Проте більш уважний аналіз показує, що ситуація була значно складніша.

Гене́за жіночого лідерства серед скопців та хлистів досі є нерозв'язаним питанням. Залишається незрозумілим, як серед простого населення у XVII ст. виникла й розвинулася ідея про те, що жінка може нарівні з чоловіком керувати громадою. На нашу думку, певний вплив на формування зазначених ідей міг мати характерний для селянства культ Богородиці (досить відмінний від культу, прийнятому на рівні «високого богослів'я»). Взагалі для російської фольклорної традиції типовим є зближення святого, зокрема й Богородиці, з Богом (Kuznesova 2012, 163–185). Сучасні дослідження показують, що фольклорні тексти хлистів першої половини XVIII ст. являли собою складне поєднання есхатологічного пафосу із біблійними, богослужбовими, житійними цитатами та елементами традиційного пісенного фольклору (Panchenko 2020, 16). При цьому у хлистівському та скопцському фольклорі образу Богородиці іноді надавались функції, які не були типові для православ'я. Вона почала займати значущу позицію в есхатологічних творах хлистів та скопців, а також була наділена каральною функцією. В одному з хлистівських текстів Богородиця промовляє: «Проганяю Я вас, проклятих, За три гори за Сіонські: Там вогні горять негасимі; Пропущу Я вас крізь матінку сиру землю» (пер. з рос.) (Panchenko 2004, 438–439).

Принципово важливим для нашого дослідження є те, що в подібних творах Богородиця виступає не як посередник або співучасник, а як повноцінний та одноосібний вершитель людських доль. Це є досить специфічним для православної культури, бо в «офіційному» каноні така визначна роль Діви Марії у Страшному Суді не згадується, роль судді виконував Ісус Христос (Ін. 5:22, Ін. 5:27). Посилення ролі Богородиці можна простежити, досліджуючи молитовну традицію містиків. Наприклад, до Ісусової молитви у деяких громадах почали додавати звернення не тільки до самого Ісуса, а ще й до Богородиці, перетворюючи молитви на особливі пісні (Panchenko 2004, 276–277). Очевидно, відбувався процес взаємного впливу фольклорних образів та соціальної практики: схильність до фольклорного зближення образів Бога та Богородиці була чинником посилення ролі хлистівських лідерок, які отримували статус «богородиць». Водночас сам інститут «богородиць» зумовлював утвердження у хлистівському фольклорі нових образів Богородиці, нехарактерних для високої православної теології.

Також зміну уявлень про роль жінки могла спричинити відмова містичних рухів від церковного шлюбу. У знаменитих дванадцяти заповідях напівлегендарного засновника хлистівства Данили Пилиповича (записаних, щоправда, вже у XIX ст.), говорилося: «Не одружуйтесь. А хто одружений, живи з дружиною, як із сестрою. Неодружені не одружуйтесь, а одружені розженіться» (пер. з рос.) (Etkind 1998, 25). Можемо припустити, що, руйнуючи традиційні для християнства уявлення про шлюб, хлисти зі скопцями також знищували й патріархальні, основані на біблійних текстах, ідеї про підпорядкування дружини чоловіку: «...і до мужа твого пожадання твоє, а він буде панувати над тобою» (Буття 3:16).

Тут можна провести аналогію зі становищем вдовиць у традиційному соціумі. Сучасні дослідження показують, що в чомусь статус жінки, яка стала вдовою, покращувався, у чомусь погіршувався, але очевидно одне: рівень її залежності від традиційної родини зменшувався (Muhina 2013, 322–329). У деяких регіонах вдовиця після смерті свого чоловіка отримувала у власність усе або більшу частину майна. Вдовиця,

на відміну від інших жінок, мала змогу брати участь у зборах сільської громади та обирати громадського старшину. Важливо також зазначити, що іноді побутували уявлення про те, що, втративши чоловіка, жінка отримувала певні потойбічні сили (Ногун' 1993, 50, 80).

Але чи справді досліджуваним течіям вдалося позбутися патріархального ярма та нерівноправності? Для повноцінного аналізу практики жіночого лідерства необхідно на доступному з джерел фактичному матеріалі проаналізувати, у який спосіб була представлена ця практика в досліджуваних релігійних течіях. Ми можемо виокремити три різні типи жіночого лідерства, які були наявні серед хлістів та скопців.

Передусім слід описати характерні ознаки найбільш відомого типу, що передбачав «обоготворення» окремих представниць громади. Досі не вирішеним залишається питання про те, як сектанти сприймали перетворення звичайних людей на «христів» та «богородиць». В історіографії імперського періоду постульовано тезу про те, що в основі хлістівства лежить віра в постійне перевтілення Христа та Богородиці з однієї людської оболонки в іншу (Dobrotvorskij 1869; Dobronravov 1900; Butkevich 1910; Mel'nikov-Pecherskij 1976). Сучасна дослідниця К. Т. Сергазіна вважає, що найчастіше в хлістівських та скопечьких кораблях ми не бачимо ідеї про повноцінне та буквальне перевтілення людей у біблійних персонажів. На думку дослідниці, уявлення сектантів щодо народних іпостасей божественних двійників були радше схожі з уподібненням окремих персон до Ісуса Христа та Богородиці (Sergazina 2017).

На нашу думку, найбільш обґрунтованою є позиція О. О. Панченка, який вказує, що уявлення хлістів про своїх «богородиць» до певної міри нагадувало народне шанування ікон Божої Матері: «богородиць» могло бути багато, так само, як багато було богородичних ікон. При цьому шанування «христів» і «богородиць» являло собою результат певної трансформації, за якої місце ікон та інших матеріальних медіумів трансцендентної сили зайняли живі люди, одержимі Святим Духом. Помилкою буде конструювання цілісної та логічно вивіреної богословської системи «містичних сект» на основі окремих ідей,

що фіксуються в сектантському фольклорі та «зовнішніх» щодо сектантської спільноти джерелах (Panchenko 2020, 7–37).

При цьому, характеризуючи феномен хлистівських «богородиць», варто пам'ятати про поліцентричну структуру хлистіства. Зазвичай хлистівські та скопечькі «кораблі» були незалежні один від одного, що призводило до наявності великої кількості «христів» та «богородиць» одночасно (Shuhaieva 2007; Potots'kuj 2014, 62–68). У різних общинах могли відрізнятися і уявлення про значення того, як це бути «христом» чи «богородицею».

У контексті нашої теми особливо важливим є те, що іноді на хлистівських та скопечьких «богородиць» переносили обов'язки, які у традиційному православ'ї виконував священник. Наприклад, ми маємо згадки про те, що саме перед сектантськими «богородицями» сповідалися хлисти та скопці. Є свідчення, що в середині XVIII ст. «богородиця» орловських хлистів Акуліна Іванівна, яка підтримала лідера скопців Кондратія Селіванова, закликала приходити до неї на сповідь (Vysockij 1915, 38). Звісно, Акуліна Іванівна була непересічною особистістю в духовному дисидентстві свого часу, тож питання про поширеність подібних практик в інших сектантських общинах потребує спеціального дослідження. Утім, сама можливість того, що жінка приймає сповідь, є показовою.

Як уже було зазначено вище, одночасна наявність «христа» та «богородиці» в общині не була обов'язковою. Ми маємо численні згадки про одноосібних лідерів або лідерок. При цьому важливо враховувати, що відсутність жінки, яка виконує роль «богородиці», є доволі поширеним випадком, тоді як відсутність «христа» трапляється значно рідше.

Другий тип жіночого лідерства у громадах хлистів та скопців був характерний для общин («кораблів»), у яких не було свого «христа» або «богородиці». У цьому випадку сектантським «кораблем» керувала людина з найвищим авторитетом. Цей авторитет міг конструюватися завдяки різним чинникам. Першим і найпоширенішим були харизматичні якості конкретної людини, які допомагали їй здобути прихильників та владу в «кораблі». Найповажнішою харизматичною

якістю як для хлистів, так і для скопців, була схильність людини до пророцтва, що є типовим для есхатологічних містичних рухів (Dokash 2013, 179–188). Деякі жінки в таких колективах виконували ролі містиків-посередників (Panchenko 2004, 106–123). Ще одним чинником, що міг зумовлювати набуття жінкою неформалізованого лідерства, є чинник фаворитизму. Інколи ми зіткаємося з тим, що людина, використовуючи власний авторитет, буквально призначала свого фаворита на якусь важливу роль у громаді. Звісно ж, це могла бути й роль «богородиці». Також траплялися випадки, коли такого улюбленця відправляли керувати якоюсь частиною своєї громади в іншому місті або поселенні (Varadinov 1863, 84–87; Sol'ev 1870, 17). Останнім та найменш згадуваним у джерелах чинником для набуття лідерських позицій серед скопців та хлистів була соціальна залежність певної групи людей від кормчого або кормчої. Наприклад, коли знатна людина ставала прихильником ідей хлистівства чи скопечтва, то підлеглі йому або їй селяни чи робітники під впливом хазяїна також іноді зверталися до цієї віри. Звичайно, вони продовжували шанувати його, але тепер не тільки як безпосереднього «начальника», а ще й як духовного наставника (Chernysh 2017, 52–57).

Третій тип жіночого лідерства у скопечьких та хлистівських громадах можна охарактеризувати як тимчасове. Як уже було згадано вище, пророцтва посідали особливе місце в ритуальній практиці обох течій. Саме завдяки таким пророцтвам окрема жінка або чоловік могли вплинути на подальшу долю не тільки конкретної людини, а й усього корабля загалом. Зазвичай у громадах була окрема роль пророка чи пророків. Трапляються окремі випадки, коли пророкувати у громаді мали змогу лише її духовні лідери (Klibanov 1965, 246). Однак для обох течій була типовою практика індивідуальних пророцтв від людей, що не були визнані за пророків. Уважали, що під час колективних богослужбових практик, т. зв. «радінь», на когось з громади міг зійти Дух Святий. Завдяки божественній силі людина могла повідати про щось у майбутньому. Такі пророцтва могли стосуватися усієї громади загалом або когось окремого. Також це тимчасове наділення «силою» не спричиняло того, що людину визнавали за пророка

й переводили в інший статус (Panchenko 2004, 140). Слід відзначити, що така форма лідерства, хоч і тимчасового, не була однаково поширеною для всіх «кораблів», що нам відомі.

Переходячи до аналізу конкретних прикладів домінування жінок в аналізованих релігійних групах, ми пропонуємо розділити історію жіночого лідерства у хлистівстві та скопечстві на три етапи. Для кожного з них властиві свої унікальні характеристики та особливості.

Перший етап почався зі становлення руху хлистів і тривав до початку XVIII ст. Проблемою характеристики ролі жінок у хлистівстві цього періоду є брак джерел. Більшість інформації, що стосується цього часу, міститься в легендах самих хлистів, що були записані значно пізніше та мають виразно міфічний характер. Класичним прикладом є історія того, як напівлегендарний засновник хлистівства Данила Пилипович в середині XVII ст. став втіленням Господа Савоафа. Питання щодо історичності Данила Пилиповича тривалий час спричиняло дискусії в історіографії. Останні дослідження Юджина Клея показали, що Данило Пилипович був реальною історичною постаттю: у середині XVIII ст. у Костромському повіті жила його онука, могила Данила є в селі Кривушеве на парафіяльному цвинтарі (Clay 2012, 225–239). Проте, як справедливо зазначає Олександр Панченко, визнання історичності Данили Пилиповича не означає, що він був «першим хлистом» (Panchenko 2004, 125). Очевидно, рання хлистівщина була поліцентричним утворенням, що поширилось на ґрунті тих духовних явищ та процесів, які були характерні для Росії пізньосередньовічного та ранньомодерного часу. Ще в матеріалах Стоглавого собору середини XVI ст. зазначено: «По цвинтарях, і по селах, і по волостях ходять брехливі пророки, мужики, і жінки, і дівки, і старі баби, нагі та боси, і, волосся відростивши і розпустивши, трясуться і вбиваються, і кажуть, що ним є св. П'ятниця та св. Анастасія» (пер. з рос.) (Stoglav 1862). Тут варто відзначити типову рису, яка пізніше буде обов'язковим і головним елементом хлистівських ритуалів — трясіння, під час якого люди входили в транс та інтерпретували свої відчуття як спілкування з потойбічним.

Отже, логічним виглядає висновок про те, що в хлистівства не було єдиного засновника. Можна радше говорити про поступовий процес виокремлення релігійних груп, які пізніше, у ході взаємодії, оформились у хлистівство.

Цитовані вище матеріали Стоглавого собору показують, що вже у XVI ст., на етапі формування передумов для зародження хлистівства, жінки відігравали досить велику роль у цьому процесі. Щоправда, варто взяти до уваги і той факт, що це свідчення створили представники панівної церкви, вороже налаштованої щодо описуваних рухів. Відповідно в рамках традиційних патріархальних уявлень про місце жінки в соціумі, поєднаних із закликом апостола Павла «нехай у Церкві мовчать жінки ваші!» (1 Кор. 14:34), отці Стоглавого собору могли спеціально підкреслювати та перебільшувати роль жінок у негативних, на їхню думку, процесах.

Згадувані в матеріалах Стоглавого собору «брехливі пророки, мужики, і жінки, і дівки, і старі баби» все ж таки не можуть вважатися хлистами. Першими «зовнішніми» свідченнями про власне хлистівський рух є твори лідерів раннього старообрядництва: інока Авраамія, протопопа Авакума та диякона Федора (Panchenko 2004, 116–117). Типово, що в цих матеріалах особливу роль жінок не підкреслено. У старообрядницькому трактаті 1691 р., спрямованому проти практики самоспалень, згадано «лжехристомужів» (Otrazitel'noe pisanie 1895), що вказує саме на чоловіче домінування у критикованих лідером раннього старообрядництва хлистівських спільнотах.

В історіографії дискутовано питання щодо генетичного зв'язку хлистівства із капітонівщиною — рухом, що поширився у Поволжі в 1630-ті рр. Лідер цього руху старець Капітон учив, що Церква переможена злом, насувається Страшний Суд (Berman 2020). Олександр Панченко вважає, що характерні для хлистівства елементи культової практики простежуються в секті «підрешетників», що її заснував один з послідовників Капітона. Митрополит Сибірський та Тобольський Ігнатій у 1696 р. повідомляв, що в цій секті вчителем є якийсь поселянин. При цьому в культовій практиці «підрешетників» велику роль відіграє «дівка», яка в ході ритуалів говорить

ті фрази, які в православній церкві священники промовляють під час Великого Входу. Ба більше, згадана «дівка» дає сектантам родзинки, що сприймається як заміна причастю (Panchenko 2004, 107).

У хлистівських легендах про Данилу Пилиповича, записаних у 1830-ті рр., згадано Аріну Нестерівну, яку називають «богородицею» (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 6–8). Утім, залишається відкритим питання щодо того, чи справді хлистівські легенди XIX ст. про Аріну Нестерівну відображали реальне становище жінки у хлистівстві XVII ст. У переказах хлистів було вказано, що «богородиця» Аріна Нестерівна стала духовною матір'ю наступного хлистівського лідера — Суслова Івана Тимофійовича. Історичність Івана Суслова не викликає сумнівів, його згадано в документах першої половини XVIII ст. (Panchenko 2004, 125). При цьому, якщо вірити легендам хлистів, Суслов, проживаючи в Москві, активно поширював свою віру серед жіночих монастирів (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 8). Загалом ця інформація може виявитися достовірною, адже в першій половині XVIII ст. наявність хлистівських груп у монастирях встановили слідчі комісії (Berman 2020, 82–86).

Дмитро Ростовський у «Розшуку про розкольників бринську віру» (1709 р.) згадує про «христовщину» як окремих розкольників толк у селі Павлов Перевіз. При цьому він повідомляє, що лідером толку є чоловік, якого почитають як Христа, і той чоловік водить із собою дівчину, яку він називає своєю матір'ю, а віряни — Богородицею (Dmitrij 1847).

Загалом можемо зробити висновок, що на етапі формування хлистівства у другій половині XVII — на початку XVIII ст. жінки, безсумнівно, відігравали певну роль у ритуальному житті хлистівських громад. Судячи з даних Дмитра Ростовського, уже тоді був інститут «богородиць». Проте наскільки поширеним був цей інститут, як у другій половині XVII — на початку XX ст. співвідносилися ролі чоловіків та жінок у управлінні хлистівськими общинами, — питання, що потребують подальших досліджень.

Другий етап еволюції жіночого лідерства у хлистівстві тривав до середини XVIII ст. Він є найбільш показовим у контексті питання щодо соціальної ролі жінки в цій релігійній течії. Саме

в цей час хлисти закріплюються в Москві та найближчих до неї поселеннях, що спричинило посилення уваги органів державної влади до хлистіства. Своєю чергою, це призвело до продукування великої кількості документів щодо хлистіства вказаного періоду.

У XVIII ст. хлистіщина активно поширюється в прицерковному середовищі (Berman 2020, 57–86), що стимулює появу сильних жіночих персоналій. У кількох московських жіночих монастирях на чолі хлистівських громад стають жінки. На нашу думку, це пов'язано з тим, що відбувся вдалий синтез контексту, де дівчина менше конкурувала з чоловіками, із поступово все важливішою роллю жінки в громадах хлистів.

Найбільш показовим у цьому плані є приклад двох впливових жінок. Перша з них — Марія Іванівна Шигіна. Відомо, що вона була селянкою з поселення Павлів Перевоз Нижегородського повіту. Як було зазначено вище, саме це поселення згадував Дмитро Ростовський, вказуючи, що там діє велика громада хлистів зі своїм «христом» та «богородицею» (Dmitrij 1847). Є версія, що місцевим втіленням Ісуса Христа був Суслов, згаданий вище (Berman 2020, 105–116). Марія Шигіна, очевидно, була досить бідна, що підтверджується фактом її поїздки до Москви на заробітки. Утім, не слід також відкидати й імовірність того, що вона виступала в ролі посланниці Суслова до своїх послідовників. Так чи так, перебуваючи в Москві, Марія знайшла притулок у Варсонофіївській обителі. Імовірно, там вона познайомилась з місцевою білицею Анною Михайловою. П. І. Мельников-Печерский пише, що Шигіна проживала в Анни приблизно два роки (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 75). Разом вони досягли великих успіхів у проповіді хлистіщини: їхня громада стала однією з найбільших у Москві (Kutepov 1900, 63). В історіографії висловлювалася думка про те, що Варсонофіївські хлисти були тісно пов'язані з московською громадою іншого хлистівського «христа» — Прокопія Лупкіна (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 75). Проте, на жаль, ми не маємо достатньої кількості джерел, щоб встановити те, що саме являли собою взаємини між цими громадами. Можемо припустити, що, очевидно, вони обмежувались лише визнанням Лупкіна як «головного

наставника». А виходячи з того, що згадок про інших чоловіків ми не маємо, то можна вважати Анну та Марію абсолютно самостійними лідерками як у соціальному плані, так і в проведенні релігійних богослужбових практик. Цікаво те, що ніхто з них не мав титулу «богородиці»: місцевими хлистами вони визнавались за надзвичайно сильних пророчиць.

Схожий образ жінки-лідерки існував у той же період у Вознесенському монастирі. Відомо, що хлистівську віру туди занесла Марія Боса, яку вважали пророчицею (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 77). Цікавим для нашого дослідження є те, як саме хлистівка здобула владу та авторитет серед послідовників. За даними, що були зібрані П. І. Мельниковим, Марія Боса молилася «мало не голяка, в якихось лахміттях, босоніж і з розпатланим волоссям. Перед винесенням Євангелія вона заверещала, почала ламати собі руки, закинула назад голову і, тремтячи всім тілом, почала крутитися» (пер. з рос.) (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 77). Ця інформація дозволяє нам говорити про те, що Марія виставляла себе крикливицею, що було поширеною практикою після реформ Патріарха Никона (Zabijako 2010). Варто зазначити, що уряд та офіційна церква негативно ставилися до крикливства. Це підтверджується великою кількістю заборон та указів у 1716, 1721 та 1737 рр. Однак серед представників «народного» православ'я ми чітко простежуємо повагу до крикливців (Loskutova 2019). Дослідники припускають, що це пов'язано зі слов'янськими забобонами та пристрасстю до пророцтв, які, за народними повір'ями, крикливці вимовляли під час своїх екстатичних практик (Goncharova 2013).

Саме завдяки тому, що Марія Боса могла пророкувати і отримувати якісь одкровення у вигляді видінь, навколо неї сформувалося досить велике коло послідовників, яке складалося не тільки з жінок, але і з чоловіків. До нас не дійшли відомості про те, чи мала Марія Боса титул «богородиці». Цілком можливо, що її позиція в общині ґрунтувалася виключно на статусі пророчиці. Вплив на хлистів, який вона отримала завдяки уявленням про свої містичні здібності, був таким істотним, що вона змогла підкорити собі громаду в монастирі Різдва

Богородиці, що існувала вже тривалий час. У це місце хлистівщину заніс приший духовник ієромонах Пров, який, очевидно, і керував цією громадою до свого заслання на Соловецькі острови. Після втрати свого лідера громада не зникла, а продовжила існувати в законсервованому вигляді під керівництвом місцевої ігумені. Марія прийшла в цю обитель після того, як тривалий час ховалася від переслідування офіційної влади (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 71–90).

У період з 1718 (поява Марії Босої в монастирі Різдва Богородиці) по 1719 р. навколо неї зібралось широке коло послідовників. Цікавим є те, що не всі вони були мешканцями монастиря чи монастирських дворів. До неї на уклін ходили різні московські антисоціальні елементи, а також члени інших хлистівських громад, наприклад, послідовники Прокофія Лупкіна. Останній момент є найбільш показовим та характерним. Це може говорити або про те, що Боса була авторитетом і для хлистівського «христа», або про те, що він не бачив у ній конкурентки. Загалом Лупкін страшенно боявся того, що його місце посяде хтось інший. Наприклад, з огляду на відомості, що були зібрані в процесі допиту його послідовників, він забороняв ходити на богослужіння до деяких лідерів московських громад. Примітно те, що, крім чоловіків, у цьому «списку» була й Настасья (Агафія) Карпова, духовна лідерка в Іванівському монастирі. П. І. Мельников називає її хлистівською «богородицею» (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 71), але в сучасній історіографії цю думку прийнято вважати помилковою. Наприклад, О. О. Панченко називає її хлистівською старицею та наставницею (Panchenko 2004, 107). Цікаво те, що відповідно до матеріалів слідчої справи в громаді Лупкіна існувала власна «богородиця», яка була його дружиною (тут варто зазначити, що, заперечуючи звичайний шлюб, хлисти допускали та навіть заохочували «духовний шлюб», який передбачав співжиття чоловіка та жінки без сексуального контакту) (Etkind 1998, 74). Однак, попри те, що Лупкін мав величезний авторитет у своїй громаді і за її межами (Sergazina 2017), він не зміг створити серед представників інших громад такий же впливовий образ дружини. Тому хлисти віддавали перевагу іншим жінкам, які здобули славу серед них завдяки своїм містичним здібностям.

Останній етап трансформації жіночого лідерства у громадах скопців та хлистів припадає на період від середини XVIII до початку XX ст. У середині XVIII ст. з історичних джерел майже повністю зникають згадки про самостійних жінок-лідерок серед хлистів. Попри те, що кількість хлистів збільшувалася з роками, у джерелах постійно фіксували хлистівських «богородиць», самостійне жіноче лідерство залишалося в занепаді. Як буде показано нижче, воно збереглося в основному на рівні взаємин, за яких «христос» був відничим, а «богородиця» — керованою, і лише зрідка виходило за такі межі. Ми пов'язуємо це з результатом слідчих справ, що були відкриті на хлистів у першій половині XVIII ст. Значна кількість впливових хлистівських жінок були заслані на роботи у віддалені куточки Російської імперії, а деякі взагалі страчені, як, наприклад, Настасья Карпова і Марфа Павлова (Panchenko 2004, 146–152). Це не дало змоги жінкам, які були згадані вище, розвинути, зберегти та передати традицію самостійного релігійного лідерства. Крім того, якщо в першій половині XVIII ст. хлистівство нерідко розповсюджувалося в монастирях, то поступово, внаслідок посилення контролю з боку влади та церкви, монастирі як центри поширення хлистівщини були замінені селищами. Там традиційні гендерні стереотипи брали своє.

У цей період оформлюється скопецтво як повноцінний містичний рух. Характерною особливістю скопецтва є жорстокі практики позбавлення себе первинних статевих ознак. У цьому русі були наявні деякі міфи, що виправдовували холощення спробою наблизитись до янголів, які є істотами духовними та безстатевими (Engelstein 2002). Виходячи з цього, можна було би припустити, що скопці могли не тільки зупинити занепад практики жіночого лідерства, а ще й розвинути її, додавши відсутність гендерних стереотипів. Проте, як буде показано нижче, ані хлистам, ані скопцям, не вдалося зберегти практику самостійного лідерства серед жінок.

Як ми вже згадували, від початку XVIII ст. й до його середини ми бачимо як велику кількість самостійних жінок-лідерок, так і «богородиць»-фавориток, які обіймали свої посади тільки завдяки чоловічому авторитету. Однак з середини XVIII ст. фаворитизм

як спосіб здобуття влади жінками стає домінантним. За побіжного ознайомлення з інформацією з джерел є всі шанси цього не помітити, але більш глибокий аналіз показує, що майже все жінки-лідерки в цей період істотно залежали від чоловіків. Типовою стає ситуація, коли за «богородицю» визнавали жінку, яка була дружиною, подругою або коханкою місцевого перевтілення Ісуса Христа або одного з його родичів. Очевидно, що це траплялося й раніше, але співіснувало з наявністю інших незалежних лідерок. Тепер же фаворитизм був головним чинником вивіщення жінок у сектантських громадах. Як приклад можна згадати ярославську громаду хлистів, де за «христа» визнавався Степан Васильович Соплін, а «богородицею» вважалася його дружина Єфросинія Іванова. Є свідчення, що визнали її «богородицею» за те, що під час радень, коли вона входила до кола, на всіх послідовників разом сховався Дух Святий і вони починали вимовляти пророцтва. Проте все ж таки така сімейна спорідненість обох лідерів ставить під сумнів той факт, що виключно містичні здібності були чинником підсилення авторитету Єфросинії Іванівни (Panchenko 2004, 151–152).

Аналогічна ситуація була в астраханській громаді хлистів XIX ст., духовне лідерство в якій належало подружжю Рожкових (Kanat'eva 2015, 400–406). У громаді «Людей божих» Пилипа Копилова «богородицею» визнавали дівчину, яка, за дивним збігом обставин, 18 років була духовною дружиною Копилова-молодшого (Etkind 1998, 74). Не менш показовою може бути й громада в Коротояцькому повіті Воронезької губернії, яка існувала в XIX ст. Там богородицею визнали дівчину на ім'я Аграфена, що була близькою подругою «христа» Василя Федоровича Мокшина (Panchenko 2004, 195).

Серед скопців простежується схожа тенденція. Перша згадана в джерелах впливова серед них жінка-«богородиця» Акуліна Іванівна. Вказано, що вона були супутницею Кондратія Селіванова, якого вважають засновником руху скопців (Sol'ev 1870). У джерелах доволі детально описано те, що саме ця «богородиця» була ініціатором колективних богослужбових практик та керувала їх процесом: «Акуліна починала співати різні вірші та звані нею живоголосі пісні, за якою люди, які були в тому зборищі, всі ті вірші та пісні співали» (Mel'nikov-

Pecherskij 1976, 45). Скопці вважали, що Акуліна мала дар до пророцтв. Очевидно, тільки Акуліна займалась пророцтвами у своїй громаді. Хоча в невеликій кількості джерел все ж так згадується, що в цьому «кораблі» проживала якась Анна Романівна, яку називають головною пророчицею в оточенні Акуліни, але ми вважаємо доречним погодитися з відомими дослідниками сектантства Олександром Панченком та Лорою Енгельштейн, які ставлять під сумнів факт її існування, звертаючи увагу на те, що її ім'я не згадується в матеріалах слідчої справи (Panchenko 2004, 484; Engelstein 1999, 54). Імовірно, поява цієї дівчини в легендах скопців пояснюється тим, що пізніше послідовники секти «Білих голубів» розділили образ Акуліни Іванівни на дві окремі персони. Окрім цих згадок, які справді підтверджують високий вплив та статус Акуліни, у джерелах доволі чітко простежується те, що вона перебувала в певній залежності від Кондратія Селіванова. Наприклад, вона чомусь не мала права самостійно обрати собі наступницю та була вимушена відправляти послів до Селіванова в Москву, щоб він зробив це за неї (Dal' 1844, 39). Також є свідчення про те, що Акуліна постійно збирала та надсилала до Москви гроші для Кондратія Селіванова (Mel'nikov-Pecherskij 1976, 39). Ми можемо зробити висновок, що Акуліна Іванівна, маючи майже необмежену владу та більший авторитет, ніж усі чоловіки її общини, все ж таки поступалася впливом Селіванову.

Важливим прикладом жіночого лідерства серед скопців є історія моршанської «богородиці» Анни Софонові. Її «правління» цікаве тим, що вона, як стверджує М. І. Надеждин (його інформантами були сучасники подій), користуючись своєю красою, харизмою та хитрістю, переманювала послідовників самого Селіванова (Nadezhdin 1845, 200). Згаданий вище дослідник стверджує, що їй вдалось залучити до себе більшу частину «люб'язних діточок» Кондратія. Достовірність цих тверджень ми ставимо під сумнів, бо їх згадано виключно в роботі М. І. Надеждіна, але ми маємо деяку кількість інших підтверджень її високого статусу. Відомо, що ця жінка відкрито ходила по Москві та поширювала ідею про своє божественне походження. Софорова самовладно розпоряджалася скарбницею корабля, яку їй довірили, а також займалась активним прозелітизмом (Varadinov 1863, 516).

Якщо не заглиблюватися в деталі, то справді здається, що Анна Софронова була самостійною та незалежною лідеркою, але матеріали державних розпоряджень щодо розколу, які опублікував М. В. Варадінов, повністю руйнують цю тезу. Завдяки цим свідоцтвам стає зрозуміло, що ця «богородиця» є чудовим прикладом фаворитизму як засобу отримання влади серед жінок у скопців. Адже справжнім лідером громади був її батько — інок Свято-Троїцького Зеленецького монастиря Савватій (в миру Софон Цопов) (Varadinov 1863, 517). Очевидно, саме він і наділив свою доньку такою величезною владою, орієнтуючись передусім на сімейні зв'язки. Прямим доказом того, що могутність Анни спиралась на авторитет батька, є те, що після смерті останнього цю «богородицю» почали виживати з «корабля». Унаслідок цього вона була вимушена втекти, вкравши більшу частину общинної скарбниці (Nadezhdin 1845, 201).

Не менш інформативними для нашого дослідження є згадки про дві харківські скопечькі громади, що були викриті у 1908 і 1910 рр. (Potots'kij 2008, 75–81). Перший «корабель» діяв у містечку Золочів, а лідеркою там була Агафія Попова. Цікаво те, що викрили цей «корабель» саме через неї. Вона поскаржилась місцевому священнику на залицання з боку місцевих скопців. Коли були проведені слідчі дії, з'ясувалось, що саме Агафію члени цієї общини визнають за «богородицю». Також було встановлено, що ця жінка значну частину свого життя була прислугою в іншого лідера общини — Якова Кузнецова (Engelstein 2002). Попри донос, який, на нашу думку, пояснюється боротьбою Агафії за владу, ми чітко бачимо залежну від чоловіка жінку-лідерку.

Іншу харківську «богородицю» згадано в матеріалах слідчої справи 1910 р. Катерина Божкова, напевно, є одним із найцікавіших прикладів жіночого лідерства серед скопців. Унікальність цієї персони полягає в тому, що титул «богородиці» вона отримала у спадок від матері. Це може свідчити про величезний вплив родички цієї «богородиці». Нам відомо, що її матір самостійно керувала процесом оскоплення всіх послідовників та послідовниць. Щойно влада перейшла до її доньки, Катерина також брала активну участь у ритуалі оскоплення, самостійно

проводила зібрання та керувала колективними богослужбовими практиками. До нас дійшли свідчення про те, що жоден чоловік у цій громаді не мав титулу «христа». Водночас є думка деяких дослідників про фінансову залежність «корабля» скопців від їх спонсорів — роду Ракових, а якщо конкретніше, то Степана Ракова (Engelstein 2002). Ця теза ґрунтується на тому, що громада діяла на хуторі, який належав цій родині. Тому ми не можемо бути впевнені в самостійній політиці Божкової.

Аналізуючи ці та схожі приклади, ми дійшли висновку, що повноцінного самостійного лідерства жінок у тому вигляді, як воно було представлено у хлистів першої половини XVIII ст., серед скопців не існувало. На це впливало кілька чинників. Перший з них — це контекст появи скопечтва. Як уже було зазначено вище, скопці як окрема течія з'являються тоді, коли жіноче лідерство в русі «людей божих» було розгромлено російською владою.

Постає питання: чому скопці, попри спроби уподібнитись безстатевим янголам, не змогли розвинути практику самостійного жіночого лідерства? На нашу думку, це тісно пов'язано з інститутом сім'ї, який скопці не змогли знищити. Ще у 1862 р. дослідник В. І. Кельсієв вказував «безнадійно патріархальний устрій» скопечьких громад (Kel'siev 1860, 212). Сім'я у «білих голубів» залишалась класично патріархальною з безумовним домінуванням чоловіка (Mishhenko 2018, 141–154), і саме родина і традиційні відносини були основою життя переважної більшості громад скопців (Engelstein 2002).

Окремо слід відзначити й факт того, що ми маємо значно більше джерел щодо діяльності хлистів у прицерковному середовищі. Зокрема саме в жіночих монастирях був значно більший простір для розвитку жіночого лідерства. Згадки ж про скопців найчастіше мають сільський контекст, де традиційність є характерною ознакою. При цьому, як зазначає Оксана Кісь, синтез традиціоналізму та фемінізму нежиттєздатний (Kis' 2006, 11–16). Єдиним винятком та єдиною повноцінною згадкою про скопечьку жінку-лідерку в монастирі є інформація про якусь Паїсію. Відомо, що вона керувала невеликою

громадою з жінок-послушниць та була тісно пов'язана з Кондратієм Селівановим, що ставить під сумнів її самостійність (Dobronravov 1900, 31).

Отже, можна зробити висновок, що поява жіночого лідерства у хлістівстві стала можливою завдяки двом чинникам. Першим з них було поступове посилення ролі Богородиці у фольклорі скопців та хлістів. Відомо, що для хлістівства була характерна практика ототожнення лідерок общин саме з Богородицею. Завдяки цьому посилення ролі Діви Марії в культовій літературі могло безпосередньо впливати на значення реальних жінок у громадах. Другим чинником, який вплинув на формування та розвиток лідерства серед жінок, була радикальна відмова містиків від шлюбу. Тут можна провести паралель із явищем вдівства, бо в обох ситуаціях жінка виривалася з контексту традиційної патріархальної сім'ї, де було очевидне домінування чоловіків. Можна виокремити три типи жіночого лідерства в общинах хлістів та скопців. Перший тип передбачав певне ототожнення лідерки із Богородицею (хоча характер цього ототожнення спричиняє дискусії), другий — включав реальне керівництво общиною, віру членів общини в особливі містичні здібності жінки, проте не супроводжувався наділенням лідерки статусом «богородиці». Третім типом було тимчасове лідерство, за якого лише в певний момент часу жінка промовляла пророцтва, які сприймалися як голос Духу Святого.

Практика жіночого лідерства в громадах хлістів та скопців пройшла через три етапи. Перший етап, який припав на середину XVII — початок XVIII ст., пов'язаний зі становленням жіночого лідерства в містичному русі хлістів. Другий період тривав до середини XVIII ст. Саме на цей етап припадає найбільша кількість згадок про повністю самостійних жінок-лідерок у середовищі хлістів. Більша частина цих згадок дуже тісно пов'язана із прицерковним контекстом, де, на нашу думку, жіноче лідерство мало найбільший потенціал для розвитку. З середини XVIII ст. можемо говорити про швидкий занепад практики самостійного жіночого лідерства у хлістівських та скопечьких громадах. Це було пов'язано з тим, що в рамках жорстоких державних репресій проти хлістівства найбільш

яскраві представниці жіночого лідерства цієї релігійної спільноти були страчені або ув'язнені. Через це практика жіночого лідерства не могла бути переданою до наступних генерацій, що виразно видно на прикладі руху скопців, де повноцінного жіночого лідерства майже зовсім не існувало. Іншою причиною ми вважаємо те, що монастирі як сектантські центри майже повністю були замінені селищами, які характеризувалися консервативними поглядами та традиційними сімейними відносинами.

Перспективи подальшого дослідження цієї теми ми вбачаємо у її вивченні із застосуванням підходів просопографії. Зокрема, створення колективного портрету хлистівських та скопечьких лідерок дасть змогу ліпше зрозуміти життєві стратегії очільниць «містичних сект», а також чинники їхнього впливу на пересічних вірян. Так само ця проблематика потребує подальшого вивчення в контексті сучасних теорій лідерства, підходів, що вироблені в рамках психоісторії та когнітивного релігієзнавства, і, звісно, подальших архівних пошуків.

Список джерел та літератури / References

Ajvazov, I. G. *Materialy issledovaniya russkikh misticheskikh sekt*, vyp. 1, t. I. Moskva, 1916. (In Russian)

Айвазов, И. Г. *Материалы исследования русских мистических сект*, вып. 1, т. I. Москва, 1916.

Arzumanova, T. V. Relihiijne povsiakdennia khlystiv u XIX st. (na prykladi Kharkivs'koi hubernii). *Novi storinky istorii Donbasu [New Pages of Donbas History]*, no. 25, 2016, s. 134–145. (In Ukrainian)

Арзуманова, Т. В. Релігійне повсякдення хлистів у XIX ст. (на прикладі Харківської губернії). *Нові сторінки історії Донбасу*, № 25, 2016, с. 134–145.

Arzumanova, T. V. Stereotypy schodo shliubu ta intymnoho zhyttia khlystiv u XIX — na pochatku XX stolittia (na prykladi Kharkivs'koi hubernii). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky» [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences']*, vyp. 23, 2017, s. 53–59. (In Ukrainian)

Арзуманова, Т. В. Стереотипи щодо шлюбу та інтимного життя хлистів у XIX — на початку XX століття (на прикладі Харківської губернії). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 23, 2017, с. 53–59.

Barsov, N. P. *Duhovnye stihi (raspevcy) sekty Ljudej Bozhiih*. Sankt-Peterburg, 1870 (In Russian)

Барсов, Н. П. *Духовные стихи (распевцы) секты Людей Божиих*. Санкт-Петербург, 1870

Berman, A. G. Gendernye otnoshenija v misticheskih sektah Srednego Povolzh'ja. *Livejournal*, 11 chervnja 2007, <http://andber.livejournal.com/71387.html?thread=330459>. Data peregljadu: 1 bereznja 2021. (In Russian)

Берман, А. Г. Гендерные отношения в мистических сектах Среднего Поволжья. *Livejournal*, 11 червня 2007, <http://andber.livejournal.com/71387.html?thread=330459>. Дата перегляду: 1 березня 2021.

Berman, A. G. *Sekta hlystov v Rossii: rannaja istorija i religija*. Cheboksary, 2020. (In Russian)
Берман, А. Г. *Секта хлыстов в России: ранняя история и религия*. Чебоксары, 2020.

Bonch-Bruevich, V. (red.). *Materialy k istorii i izucheniju russkogo sektantstva i raskola. Vyp. 1. Baptisty. Beguny. Duhoborcy. L. Tolstoj o skopchestve. Pavlovcy. Pomorcy. Staroobryadcy. Skopcy. Shtundisty*. Sankt-Peterburg, 1908. (In Russian)

Бонч-Бруевич, В. (ред.). *Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола. Вып. 1. Баптисты. Бегуны. Духоборцы. Л. Толстой о скопчестве. Павловцы. Поморцы. Старообрядцы. Скопцы. Штундисты*. Санкт-Петербург, 1908.

Brown, J. Female Sexuality and Madness in Russian Culture: Traditional Values and Psychiatric Theory. *Social Research*, vol. 53, no. 2, Sexuality and Madness, 1986, pp. 369–385.

Butkevich, T. I. *Obzor russkih sekt i ih tolkov*. Har'kov, 1910. (In Russian)

Буткевич, Т. И. *Обзор русских сект и их толков*. Харьков, 1910.

Chemers, M. *An Integrative Theory of Leadership*. New York, 1997.

Chernysh, A. V. Khrystoverye v ystoryy Tsentral'no-Chernozemnoho rehyona Rossyy: XVIII — nachalo XX veka. *Vestnyk Cheliabynskoho gosudarstvennoho unyversyteta [Bulletin of Chelyabinsk State University]*, no. 36 (327), 2013, s. 86–90. (In Russian)

Черныш, А. В. Христоверие в истории Центрально-Черноземного региона России: XVIII — начало XX века. *Вестник Челябинского государственного университета*, № 36 (327), 2013, с. 86–90.

Chernysh, A. V. «Morshanskij millioner»: iz istorii skopchestva v Tambovskoj gubernii vo vtoroj polovine XIX v. *Provincial'nye nauchnye zapiski [Provincial Research Notes]*, no. 12, 2017, s. 52–57. (In Russian)

Черныш, А. В. «Моршанский миллионер»: из истории скопчества в Тамбовской губернии во второй половине XIX в. *Провинциальные научные записки*, № 12, 2017, с. 52–57.

Chornyj, A. V. Suchasni teorii liderstva: zahal'nyj ohliad ta strukturna model'. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia». Serii «Ekonomika»* [Scientific Notes of Ostroh Academy National University. Series “Economics”], no. 9(37), 2018, s. 78–84. (In Ukrainian)

Чорний, А. В. Сучасні теорії лідерства: загальний огляд та структурна модель. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*, № 9(37), 2018, с. 78–84.

Ciocan C. T. The Religious Leadership. The Holistic Society: Multi-Disciplinary Perspectives. *Proceedings of Harvard Square Symposium*, no. 3, 2017, pp. 173–191.

Clay, E. Traders, Vagabonds, Incarnate Christs, and Pilgrims: The Religious Network of Danilo Filippov, 1650–1850. In: A. Scott, C. Kosso (eds.). *Poverty and Prosperity in the Middle Ages and Renaissance*. Turnhout, 2012, pp. 225–239.

Dal', V. I. *Issledovanie o skopcheskoj eresi*. Sankt-Peterburg, 1844. (In Russian)

Даль, В. И. *Исследование о скопческой ереси*. Санкт-Петербург, 1844.

Dmitrij (Rostovskij). *Rozysk o raskol'nichejskoj Brynskoj vere*. Moskva, 1847. (In Russian)

Дмитрий (Ростовский). *Розыск о раскольнической Брынской вере*. Москва, 1847.

Dobronravov, V. G. *Skopchestvo v predelah Vladimirskoj eparhii: (po mestnym arhivnym materialam)*. Vladimir, 1900. (In Russian)

Добронравов, В. Г. *Скопчество в пределах Владимирской епархии: (по местным архивным материалам)*. Владимир, 1900.

Dobrotvorskij, I. *Ljudi bozhii. Russkaja sekta tak nazyvaemyh duhovnyh hristian*. Kazan', 1869. (In Russian)

Добротворский, И. *Люди божии. Русская секта так называемых духовных христиан*. Казань, 1869.

Dokash, V. I. Sotsial'nyj kharakter eskhatolohii v apokaliptychnij ta prorochij literaturi. *Relihiia ta Sotsium* [Religion and Society], no. 3–4 (11–12), 2013, s. 179–188. (In Ukrainian)

Докаш, В. І. Соціальний характер есхатології в апокаліптичній та пророчій літературі. *Релігія та Соціум*, № 3–4 (11–12), 2013, с. 179–188.

Engelstein, L. *Skopcy i Carstvo Nebesnoe*. Moskva, 2002. (In Russian)

Энгельштейн, Л. *Скопцы и Царство Небесное*. Москва, 2002.

Etkind, A. M. *Hlyst: sekty, literatura i revoljucija*. Moskva, 1998. (In Russian)

Эткинд, А. М. *Хлыст: секты, литература и революция*. Москва, 1998.

Etkind, A. Russkie sekty vse eshhe kazhutsja «obscure». V: A. Etkind (red.). *Non-fiction po-russki pravda. Kniga otzyvov*. Moskva, 2007, s. 91–107. (In Russian)

Эткинд, А. Русские секты все еще кажутся «obscure». В: А. Эткинд (ред.). *Non-fiction по-русски правда. Книга отзывов*. Москва, 2007, с. 91–107.

Etkind, A. Whirling with the Other: Russian Populism and Religious Sects. *The Russian Review*, vol. 62, no. 4, 2003, pp. 565–588.

Goncharova, S. A. Vostochnoslavjanskije predstavlenija o klikushestve. *Sborniki konferencij NIC Sociosfera [Collections of SIC Sociosphere conferences]*, no. 39, 2013, s. 13–18. (In Russian)

Гончарова, С. А. Восточнославянские представления о кликушестве. *Сборники конференций НИИЦ Социосфера*, № 39, 2013, с. 13–18.

Horyn', H. J. *Hromads'kyj pobut sil's'koho naselennia Ukrain's'kykh Karpat (XIX — 30-ti roky XX st.)*. Kyiv, 1993. (In Ukrainian)

Горинь, Г. Й. *Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX — 30-ті роки XX ст.)*. Київ, 1993.

Ivlieva, Ya. A. Arkhivni dzhherela schodo virovchennia pravoslavnykh sekt Tavrijs'koi hubernii u pershij polovyni XIX st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University]*, вип. 38, 2014, с. 327–330. (In Ukrainian)

Івлева, Я. А. Архівні джерела щодо віровчення православних сект Таврійської губернії у першій половині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 38, 2014, с. 327–330.

Kanat'eva, N. S. Astrahanskije hlystovskie obshhiny konca XIX — nachala XX vv. *Kaspijskie region: politika, jekonomika, kul'tura [Caspian Region: Politics, Economy, Culture]*, no. 2(43), 2015, с. 400–406. (In Russian)

Канатъева, Н. С. Астраханские хлыстовские общины конца XIX — начала XX вв. *Каспийские регион: политика, экономика, культура*, № 2(43), 2015, с. 400–406.

Kel'siev, V. I. *Sbornik pravitel'stvennyh svedenij o raskol'nikah*. London, 1860. (In Russian)

Кельсиев, В. И. *Сборник правительственных сведений о раскольниках*. Лондон, 1860.

Kis', O. (red.). *Zhinochi vymiry mynuloho: uiavlennia, dosvidy, reprezentatsii*. L'viv, 2023. (In Ukrainian)

Кісь, О. (ред.). *Жіночі виміри минулого: уявлення, досвід, репрезентації*. Львів, 2023.

Kis', O. Koho oberihaie Berehynia, abo Matriarkhat iak cholovichyj vynakhid. «Ya» (*Informatsijno-osvitnie vydannia*) [*“Ya” (Information and educational journal)*], no. 4(16), 2006, s. 11–16. (In Ukrainian)

Кісь, О. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід. «Я» (*Інформаційно-освітнє видання*), № 4(16), 2006, с. 11–16.

Klibanov, A. I. *Istorija religioznogo sektantstva v Rossii (60-e g. XIX veka — 1917 g.)*. Moskva, 1965. (in Russian)

Клибанов, А. И. *История религиозного сектантства в России (60-е г. XIX века — 1917 г.)*. Москва, 1965.

Kolodnyj, A. M. *Fenomen religii: pryroda, struktura, funktsional'nist', tendentsii*. Kyiv, 1999. (In Ukrainian)

Колодний, А. М. *Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції*. Київ, 1999.

Kutepov, K. *Sekty hlystov i skopcov*. Stavropol', 1900. (In Russian)

Кутепов, К. *Секты хлыстов и скопцов*. Ставрополь, 1900.

Kuznecova, V. S. Legendy o pereplyvajushhej reku Bogorodice v russkoj fol'klornoj Biblii. *Kritika i semiotika* [*Critique and Semiotics*], vyp. 16, 2012, s. 163–185. (In Russian)

Кузнецова, В. С. Легенды о переплывающей реку Богородице в русской фольклорной Библии. *Критика и семиотика*, вып. 16, 2012, с. 163–185.

Loskutova, D. N. K voprosu ob oderzhimosti i nervnoj isterii v narodnyh predstavlenijah zhitelej Tambovskoj oblasti. *Slavjanskij Mir* [*Slavonic World*], no. 2(11), 2019, s. 424–436. (In Russian)

Лоскутова, Д. Н. К вопросу об одержимости и нервной истерии в народных представлениях жителей Тамбовской области. *Славянский Мир*, № 2(11), 2019, с. 424–436.

Mel'nikov-Pecherskij, P. I. *Sobranie sochinenij v 8 tomah*, t. 8. Moskva, 1976. (In Russian)

Мельников-Печерский, П. И. *Собрание сочинений в 8 томах*, т. 8. Москва, 1976.

Mishhenko, V. V. Bytovye i gendernye osobennosti skopcheskih obshhin XIX v.: po materialam Orlovskoj gubernii. V: *Gorozhanki i gorozhane v politicheskikh, jekonomicheskikh i kul'turnyh processah rossijskoj urbanizacii XIV — XXI vekov: mater. XXI mezhd. nauch. konf.* Moskva, 2018, s. 141–154. (In Russian)

Мищенко, В. В. Бытовые и гендерные особенности скопческих общин XIX в.: по материалам Орловской губернии. В: *Горожанки и горожане в политических, экономических и культурных процессах российской урбанизации XIV — XXI веков: матер. XXI межд. науч. конф.* Москва, 2018, с. 141–154.

Moskalenko, L. M. *Fenomen relihijnoho liderstva na prykladi iudejs'kykh tradytsij*. Avtoreferat na здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Київ, 2012. (In Ukrainian)

Москаленко, Л. М. *Феномен релігійного лідерства на прикладі іудейських традицій*. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Київ, 2012.

Muhina, Z. Vdova v russkoj krest'janskoj srede: tradicii i novacii (vtoraja polovina XIX — nachalo XX v.). *Politika i obshchestvo [Politics and Society]*, no. 3(99), 2013, s. 322–329. (In Russian)

Мухина, З. Вдова в русской крестьянской среде: традиции и новации (вторая половина XIX — начало XX в.). *Политика и общество*, № 3(99), 2013, с. 322–329.

Nadezhdin, N. I. *Issledovanie o skopcheskoj eresi*. Sankt-Peterburg, 1845. (In Russian)

Надеждин, Н. И. *Исследование о скопческой ереси*. Санкт-Петербург, 1845.

Nahorna, T. V. *Dukhovni khrystyiany v Ukraini naprykintsi XVIII — u pershij polovyni XIX stolit'*. Dysertatsiia na здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Zaporizhzhia, 2007. (In Ukrainian)

Нагорна, Т. В. *Духовні християни в Україні наприкінці XVIII — у першій половині XIX століть*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Запоріжжя, 2007.

Nelson, A. Reviewed Work: *Castration and the Heavenly Kingdom: A Russian Folktale* by Laura Engelstein. *Russian History*, vol. 27, no. 2, 2000, pp. 241–242.

Otrazitel'noe pisanie o novoizobretennom puti samoubijstvennyh smertej: vnov' najdenyj staroobriadcheskij traktat protiv samosozhhenija 1691 goda. Sankt-Peterburg, 1895. (In Russian)

Отразительное писание о новоизобретенном пути самоубийственных смертей: вновь найденный старообрядческий трактат против самосожжения 1691 года. Санкт-Петербург, 1895.

Panchenko, A. A. *Hristovshhina i skopchestvo: fol'klor i tradicionnaja kul'tura russkikh misticheskikh sekt*. Moskva, 2004. (In Russian)

Панченко, А. А. *Христовщина и скопчество: фольклор и традиционная культура русских мистических сект*. Москва, 2004.

Panchenko, A. A. «Starye sekty» na novyj lad: problemy i perspektivy izuchenija russkikh religioznyh dissidentov XVIII — XX vv. *Gosudarstvo, religija, cerkov' v Rossii i za rubezhom* [State, Religion, Church in Russia and Abroad], no. 38(3), 2020, s. 7–37. (In Russian)

Панченко, А. А. «Старые секты» на новый лад: проблемы и перспективы изучения русских религиозных диссидентов XVIII — XX вв. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, № 38(3), 2020, с. 7–37.

Petrov, A. V. Vozniknovenie zhenskogo obshhestvenno-politicheskogo dvizhenija v Rossii i ego rol' v stanovlenii pravovogo statusa zhenshin v dorevoljucionnyj period. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo* [Bulletin of N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod University], no. 13, 2011, s. 31–42. (In Russian)

Петров, А. В. Возникновение женского общественно-политического движения в России и его роль в становлении правового статуса женщин в дореволюционный период. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, № 13, 2011, с. 31–42.

Potots'kyj, V. P. Peresliduvannia sektantiv-mistyktiv na Slobozhanschyni v umovakh svobody virospovidannia (1909–1917 rr.). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky»* [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'], вип. 10, 2008, s. 75–81. (In Ukrainian)

Потоцький, В. П. Переслідування сектантів-містиків на Слобожанщині в умовах свободи віросповідання (1909–1917 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 10, 2008, с. 75–81.

Potots'kyj, V. P. Sekta skoptsiv u Bessarabii ta na Podilli (seredyna XIX — pochatok XX st.). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky»* [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'], вип. 19, 2014, s. 62–68. (In Ukrainian)

Потоцький, В. П. Секта скопців у Бессарабії та на Поділлі (середина XIX — початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 19, 2014, с. 62–68.

Savchenko, S. V. Mistyky ta ratsionalisty: do klasyfikatsii sektants'kykh spil'not Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky»* [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'], вип. 20, 2015, s. 71–80. (In Ukrainian)

Савченко, С. В. Містики та раціоналісти: до класифікації сектантських спільнот України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 20, 2015, с. 71–80.

Sergazina, K. T. *«Hozhdenie vkrug»: Ritual'naja praktika pervyh obshhin hristoverov*. Sankt-Peterburg, 2017. (In Russian)

Сергазіна, К. Т. *«Хождение вокруг»: Ритуальная практика первых общин христоверов*. Санкт-Петербург, 2017.

Sergazina, K. T. Ob Anne Stepanovoj, krest'janke Kostromskoj gubernii, pochitaemoj za Bogorodicu. *Gosudarstvo, religija, cerkov' v Rossii i za rubezhom* [State, Religion, Church in Russia and Abroad], no. 3, 2020, с. 63–83. (In Russian)

Сергазіна, К. Т. Об Анне Степановой, крестьянке Костромской губернии, почитаемой за Богородицу. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, № 3, 2020, с. 63–83.

Shuhaieva, L. M. *Pravoslavne sektantstvo v Ukraini: osoblyvosti transformatsii*. Rivne, 2007. (In Ukrainian)

Шугасєва, Л. М. *Православне сектантство в Україні: особливості трансформації*. Рівне, 2007.

Sol'ev, E. N. *Svedenija o russkih skopcah*. Kostroma, 1870. (In Russian)

Сольєв, Е. Н. *Сведения о русских скопцах*. Кострома, 1870.

Stoglav. Kazan', 1862. (In Russian)

Стоглав. Казань, 1862.

Todorova, S. M. Kontsept liderstva iak ob'iekt filosofs'koho analizu. *Perspektyvy* [Prospects], no. 2, 2015, s. 120–127. (In Ukrainian)

Тодорова, С. М. Концепт лідерства як об'єкт філософського аналізу. *Перспективи*, № 2, 2015, с. 120–127.

Varadinov, N. *Istorija Ministerstva vnutrennih del. Kn. 8. Istorija rasporjazhenij po raskolu*. Sankt-Peterburg, 1863. (In Russian)

Варадинов, Н. *История Министерства внутренних дел. Кн. 8. История распоряжений по расколу*. Санкт-Петербург, 1863.

Vysockij, N. G. *Pervyj skopcheskij process. Materialy, odnosjashhiesja k nachal'noj istorii skopcheskoj sekty*. Moskva, 1915. (In Russian)

Высоцкий, Н. Г. *Первый скопческий процесс. Материалы, относящиеся к начальной истории скопческой секты*. Москва, 1915.

Zabijako, A. O. Literaturnoe klikushestvo: Drama zhenskoj dushi i forma jetnoreligioznoj identifikacii. *Religiovedenie [Religious studies]*, no. 1, 2010, s. 157–167. (In Russian)

Забіяко, А. О. Літературне кликушество: Драма женской души и форма этнорелигиозной идентификации. *Религиоведение*, № 1, 2010, с. 157–167.

Pavlo Yermieiev

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: p.v.ermeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

Oleksandr Shevchenko

MA student in History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: innokentyvayts@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1779-3704>

**FEMALE LEADERSHIP IN THE COMMUNITIES
OF THE KHLYSTY (FLAGELLANTS) AND SKOPTSI (EUNUCHS),
17th TO EARLY 20th CENTURIES**

The article sets out to outline the genesis of female leadership in the sects of the Khlysty (Flagellants) and Skoptsi (Eunuchs); find whether its nature changed during the period from the mid-17th to the early 20th centuries; define the types of female leadership in these religious communities; compare its characteristics between the two sects; and trace the mutual influence between the social practices of female leadership and the folklore tradition of the 'mystical sects.' The study draws on the principles of gender history. The source base includes both texts produced within the sects and 'external' testimony, such as records of state authorities and the official church, works by early Old Believer leaders, and ethnographic observation. The author argues that female leadership among the Khlysty was made possible by their radical rejection of marriage and was closely connected with the gradual strengthening of the role of Virgin Mary in Khlysty folklore. Three types of female leadership among the Khlysty and Skoptsi are distinguished. The first type can be defined through the identification of the leader with the Mother of God,

and the second type presupposed community leadership and belief in the special mystical abilities of women, but without conferring on the leader the status of 'the Mother of God.' The third type was temporary leadership, in which only at certain moments a woman uttered prophecies that the congregation perceived as the voice of the Holy Spirit. In the period from the mid-17th to early 18th centuries, the institution of Khlysty 'Mothers of God' already existed, and in some Khlysty communities women played an important role in cult practices. Most recorded instances of fully independent women leaders among the Khlysty occur in the period from the late 1710s to the middle of the 18th century, primarily because of the spread of Khlysty beliefs in the church milieu, particularly in women's monasteries. From the mid-18th century on, we can observe a rapid decline of the practice of full-fledged female leadership among the Khlysty and Skoptsi. This is due to the elimination of the most prominent female leader figures, as well as to the fact that at this time monasteries as sectarian centers were almost completely replaced by villages, which were characterized by conservative views and traditional family relations.

Keywords: gender history, religion, sects, images, Khlysty (Flagellants), Skoptsi (Eunuchs), female leadership, Ukraine, Eastern Europe, Russian Empire.

Текст надійшов до редакції 14.09.2024.

The text was received by the editors 14.09.2024.

Текст затверджено до друку 21.10.2024.

The text is recommended for printing 21.10.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-05>
УДК 930.253:352(477.54/.62-21)(091)"16/17"

Сергій Кушнарєв

кандидат історичних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.s.cuschnarev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2076-9904>

**ФУНКЦІОНУВАННЯ АПАРАТУ З'ЇЖДЖИХ ІЗБ
ТА КОМПЛЕКТУВАННЯ ПРИКАЗНИХ АРХІВІВ
У МІСТАХ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
В XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ**

Стаття присвячена вивченню особливостей формування та функціонування архівів приказних ізб у містах Слобідської України в XVII — на початку XVIII ст. Заселення Слобожанщини протягом XVII ст. призвело не лише до поширення приказної бюрократії, а й до створення нових видів документації, типової саме для досліджуваного регіону. В роботі подано детальну характеристику функціонування інституту приказних піддячих, які безпосередньо створювали документи на місцях та виступали головними зберігачами документів, що їх вилучали з обігу. Введення до наукового обігу опису приказного архіву Чугуєва

Як цитувати: Кушнарєв, С. Функціонування апарату з'їжджких ізб та комплектування приказних архівів у містах Слобідської України в XVII — на початку XVIII століття. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 66, 2024, с. 114-131. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-05>

How to cite: Kushnarev, S. The Functioning of the Apparatus of Prykaz Chambers and Development of Prykaz Archives in the Towns of Sloboda Ukraine, 17th to Early 18th Centuries. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 114-131. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-05> (In Ukrainian)

© Кушнарєв С., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

за 1640-ті рр. (найдавнішого з відомих) дозволяє проаналізувати бюрократичну процедуру, яка супроводжувала закладення нового міста, відведення земельного фонду, створення місцевої адміністрації. Автор дослідження дійшов висновку про те, що якість комплектування та ефективність функціонування місцевих приказних архівів залежала виключно від особистих якостей воєводи чи піддячих. Якщо за неналежне виконання своїх безпосередніх повноважень приказні службовці могли бути піддані покаранню, то документів, які би регулювали сферу архівної справи в діяльності місцевої адміністрації, не існувало до останньої третини XVII ст. Дослідження описів архівів з'їжджих ізб дозволяє твердити про їх величезну роль у повсякденному житті міста. Від збереження та ефективного використання документів залежала як державна політика з освоєння й оборони нових територій, так і життя пересічної людини, яка в умовах прикордоння потребувала якнайшвидшого забезпечення землею та грошовим жалуванням. У статті зроблено огляд сучасних архівних фондів та колекцій, які містять діловодну документацію приказних ізб Слобідської України досліджуваного періоду, та вказано на перспективи їх подальшого залучення до наукового обігу.

Ключові слова: Слобідська Україна, бюрократія, з'їжджа ізба, воєвода, піддячий, архів, XVII–XVIII ст., приказна система.

Історія заселення та господарського освоєння в XVII — на початку XVIII ст. території Слобідської України вихідцями з Речі Посполитої, Гетьманщини та Московії, нерозривно пов'язана зі створенням та функціонуванням осередків приказної бюрократії. Виконавчим органом воєводського управління в містах Слобідської України стали з'їжджі (приказні) ізби¹. Вони були місцем, де воєвода приймав населення міста та повіту з різних повсякденних питань, а також діловодною установою, нижньою ланкою системи приказної бюрократії, що створювала і зберігала низку різноманітної документації.

Історію формування приказних архівів розглянуто в працях М. М. Оглобліна (Ogloblin 1886), Д. І. Багалія (Bahaliy 1893; Bahaliy 1918), В. Д. Юркевича (Yurkevych 1928), В. М. Глазьєва (Glaz'ev 2000) та ін.

¹ Терміни «приказна ізба» та «з'їжджа ізба» у XVII ст. позначали одну й ту саму державну установу.

Дослідники торкалися проблем організації приказного діловодства, вивчали персональний склад дяків та піддячих, пропонували принципи класифікації документів. Серед спеціальних робіт варто відзначити дослідження В. Д. Юркевича, який вперше звернув увагу на «розпорошення місцевих приказних архівів між центральними архівосховищами» (Yurkevych 1932, 13) та зробив спробу систематизації інформації про архівні колекції з історії заселення Слобідської України.

Частина документів з'їжджих ізб була опублікована (часто безсистемно та без належних коментарів) у XIX — на початку XX ст. (Bahaliy 1893; Miller 1902). Недоліком публікацій є те, що вони охопили не всі види діловодної документації. Водночас цінність опублікованих джерел полягає в тому, що більшість оригінальних колекцій, з якими працювали дослідники, було втрачено в першій половині XX ст.²

Слід також відзначити, що особливості формування та комплектування архівів, а також особливості функціонування з'їжджих ізб міст Слобідської України з певними специфічними рисами в соціальній структурі, адміністративному підпорядкуванні та управлінні спеціально не розглядалися. Аналіз складу документації приказних архівів та специфіки роботи піддячих дозволить проаналізувати принципи формування архівів у зазначеному регіоні, а також визначити коло повноважень приказних службовців та городових воєвод, встановити значення архівів з'їжджих ізб у фінансовому, господарському, судовому, адміністративному житті Слобідської України.

Приказна ізба являла собою простору дерев'яну рублену будову. У сметній книзі міста Салтів за 1696 р. вона описана як зруб з двома кімнатами й тюремним приміщенням у підвалі. Скрині (короби), покриті сукном, слугували піддячим письмовим столом і своєрідним сейфом (Kushnar'ov 2019, 202–203). Найцінніші документи зберігали під замком.

² Не збереглася більша частина колекції приказної документації (т. зв. «Чугуївське листування»), з якою працювали Філарет (Гумілевський) та М. Петров. Втрачено колекцію графа Толстого, яка зберігалася в Одесі та містила прибіл. 100 стовпців документів з приказних архівів міст Слобідської України.

Головним ініціатором створення більшості документів був воевода. За потреби він міг направити матеріали розшуків або запити про надання інформації до центральних приказів. Під час підготовки таких запитів активно послуговувалися матеріалами місцевих архівів. Отже, архів з'їжджої ізби постійно використовували: доповнювали, оновлювали, документи копіювали. Зазначимо, що приказні архіви на місцях не були самостійним установами. Їх створення та наповнення безпосередньо залежало від особистих та адміністративних якостей воеводи і піддячих.

Основну роботу з ведення діловодства було покладено на приказних службовців — піддячих і судових виконавців (приставів). Піддячі були професійними діловодами, які забезпечували функціонування з'їжджих ізб. Вони складали формуляри документів, переписували їх, копіювали, займалися організацією листування з приказами чи сусідніми містами з різноманітних повсякденних питань. Піддячі також формували, описували й зберігали архіви. За свою службу вони отримували грошове або хлібне жалування, могли верстатись помісними землями (Kotkov, Larionova 1982, 371). Цікаво, що піддячі в низці міст Слобідської України були переважно представниками місцевих служилих корпорацій. Наприклад, 1698/1699 р. у Вовчанську піддячі Дем'ян Присяжний та Семен Гретчин були «міської служби черкасами». Піддячий з Валок Іван Гусев належав до корпорації городових черкас, а посаду обіймав «за градським вибором» (RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 175, ark. 674-zv.). Чугуївський площадний піддячий (дячок) Антон Жаков, що служив з 1680 до 1699 р., був із гулящих людей (Demidova 2011, 195). Бачимо й випадки, коли на посаду піддячого в слобідських містах зводили представника столичної бюрократії. Наприклад, чугуївським піддячим з 1686 р. був «із недорослів» Лаврентій Тихонович Протопопов. За свою службу він отримував платню в 5 руб. щорічно (TsDIAK, f. 1791, op. 1, spr. 6, ark. 120). Його подальша доля — цікавий приклад стрімкого кар'єрного зростання: в 1695 р. — піддячий Посольського приказу, в 1702 р. — бере участь в Архангельському поході (закладення Новодвинської фортеці) у свиті Петра I, у березні 1710 р. з піддячих стає дяком Посольського приказу, а 1714 р. ми бачимо його на посаді

посольського секретаря під час дипломатичного візиту Д. Бестужева-Рюміна до столиці Османської імперії (RDADA, f. 158, op. 1, op. 2). Проте такі персоналії для приказної бюрократії Слобожанщини є радше винятком. Активне залучення до роботи в з'їжджих ізбах місцевих служилих людей може свідчити не лише про значний рівень їх грамотності, а й про певну місцеву традицію діловодства. Аналіз документів, насамперед сметних книг, показує відмінність у методах складання формулярів, подачі та написання тексту в кожному слобідському місті.

Указом від 1697 р. почали регламентуватися вимоги до піддячих щодо ведення та зберігання архівних справ: «справи робити і берегти з усіляким острахом і дбайливістю» (пер. з рос.)³ (Ogloblin 1886, 15). У разі втрати документів або недбалого зберігання чи використання архіву піддячі могли бути піддані службовому розслідуванню («розшуку») або штрафу (Ogloblin 1886, 14–51). Своєрідною формою звітності піддячого про його роботу за рік були описи документів архіву, які додавали до сметних книг та розписних списків.

На значущість архіву в повсякденному житті міста вказує практика чергувань біля приказної ізби нічних сторожів чи самих піддячих. Протягом 1698–1699 рр. у Харкові бачимо приказних сторожів, які виконували функції з охорони з'їжджої ізби в нічний час (RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 175, ark. 660zv.).

Головним джерелом для вивчення особливостей комплектування та функціонування приказних архівів служать сметні книги та розписні списки, які складали воєводи для звітності перед центральними наказами. Сметні книги створювали щорічно, а розписні списки — у разі зміни воєвод у місті. Окремі сметні книги та розписні списки було введено в науковий обіг у різний час. Проте значну частину документів до цього часу не публікували.

Серед різноманітної інформації про життя міста та повіту цей вид діловодної документації нерідко містив переліки документів, що зберігалися в з'їжджих ізбах. Крім детальних описів самих

³ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

документів, сметні книги та розписні списки наводять інформацію про способи зберігання та комплектування архівів.

Найдавніший опис приказного архіву на теренах Слобідської України зберігся в розписному списку Чугуєва за 1640 р. Оскільки місто виникло 1638 р., то віднайдений опис є переліком документів, що відклалися в перші місяці існування міста та утвердження воєводської адміністрації. Зокрема, в чугуївському приказному архіві зберігалось 76 грамот царя Михайла Федоровича, зміст яких встановити неможливо. Іншу чугуївську документацію можна розділити за такими групами: листування воєвод з центральними приказами та воєводами найближчих міст («Чорнові відписки, які писані до государів в Москву про різні справи. Відписки, які писані з різних міст від воєвод служилим людям стрільцям і козакам, їх дружинам, дітям і животам за воєводськими руками»); десятні роздач жалування та верстання («Роздаточні десятні жалування черкасам і руським людям дітям боярським, козакам і стрільцям які були в минулому 147 році в Чугуєві на службі при воєводі князеві Петру Щетініну привозу піддячого Михайла Ключарева. Десятні жалування в 147 році чугуївським черкасам при воєводі князеві Петру Щетініну привозу піддячого Григорія Смолянінова. Роздаточна десятня жалування чугуївським черкасам гетьману Яцку Остренину з товаришами в минулому 148 році при воєводі Петру Щетініну привозу піддячого Осипа Карпова за князя Петрова рукою Щетініна» та ін.); поручні записи («Поручні записи жалування, яке було роздано в 147 році при Максимі Лодиженському і піддячому Томилі Перфільєву»); строєльні книги («Строєльні книги дворовим і городним⁴ місцям. Книги строєльні пашенної землі та всяким угіддям строєння Максима Лодиженського і піддячого Михайла Ключарева за їх руками. Строєльні книги дворовим і городним місцям дітям боярським, козакам і черкасам Михайлу Карпову з товаришами за князя Петровою рукою Щетініна. Строєльні книги соборним попам і чугуївським черкасам, що дано їм в животинний пригін місцях і на пасіки ... в різні роки і строєльні книги торговим людям під амбари

⁴ Мається на увазі ділянка землі при садибі для вирощування овочів.

за рукою князя Петра Щетініна. Строельні книги зведенням козакам, стрільцям і пушкарям дворовим і городним місцям 148 року» та ін.); документи щодо організації військової справи («Роздаточні книги піщалам, що роздано чугуївським черкасам і руським людям в різні роки») (RDADA, f. 210, op. 4, spr. 214, ark. 12zv.–21zv).

Розлогий опис архіву іноді дозволяє отримати уявлення про зміст документів, які на сьогоднішній день давно втрачені. Наприклад, одна з архівних справ має назву «Поручні записи про чугуївських черкас про Івашку Жданова та Омелянка Ондрєєва прізвиськом Книш в тому, що вони з товаришами ходили в степ і зайшли в Запороги, а із Запорог прийшли знову на Чугуїв, а товариші їх залишилися в Запорогах» (RDADA, f. 210, op. 4, spr. 214, ark. 18zv.–19). Загальна кількість документів, що відклалися в приказній ізбі Чугуєва за три неповні роки існування міста, налічувала 107 найменувань.

Список документів приказної ізби міста Салтів зберігся в сметній книзі за 1696 р. Серед них: «указні грамоти про всякі справи з Білагорода та з полків від бояр та воєвод, відписки та пам'яті, та чолобитні, вершені та не вершені справи. Салтова міста строельні книги Зосіма Маслова 173 та 174 років. Книги межові Салтова міста від Білагорода та від Харкова землі та сінних покосів. Книги розбірні думного дяка Семена Титова салтівцям всяких чинів людям. Книги розбірні думного дяка Михайла Прокоф'єва і дяка Юхима Кощеєва салтовцям всяких чинів людям 203 року» (Kushnar'ov 2019, 206). Опис архіву Сум за 1698/99 р. є більш лаконічним: «в приказній ізбі великого государя всякі указні грамоти та місту Суміну строельні та доходні книги всяким припасам» (RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 175, ark. 761zv.). Так само описано й архів міста Вольного в 1654 р.: «государевих про всякі справи до колишніх воєвод 599 грамот і старих поручних по стрільцям 25 грамот» (RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 34, ark. 131zv.–132). Архів валуйської приказної ізби у 1681 р. був більш різноманітним та містив такі документи: «указна грамота з Приказу Великої Казни про митні та кабацькі доходи. Указні статті у зошитах про митні та кабацькі доходи. Грамоти про всі справи за нинішній 189 рік, 25 грамот. Боярських відписок про всі справи, що надіслано

в 189 році, стовп, та з міст стовп же, від воевод і приказних людей. Книги оброчні лавочним та ковальським грошам. Книги розходу зелейної та свинцевої казни. Книга чиновна печатна, що приводять до віри. Судних не вершених справ і очних ставок і допросів 8 справ, і допроси Новосільського повіту селян-втікачів. Переводні кримського хана і солтанів колги Селіма-паші 4 листи, та з Криму статейний список піддячого Гаврили Михайлова та дьяка Герасима Долгова великого государя грамота запечатана на аркуші за двома печатками» (*Rospisnyye knigi goroda Valuek, 176–177*).

Наведені переліки документів дозволяють зрозуміти принцип відбору справ для тривалого зберігання в архіві з'їжджої ізби, а також заповнити інформаційні лакуни, які виникли внаслідок втрати архівних комплексів у пізніші часи. Крім того, аналіз описів дозволяє стверджувати, що справи поточного діловодства зберігалися разом із документами, які вже були вилучені з обігу. Очевидно, в архів передавали та додавали в описи ті документи, які були потрібні для складання різноманітних довідок.

Склад документів приказних архівів визначався завданнями, які покладалися на воеводу в управлінні містом та повітом. Окрім воеводської адміністрації (ізби), у місті функціонували установи, які воеводі підпорядковувалися опосередковано. До них ми можемо віднести митні та кружечні двори⁵. Свої архіви вони передавали або безпосередньо до центральних приказів, або до архівів з'їжджих ізб. В результаті накопичення документів приказа ізба згодом ставала центральним архівом того чи того міста та його повіту. Окрім матеріалів місцевого діловодства, архіви з'їжджих ізб поповнювалися листуванням воевод із центральними приказами та воеводами сусідніх міст. Оскільки міста Слобідської України нерідко були центрами для організації посольських обмінів з кримськими татарами⁶, до архівів потрапляли документи, пов'язані з дипломатичною службою.

⁵ Кружечний двір — шинок, кабак.

⁶ Одним із центрів проведення обміну посольствами та полоненими у XVII ст. були Валуйки.

М. М. Оглоблін, вивчаючи комплектування приказних архівів, виокремив кілька видів документів за способом зберігання: у вигляді стовпців і стовпчиків, книг і зошитів, зв'язок та згорток. Місцем зберігання виступали дерев'яні та луб'яні короби, ящики, скрині та козуби (Ogloblin 1886, 42–43). На нашу думку, більш практичним є розподіл документальних комплексів архівів з'їжджих ізб на три групи, залежно від місця їх створення. До першої групи належать документи, надіслані в регіони з центральних приказів. До цих документів відносимо указні грамоти та відписки з Белгородського розряду (з 1658 р.). Указні грамоти адресували воєводам, і їх формуляр складався з двох частин — викладення суті справи у відповідь на попередню чолобитну та резолюції за предметом листування. За такою самою схемою складали відписки з Белгородського розряду воєводам на місця. Цінність цього виду приказної документації в тому, що указна грамота часто містить детальний переказ попереднього листування, яке могло тривати між регіоном і столицею досить довго. У разі втрати вихідної документації основний зміст листування можна відновити за документами, що збереглися або у фондах з'їжджих ізб, або у фондах центральних приказів.

Друга група документів — пам'яті приказних ізб з сусідніх міст (DAVO, f. у. 8, ор. 3, spr. 54, ark. 1–3). Вони містять детальну інформацію з господарських питань, організації військової справи, оборони регіону від татарських набігів тощо. Структура пам'яті була така: спочатку викладали причину, через яку пам'ять була написана, потім описували конкретні шляхи для розв'язання того чи того питання.

Третя група — документи, що створювали на місцях, у самих з'їжджих ізбах. Перелік документів цієї групи досить різноманітний. До них належать копії (чернетки) вихідної документації, що виникла внаслідок листування з приказами — воєводські відписки, та з сусідніми містами — пам'яті. Одним із найбільш цінних документів цієї групи є воєводські щорічні звіти — сметні книги та розписні списки. На початку кожного нового року розписи надсилалися до Розрядного приказу. Вони містили докладну інформацію про стан оборонних споруд міста та повіту, про наявність та стан артилерії,

порохових та хлібних запасів, відомості про чисельність та соціальний склад населення (з іменними списками) тощо. Наприклад, у сметній книзі Чугуєва за 1692 р. названо такі категорії населення: піддячі, діти боярські, копійщики, рейтари, стрільці, станичники, козаки, пушкарі, виноградні садовники, казенні теслярі. Разом зі служилими людьми переписано їх найближчих родичів (дітей, племінників, інших родичів чоловічої статі) (Smetnye knigi goroda Chugueva, 8–31).

До третьої групи також належить облікова документація — книги. Фінансове та господарське життя міст відображають книги, пов'язані із землекористуванням та землеволодінням — отказні, межові, переписні, дозорні, мірні, прибутково-витратні, роздаточні, митні, кабацькі (DAVO, f. y. 8, op. 1, spr. 26, ark. 1–7; DAVO, f. y. 8, op. 3, spr. 55, ark. 1–32). Також в архіві зберігалися копії строїльних книг — докладні описи фортифікаційних укріплень, що їх складали після завершення будівництва чи ремонту. Часто строїльні книги містили виписки з писцевих книг про наділення служилих людей помісною землею.

Значний масив третьої групи документів архівів з'їжджих ізб представлено матеріалами судових справ: чолобитні служилих людей за кримінальними та цивільними провадженнями (DAVO, f. y. 8, op. 2, spr. 14, ark. 1–4), записи (протоколи) розпиток, допитів (під тортурами чи без) та обшуків (DAVO, f. y. 300, op. 1, spr. 4, ark. 1–2), матеріали очних ставок, поручні записи (TsDIAK, f. 1791, op. 3, spr. 33, ark. 1–6). Особливо цікавими, з потужним інформаційним потенціалом, є «сказки» з різноманітних питань (про службу, сімейний стан, розмір окладів тощо) служилих людей та новоприбулих переселенців (TsDIAK, f. 1791, op. 1, spr. 126, ark. 1–12). Ці документи передусім стосуються залюднення Слобожанщини вихідцями з Правобережної України та Гетьманщини. Переселяючись на нове місце, вони отримували дозвіл воєводи, який супроводжувався створенням різних видів документації: поручних записів, «сказок» про місце виходу та сімейний стан (TsDIAK, f. 1791, op. 2, t. 1, spr. 29, ark. 22–24), чолобитних про межування земельних наділів (TsDIAK, f. 2111, op. 1, spr. 1, ark. 1–3) тощо. Наприклад, в одному з документів з архіву чугуївської з'їжджої ізби за 1643 р. міститься докладна інструкція новоприбраним служилим людям — з якою

метою вони поселені, які обов'язки на них були покладені, як вони повинні поводитися в побуті та на службі (RDB, Viddil rukopysiv, f. 343, op. 2, spr. 4, ark. 1–9).

На сучасному етапі приказні архіви, точніше їх залишки, розпорошені між різними архівосховищами. Велика колекція документації з'їжджих ізб міст Слобідської України зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві. Окремі фонди за період з 1638 до 1719 рр. утворюють документи чугуївської, сумської, острогозької, нежегольської, вольновської, торської, зміївської, ізіумської та межирічської приказних ізб. Загальна кількість архівних справ, що відклалися у згаданих фондах, налічує понад 500 одиниць зберігання. У Російському державному архіві давніх актів зберігаються документи валуйської, полатівської, недригайлівської, краснопільської, нежегольської, салтівської, хотьмизької, чугуївської, корочанської, миропільської та яблонівської з'їжджих ізб за період 1642–1719 рр. загальною кількістю понад 700 одиниць зберігання. У Державному архіві Воронежської області сформовано фонди острогозької, топольської, валуйської та полатівської з'їжджих ізб за 1656–1710 рр. загальною кількістю понад 800 одиниць зберігання.

Значний комплекс документів чугуївської та корочанської з'їжджих ізб збережено в «Колекції актів П. П. Шибанова» (RDB, Viddil rukopysiv, f. 343). Чугуївські документи представлені 128 одиницями зберігання за 1640–1688 рр. Основний масив колекції становлять грамоти з центральних приказів чугуївським воєводам, воєводські відписки та листування між воєводами сусідніх міст. Документи корочанської з'їжджої ізби (165 одиниць зберігання) представлені воєводськими відписками та листуванням між воєводами з військових та господарських питань за 1646–1687 рр.

Розпорошення приказної документації по різноманітних архівних фондах і колекціях відбувалося з низки причин. В імперській Росії значна частина документів з'їжджих ізб зберігалася, крім губернських архівних установ, у приватних та відомчих колекціях. Наприклад, було сформовано окремі колекції приказної документації кінця XVI — початку XVIII ст. у Воронежі, Курську, Харкові зокрема зусиллями

Губернських вчених архівних комісій. Великий комплекс документів приказного діловодства було зібрано з ініціативи приватних осіб та органів місцевої влади⁷. У радянські часи документи, що пережили роки революцій та громадянської війни, були включені до фондів центральних та крайових (обласних) архівів. Внаслідок низки адміністративних перетворень окремі фонди неодноразово передавали з одного архіву до іншого. Такі дії призвели не лише до знищення чи втрати документів, а й до створення фондів, що дублювали один одного в різних архівосховищах.

Отже, з'їжджі ізби в містах Слобідської України були виконавчим апаратом воєводського управління. Вони відігравали роль посередника між владою та місцевим суспільством, були місцем перетину державних та приватних інтересів. Оскільки адміністративне управління було нерозривно пов'язане з діловодством, у з'їжджих ізбах формувався та зберігався архів, який був у віданні піддячих.

Вивчення приказної документації дозволяє зробити висновок, що діловодство місцевих установ не було уніфіковано та мало свої особливості. Насамперед воно спиралося на усталену традицію приказного діловодства, хоча й мало унікальні риси, пов'язані з адміністративним та соціальним устроєм Слобідської України. Різноманітність діловодної документації залежала також від наявності тієї чи іншої служилої корпорації в місті й повіті. Крім того, на характер створюваних у з'їжджій ізбі документів безпосередній вплив мали особливості заселення та господарського освоєння того чи того регіону: наявність великого міського центру та повіту навколо нього, наявність монастиря, близькість до зони прямого зіткнення з кочівниками тощо. Зміст та принципи комплектування архівів місцевих установ залежали значною мірою від особистих якостей піддячих та воєвод. Заходів щодо уніфікації діловодства та комплектування архівів у досліджуваному регіоні починають вживати лише на зламі XVII–XVIII ст.

⁷ Значний масив приказної документації зібрали, описали та опублікували М. І. Второв у Воронежі, Д. П. Міллером та Д. І. Багалій у Харкові та ін. На жаль, частину документальних колекцій на сьогодні безповоротно втрачено.

Видове розмаїття документації архівів з'їжджих ізб створює перспективи для досліджень у сфері соціальної історії та історії повсякденності, просопографії та генеалогії. В рамках розглянутих документальних комплексів перспективним вбачається вивчення всіх різновидів приказних документів, зіставлення їх між собою на певному історичному етапі. Це дозволить вивчати кожен конкретний документ у взаємозв'язку з його оточенням та обставинами створення. За такого підходу виникає перспектива вивчення культури діловодства — систематизації, принципів відбору документів для подальшого зберігання, процедури складання формулярів документа тощо. Комплексне вивчення архівів приказних ізб Слобідської України дозволить виявити основні моделі поведінки різних соціальних верств в умовах історико-географічного та культурного прикордоння.

Список джерел та літератури / References

Bahaliy, D. I. *Istoriia Slobids'koi Ukrainy*. Kharkiv, 1918. (In Ukrainian)

Багалій, Д. І. *Історія Слобідської України*. Харків, 1918.

Bahaliy, D. I. *Novye materialy dlja istorii Slobodskoj Ukrainy. Sbornik HIFO*, t. 5, 1893, s. 172–280. (In Russian)

Багалей, Д. И. *Новые материалы для истории Слободской Украины. Сборник ХИФО*, т. 5, 1893, с. 172–280.

Demidova, N. F. *Sluzhilaja bjurokratija v Rossii XVII veka (1625–1700). Biograficheskij spravocchnik*. Moskva, 2011. (In Russian)

Демидова, Н. Ф. *Служилая бюрократия в России XVII века (1625–1700). Биографический справочник*. Москва, 2011.

Derzhavnyj arkhiv Voronez'koi oblasti (DAVO), f.y. 300. Topol's'ka prykazna izba, op. 1, spr. 4. *Doprosnye rechi zhitelja goroda Topoli Luk'jana Voblikova po obvineniju v vorovstve, kviten' 1701 roku*, ark. 1–2. (In Russian)

Державний архів Воронезької області (ДАВО), ф.и. 300. Топольська приказна ізба, оп. 1, спр. 4. *Допросные речи жителя города Тополи Лукьяна Вобликова по обвинению в воровстве, квітень 1701 року*, арк. 1–2.

DAVO, ф.у. 8. Valujs'ka prykazna izba, оп. 2, spr. 14. Chelobitnaja valujskogo stanichnogo ezdoka Sidora Chobotova na polkovogo kazaka Andreja Bocharova s obvineniem v ubijstve batraka Ivana Fedora i rassprosnue rechi otvetchika i svidetelej, 1672 rik, ark. 1–4. (In Russian) ДАВО, ф.и. 8. Валуйська приказна ізба, оп. 2, спр. 14. Челобитная валуйского станичного ездока Сидора Чоботова на полкового казака Андрея Бочарова с обвинением в убийстве батрака Ивана Федора и расспросные речи ответчика и свидетелей, 1672 рік, арк. 1–4.

DAVO, ф.у. 8. Valujs'ka prykazna izba, оп. 1, spr. 26. Mernaja i otkaznaja kniga, sostavlennaja na lishnie zemli i «dikoe pole», syskannye po chelobit'ju valujchan Kuz'my Leshkova s tovarishhi, berezen' 1694 roku, ark. 1–7. (In Russian)

ДАВО, ф.и. 8. Валуйська приказна ізба, оп. 1, спр. 26. Мерная и отказная книга, составленная на лишние земли и «дикое поле», сысканные по челобитью валуйчан Кузьмы Лешкова с товарищи, березень 1694 року, арк. 1–7.

DAVO, ф.у. 8. Valujs'ka prykazna izba, оп. 3, spr. 54. Nakaznaja pamjat' valujskomu voevode Gavriile Pasynkovu ob izmerenii «dikogo polja» v Valujskom uезде i sostavlenii mernyh i otkaznyh knig, serpen' 1702 roku, ark. 1–3. (In Russian)

ДАВО, ф.и. 8. Валуйська приказна ізба, оп. 3, спр. 54. Наказная память валуйскому воеводе Гавриле Пасынкову об измерении «дикого поля» в Валуйском уезде и составлении мерных и отказных книг, серпень 1702 року, арк. 1–3.

DAVO, ф.у. 8. Valujs'ka prykazna izba, оп. 3, spr. 55. Perepisnaja kniga valujchan — rabotnyh ljudej, byvshih u gorodovogo stroenija v g. Azove i Tagan-Roge, 1707 rik, ark. 1–32. (In Russian)

ДАВО, ф.и. 8. Валуйська приказна ізба, оп. 3, спр. 55. Переписная книга валуйчан — рабочих людей, бывших у городского строения в г. Азове и Таган-Роге, 1707 рік, арк. 1–32.

Glaz'ev, V. N. Kompleksy dokumentov o naznachenii voevod v Razrjadnom prikaze v konce XVII veka. *Istochnikovedenie: poisk i nahodki [Source Study: Search and Finds]*, vyp. 1, 2000, s. 100–109. (In Russian)

Глазьев, В. Н. Комплексы документов о назначении воевод в Разрядном приказе в конце XVII века. *Источниковедение: поиск и находки*, вып. 1, 2000, с. 100–109.

Kotkov, S. I., Larionova, A. P. Materialy Korochanskoj prikaznoj izby. V: *Istorija russkogo jazyka: Issledovanija i teksty*. Moskva, 1982, s. 370–384. (In Russian)

Котков, С. И., Ларионова, А. П. Материалы Корочанской приказной избы. В: *История русского языка: Исследования и тексты*. Москва, 1982, с. 370–384.

Kushnar'ov, S. S. «Horod Saltov rublen dubovoj na kamennoj poshve...»: mista Slobids'koi Ukrainy v prykaznij dokumentatsii XVII st. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka. Serii «Istoriia» [Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History]*, vyp. 1, 2019, s. 202–222. (In Ukrainian)

Кушнар'ов, С. С. «Город Салтов рублен дубовой на каменной пошве...»: міста Слобідської України в приказній документації XVII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія «Історія», вип. 1, 2019, с. 202–222.

Miller, D. P. Arhivy Har'kovskoj gubernii. *Sbornik HIFO*, t. 16, 1902, s. 197–450. (In Russian)
Миллер, Д. П. Архивы Харьковской губернии. *Сборник ХИФО*, т. 16, 1902, с. 197–450.

Ogloblin, N. N. *Provincial'nye arhivy v XVII veke*. Sankt-Peterburg, 1886. (In Russian)
Оглоблин, Н. Н. *Провинциальные архивы в XVII веке*. Санкт-Петербург, 1886.

RDB (Rosijs'ka derzhavna biblioteka), Viddil rukopysiv, f. 343. Shybanov P. P. (1864–1935): kolektsiia (1585–1735), 437 od. zb., opysy. (In Ukrainian)

РДБ (Російська державна бібліотека), Відділ рукописів, ф. 343. Шибанов П. П. (1864–1935): колекція (1585–1735), 437 од. зб., описи.

RDB, Viddil rukopysiv, f. 343. Shybanov P. P. (1864–1935): kolektsiia (1585–1735), op. 2, spr. 4. Gramota chuguevskomu voevode Ivanu Nikiforovichu Bestuzhevu o vydache chuguevskim sluzhilym ljudjam «dlja ih bednosti i razorenija» i novopribrannym kazakam i strel'cam denezhnogo zhalovan'ja na 1643 god, janvar' 1643 goda, ark. 1–9. (In Russian)

РДБ, Відділ рукописів, ф. 343. Шибанов П. П. (1864–1935): колекція (1585–1735), оп. 2, спр. 4. Грамота чугуевському воеводе Ивану Никифоровичу Бестужеву о выдаче чугуевским служилым людям «для их бедности и разорения» и новоприбранным казакам и стрельцам денежного жалования на 1643 год, январь 1643 года, арк. 1–9.

Rosijs'kyj derzhavnyj arkhiv davnikh aktiv (RDADA), f. 158. Prykazni spravy novykh lit, op. 1, op. 2. Imenni pokazchiky, 1700–1719 roky. (In Ukrainian)

Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 158. Приказні справи нових літ, оп. 1, оп. 2. Іменні покажчики, 1700–1719 роки.

RDADA, f. 210, op. 4, spr. 214. Chuguevskij rospisnoj spisok 149 goda; Verstal'naja desjatnja chuguevcev, detej bojarskich, verstan'ja v Chugueve voevody kn. P.I. Shhetinina 148 goda; Desjatnja denezhnoj razdachi chuguevskim detjam bojarskim i kazakam, razdachi v Chugueve voevody Grigorija Iv. Kokoreva 149 goda; Desjatnja denezhnoj razdachi chuguevskim pushkarjam, razdachi togo zhe voevody 149 goda; Razdatochnaja kniga denezhnogo zhalovan'ja chuguevskim novopribornym stanichnym ezdokam 149 goda, 1640–1641 roki, ark. 1–70. (In Russian)

РДАДА, ф. 210, оп. 4, спр. 214. Чугуевский росписной список 149 года; Верстальная десятя чугуевцев, детей боярских, верстанья в Чугуеве воеводы кн. П. И. Щетинина 148 года; Десятя денежной раздачи чугуевским детям боярским и казакам, раздачи в Чугуеве воеводы Григория Ив. Кокорева 149 года; Десятя денежной раздачи чугуевским пушкарям, раздачи того же воеводы 149 года; Раздаточная книга денежного жалования чугуевским новоприборным станичным ездохам 149 года, 1640–1641 роки, арк. 1–70.

RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 175. Godovaja smetnaja kniga gorodov, vedavshihsia Belgorodskim stolom, 1698/1699 rik, 813 ark. (In Russian)

РДАДА, ф. 210, оп. 6д, спр. 175. Годовая сметная книга городов, ведавшихся Белгородским столом, 1698/1699 рік, 813 арк.

RDADA, f. 210, op. 6d, spr. 34. Rospisnye spiski goroda Vol'nogo 162 goda, 1652 rik, ark. 127–157. (In Russian)

РДАДА, ф. 210, оп. 6д, спр. 34. Росписные списки города Вольного 162 года, 1652 рік, арк. 127–157.

Rospisnye knigi goroda Valuek 1681 goda. V: *Dopolnenija k aktam istoricheskim*, t. 9. Sankt-Peterburg, 1875, s. 169–179. (In Russian)

Росписные книги города Валук 1681 года. В: *Дополнения к актам историческим*, т. 9. Санкт-Петербург, 1875, с. 169–179.

Smetnye knigi goroda Chugueva 1692–1695. Har'kov, 2010. (In Russian)

Сметные книги города Чугуева 1692–1695. Харьков, 2010.

Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy v m. Kyiv (TsDIAK), f. 1791. Chuhuivs'ka prykazna izba, op. 1, spr. 6. Smetnaja kniga s opisaniem Chuguevskoj kreposti, voennogo snarjazhenija i spiska chuguevskih sluzhilyh ljudej, 1692 rik. 154 ark. (In Russian)

Центральний державний історичний архів України в м. Київ (ЦДІАК), ф. 1791. Чугуївська приказна ізба, оп. 1, спр. 6. Сметная книга с описанием Чугуевской крепости, военного снаряжения и списка чугуевских служилых людей, 1692 рік. 154 арк.

TsDIAK, f. 1791. Chuhuivs'ka prykazna izba, op. 2, t. 1, spr. 29. Rospis' novogo vyhodu cherkas, kotorye v Chuguev na vechnoe zhit'e prishli i na chem im davat' denezhnoe zhalovan'e, 1653 rik, ark. 22–24. (In Russian)

ЦДІАК, ф. 1791. Чугуївська приказна ізба, оп. 2, т. 1, спр. 29. Роспись нового выходу черкас, которые в Чугуев на вечное житье пришли и на чем им давать денежное жалованье, 1653 рік, арк. 22–24.

TsDIAK, f. 1791. Chuhuivs'ka prykazna izba, op. 3, spr. 33. Poruchnaja zapis' chuguevskih kormovyh kazakov o prisutstvii kazaka Ivana Natarova v Chuguevskoj prikaznoj izbe do reshenija dela, 1705 rik, ark. 1–6. (In Russian)

ЦДІАК, ф. 1791. Чугуївська приказна ізба, оп. 3, спр. 33. Поручная запись чугуевских кормовых казаков о присутствии казака Ивана Натарова в Чугуевской приказной избе до решения дела, 1705 рік, арк. 1–6.

TsDIAK, f. 1791. Chuhuivs'ka prykazna izba, op. 1, spr. 126. Skazki vinogradnyh sadovnikov o sostave ih semej, 1719 rik, ark. 1–12. (In Russian)

ЦДІАК. ф. 1791. Чугуївська приказна ізба, оп. 1, спр. 126. Сказки виноградных садовников о составе их семей, 1719 рік, арк. 1–12.

TsDIAK, f. 2111. Zmiivs'ka prykazna izba, op. 1, spr. 1. Chelobitnaja starshin, urjadnikov i rjadovyh kazakov o razreshenii zanimat'sja im promyslami bezobrochno za voennuju sluzhbu, 1689 rik, ark. 1–3. (In Russian)

ЦДІАК, ф. 2111. Зміївська приказна ізба, оп. 1, спр. 1. Челобитная старшин, урядников и рядовых казаков о разрешении заниматься им промыслами безоброчно за военную службу, 1689 рік, арк. 1–3.

Yurkevych, V. D. *Emihratsiia na skhid i zaliudnennia Slobozhanschyny za B. Khmel'nyts'koho*. Kyiv, 1932. (In Ukrainian)

Юркевич, В. Д. *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького*. Київ, 1932.

Yurkevych, V. D. Kharkivs'kyj perepys roku 1660: perepys Slobozhanschyny F. T. Pestrykova j S. S. Ushakova. *Zapysky Istorychno-filohichnoho viddilu VUAN*, kn. 20, 1928, s. 129–173. (In Ukrainian)

Юркевич, В. Д. Харківський перепис року 1660: перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова й С. С. Ушакова. *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*, кн. 20, 1928, с. 129–173.

Sergey Kushnarev

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.s.cuschnarev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2076-9904>

THE FUNCTIONING OF THE APPARATUS OF PRYKAZ CHAMBERS AND DEVELOPMENT OF PRYKAZ ARCHIVES IN THE TOWNS OF SLOBODA UKRAINE, 17th TO EARLY 18th CENTURIES

The article explores the development and operation of the archives of prykazni (or z'izhdzhi) izby (prykaz chambers) in the towns of Sloboda Ukraine from the 17th to early 18th centuries. The settlement of Sloboda Ukraine during the 17th century led

not only to the spread of prykaz bureaucracy, but also to the appearance of new types of documents, distinctive for this region. The article provides a detailed description of the functioning of the institute of prykaz assistant clerks (subdeacons, piddychi), directly responsible for day-to-day paperwork and acting as the principal custodians of records withdrawn from active use. Analyzing for the first time in historiography the inventory of the prykaz archive of Chuhuiv (the oldest known such office) for the 1640s enables the author to outline the bureaucratic procedures that accompanied the founding of a new town, allocation of land, and establishment of a local administration. It is argued that proper record-keeping and operational efficiency of local prykaz archives depended solely on the personal qualities of individual voivodes or assistant clerks. While prykaz officials could be punished for poor performance of their direct duties, documents that would regulate archive-related aspects of local administration did not exist until the last third of the 17th century. Based on analysis of inventories of prykaz archives, the author argues that this institution played a major role in the everyday life of towns. Both government policy in the development and defense of the new territories and the life of the average inhabitant of the borderlands, who needed to be allocated land and cash salary as quickly as possible, depended on the preservation and effective use of documents. The article gives an overview of modern archival collections where administrative records of prykaz chambers of Sloboda Ukraine from this period can be found today and considers the prospects for further use of these sources in historical research.

Keywords: Sloboda Ukraine, bureaucracy, prykaz chamber (prykazna izba, z'izhdzha izba), voivode, assistant clerk (subdeacon, piddychyi), archive, 17th to 18th centuries, prykaz system.

Текст надійшов до редакції 11.08.2024.

The text was received by the editors 11.08.2024.

Текст затверджено до друку 01.10.2024.

The text is recommended for printing 01.10.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-06>
УДК 94(477.54)''1775/1796'':[352.08:929.733/.735]

Крістіна Поролова

аспірантка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: kremenizakristina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4314-2356>

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ДВОРЯНСЬКОЇ ОПІКИ В ПЕРІОД 1775–1796 РОКІВ

Чинівництво українських губерній як окрема соціальна група відігравало провідну роль у процесі політичної, економічної та культурної інтеграції території Слобожанщини в адміністративний, соціальний та правовий простір Російської імперії у другій половині XVIII ст. Система управління в період з 1775 до 1796 рр. відображає загальні перетворення, які були спрямовані на уніфікацію українських земель у складі Російської імперії. Створення нового адміністративно-територіального устрою потребувало залучення нових кадрів. На основі вивчення архівних документів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) ми можемо зробити висновок, що в зазначений період комплектування державного апарату чиновниками відбувалося в різний спосіб. Традиційно перевагу віддавали представникам дворянського стану, тож дворянські опіки мали велике значення в наповненні чиновницького апарату кваліфікованими кадрами з якісною освітою

Як цитувати: Поролова, К. Створення та діяльність Харківської дворянської опіки в період 1775–1796 років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 132-146. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-06>

How to cite: Porolova, K. The Development and Operation of the Institution of Noble Wardship in Kharkiv, 1775–1796. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 132-146. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-06> (In Ukrainian)

© Поролова К., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

та шляхетним походженням. Інститут дворянської опіки відігравав важливу роль у процесі створення нових державних установ на теренах Слобожанщини. Метою статті є дослідити характеристики інституту дворянської опіки в контексті формування нової управлінської системи Слобідсько-Української губернії та Харківського намісництва в останній чверті XVIII ст. У статті проаналізовано шляхи поповнення місцевого бюрократичного апарату вихідцями з різних соціальних станів. Завдяки залученню архівних матеріалів досліджено специфіку функціонування дворянських опік та їхню структуру. У висновках зазначено, що інститут дворянської опіки відігравав роль інструменту поповнення бюрократичного апарату регіону представниками дворянської знаті. Зокрема, представниками чиновницького стану часто ставали молоді дворяни. Цьому сприяла діяльність дворянських опік, які захищали права та фінансово підтримували місцеве дворянство. Залучення до наукового обігу нових документів дозволяє більш ґрунтовно дослідити зазначену тему.

Ключові слова: дворянська опіка, чиновництво, дворянство, інститут опіки, Слобідсько-Українська губернія, Слобідська Україна, XVIII ст.

Друга половина XVIII ст. для Слобідської України позначилася активним процесом інтеграції регіону в загальну адміністративно-територіальну систему Російської імперії. З 1765 р. розпочинається процес умонтування Слобожанщини в загальноімперську ідеологічну та політичну вісь. У жорна втілення нової геополітичної стратегії одними з перших потрапили Слобідські козацькі полки, які були перетворені на Слобідсько-Українську губернію в період 1764–1765 рр. (Bahalij 1993).

Чиновництво відігравало важливу роль у процесі перетворення регіону на уніфіковану адміністративно-територіальну одиницю імперії. Однак проблема полягала в тому, що першочерговим завданням стало передусім сформувати численні адміністративно-територіальні установи та наповнити їх необхідною кількістю кваліфікованих чиновників. Це можна було зробити завдяки функціонуванню місцевих дворянських опік, що володіли інформацією стосовно кількості представників дворянського стану, які мали змогу обіймати певну державну посаду.

Метою статті є дослідження особливостей функціонування Харківської дворянської опіки — установи, яка з останньої чверті XVIII ст. активно сприяла поповненню регіонального бюрократичного апарату. На сьогоднішній день питання впливу місцевих дворянських опік на формування слобідського чиновництва в період з 1775 до 1796 рр. мало досліджено, а отже, вимагає спеціального розгляду.

Хронологічні рамки обмежуються періодом 1775–1796 рр., тобто датою введення інституту дворянської опіки імператрицею Катериною II до моменту завершення її правління.

Історіографія цієї теми досить ґрунтовна, проте характеризується відсутністю спеціальних досліджень, присвячених саме зазначеному хронологічному періоду. Роботи імперських дослідників містять інформацію про еволюцію українського дворянства в контексті загальної характеристики імперської еліти. Радянська ж історіографія майже не приділяла уваги темі формування та функціонування регіонального чиновництва. Винятком може бути хіба що доробок А. Г. Слюсарського (Sljusarskij 1964). Сучасну історіографію умовно можна поділити на дві групи: перша присвячена історії розвитку чиновницького апарату (як на регіональному, так і на загальноімперському рівні); друга — історії регіональних дворянських корпорацій та дворянських станових інституцій. Еволюції українського чиновництва наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. присвячені праці С. Дегтярьова. У них автор детально описує процес інтеграції української еліти в загальну російську бюрократичну систему, дає соціально-культурну характеристику українського чиновника (Dehtiar'ov 2012). Перехід слобідської козацької старшини до стану російського дворянства та чиновництва дослідили у своїх працях С. Потапенко та В. Маслійчук (Potapenko 2007; Maslijchuk 2004). Роботи В. Шандри та М. Михайліченка присвячені загальній характеристиці інституту дворянської опіки (Shandra 2020; Mykhajlichenko 2012). Зарубіжна історіографія представлена роботами Джона П. Ледонна (LeDonne 2002), Джейн Бербенк (Burbank 2006) та Лії Ліпик (Leppic 2012), які досліджували адміністративно-територіальний устрій Російської імперії наприкінці XVIII — у XIX ст.

Джерельна база дослідження представлена законодавчими актами (PSZ RI) та діловодною документацією дворянських опік та місцевих органів влади. Остання зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ, зокрема у фондах «Харківське намісницьке правління, м. Харків» (TsDIAK Ukrainy, f. 1709, op. 1), «Слобідсько-Українська губерньська канцелярія, м. Харків» (TsDIAK Ukrainy, f. 1710, op. 1), «Харківська дворянська опіка, м. Харків» (TsDIAK Ukrainy, f. 1846, op. 1, spr. 2–3), «Богодухівська дворянська опіка» (TsDIAK Ukrainy, f. 1917, op. 1, spr. 1–2), «Ізюмська дворянська опіка» (TsDIAK Ukrainy, f. 1920, op. 1, spr. 52) та ін. Значний комплекс діловодної документації Харківської Казенної палати міститься у справі «Казки 4-ї ревізії про різночинців» (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 49). У справі зафіксовано детальні біографічні дані чиновників Слобідської України за 1786–1791 рр. Окрім того, значний інформаційний потенціал біографічних відомостей чиновників, передусім дворянського походження, мають списки слобідської старшини, які опублікувала С. Потапенко (Potapenko 2007).

Формування регіонального слобожанського чиновництва відбувалося під впливом сформованих місцевих звичаїв у поєднанні з імперською традицією. Російська імперська бюрократична система мала своєрідну особливість: більша частина представників чиновницького стану мала дворянське походження (Dehtiar'ov 2012, 36–43). Це було пов'язано з тим, що до середини XVIII ст. дворяни повинні були проходити обов'язкову державну або військову службу. У 1762 р. імператор Петро III підписав Маніфест «О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству» (PSZ RI, 912–915). За цим маніфестом дворяни звільнялися від обов'язкової військової або ж державної служби, що істотно вплинуло на подальший процес формування як загальноімперської, так і регіональної бюрократичної системи. Катерина II розширила Маніфест 1762 р., підписавши документ під назвою «Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» (PSZ RI). Відтоді до чиновників починають зараховувати представників інших соціальних станів. Попри це, більшість престижних посад у системі управління Російської імперії

обіймали дворяни, які свій чин передавали у спадок дітям (Barmak 2016, 89–92).

На українських землях у складі Російської імперії поповнення місцевої бюрократичної еліти відбувалося в різний спосіб, що було зумовлено особливостями організації системи управління, яка склалася ще в першій половині XVIII ст. Організація влади на місцях була безпосередньо пов'язана з традиційною системою управління всередині козацьких полків, що спричинило створення військово-бюрократичної вертикалі влади в межах слобідських козацьких полків. Отже, список державних чиновників поповнювався завдяки вихідцям з козацької старшини. Наприклад, мешканець Сумської провінції Биковцов Данило Євставійович отримав чин канцеляриста у 1764 р. (Potapenko 2007, 52).

Аналізуючи формулярні списки чиновників провінційних канцелярій та комісарств Слобідсько-Української губернської канцелярій за 1769 р., ми можемо зробити висновок, що місцевий апарат управління було сформовано не з російського дворянства та колишньої козацької старшини, але й з представників духовенства, купецтва, місцевих поміщиків та ін. (TsDIAG Ukraine, f. 1710, op. 2, spr. 584). На теренах Слобожанщини питання комплектації цивільних державних установ чиновниками привілейованого походження гостро не стояло, проте перевагу віддавали все ж таки дворянству. Прикладом цього є родина російських дворян Тев'яшових, які обіймали державні посади в Острогозькій провінції протягом другої половини XVIII ст. (Potapenko 2007, 40–41).

Досліджуючи архівні документи другої половини XVIII ст., ми можемо зробити висновок, що значна частина слобідських чиновників походила з колишньої козацької старшини. Ці особи внаслідок довготривалої служби мали змогу отримати дворянський статус, як, наприклад, рід Кондратьєвих із Сумщини (Potapenko 2007, 51).

У Російській імперії чиновники набували певного статусу відповідно до Табеля про ранги. «Табель о рангах всех чинов воинских, статских и придворных...» був ухвалений 4 лютого 1722 р. відповідно до наказу імператора Петра I (Smolij 2018). Аналізуючи зазначений документ, можна зробити певні висновки щодо передумов та процедури

набуття чиновницького чину. Протягом першої половини XVIII ст. бюрократична система формувалася на основі класового принципу, оскільки справді перевагу віддавали представникам дворянства.

Слобожанські чиновники були освіченими і брали активну участь у державному управлінні, виконуючи різноманітні функції. У 1765 р. було створено Слобідсько-Українську губернію, внаслідок цього разом з процесом реформування адміністративно-територіальної організації змінювалась система управління. У другій половині XVIII ст. чиновницький стан був доволі відкритою верствою: за наявності матеріальних статків та якісної освіти до місцевого апарату чиновництва могли потрапити представники з козацького, міщанського або селянського стану (Dehtiar'ov 2014). Попри Маніфест 1762 р., традиція поповнення чиновницького апарату завдяки дворянству зберігалася ще протягом тривалого часу. Окрім цього, варто зазначити, що наприкінці XVIII — на початку XIX ст. серед дворянства була поширена так звана «чиноманія». Про це свідчить цитата міністра внутрішніх справ Осипа Петровича Козодавлева від 1816 р.: «...Нині кожен шукає місця в статській службі не для того, щоб виконати обов'язок свій і бути державі корисним, використовуючи у справу знання свої і здібності, або ж, щоб через досвідченість придбати такі, але єдине, щоб вийти в чини і, змінюючи місця, височіти чинами, не дбаючи про виконання свого обов'язку та про знання з місцем займаним сполучених» (пер. з рос.)¹. Така ситуація спричинила те, що в державних установах на слобідських землях кінця XVIII — першої третини XIX ст. більшість службовців мала дворянський статус, але помітною була і частка вихідців з інших станів, наприклад з духовенства або інтелігенції. Серед чиновництва Харківщини ми можемо згадати Івана Нестерова та Микиту Авдєєва, які походили з родини піддячих та священників відповідно (Potapenko 2007, 102). Федір Риков, який 1787 р. був засідателем у Вовчанському земському суді, походив з однодворців слободи Вільхуватка Куп'янського повіту, а батько його — Павло Риков — з дітей боярських

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

Курської губернії (Spisok, uchinennyj v Valujskoj dvoryanskoj opeke). Богодухівський губернський реєстратор Данило Болотін у відомостях 1786 р. був записаний «із військових обивателів», а краснокутський підканцелярист нижньої земської розправи Григорій Москаленков походив з рядових козаків (DAKhO, f. 31, op. 141, spr. 49, ark. 340–341).

Кадрове поповнення місцевого апарату чиновництва відбувалося в різні способи. Важливу роль у цьому процесі відігравали дворянські опіки, які на теренах Слобідсько-Української губернії в 1775 р. заснувала імператриця Катерина II² (Shandra 2020, 86–109). Дворянство Слобідської України юридично оформилось як стан лише у 1785 р. після видання Катериною II «Жалуваної грамоти дворянству» (Mykhajlichenko 2016).

Дворянські опіки мали складну організаційну структуру та діяли за адміністративно-територіальним принципом. У своєму складі вони мали повітового предводителя дворянства (маршалка), засідателів, канцелярію, земський повітовий суд під головуванням повітового маршалка (PSZ RI, № 26707). Очільника дворянства обирали на трирічну каденцію. Засідателі вирішували робочі питання та могли змінюватися частіше. Посади здебільшого були виборні. На зазначені посади міг обиратися будь-хто з представників місцевого дворянства. Діяльність опіки контролювали губернатор, губернське правління, казенна палата, управління державними маєтностями та окружний суд (PSZ RI, № 2586).

Усі важливі питання вирішували колегіально на спільних зібраннях опіки. Рішення дворянської опіки документували у спеціальних звітах, які затверджували в присутності очільника опіки, представника повітового суду та засідателів. Наприклад, у період з 1783 до 1798 р. очільником Харківської дворянської опіки був Федір Іванович Квітка; представником повітового суду для розгляді справ дворянської опіки було призначено його сина — Дмитра Федоровича Квітку, який надалі завдяки своїй роботі в опіці та успішному шлюбу з Марією Василівною Шидловською побудував блискучу кар'єру в суді

² Архівні зібрання містять діловодну документацію дворянських опік досліджуваного регіону, починаючи з 1780 р. (TsDIAK Ukraine, f. 1846, op. 1, d. 1).

Слобідсько-Української губернії. Серед засідателів 1793 р. ми можемо часто побачити поручика Івана Земборського та підпоручика Івана Назаревського (TsDIAK Ukraine, f. 1846, op. 1, spr. 1, ark. 14–97).

Дворянські опіки виступали в ролі посередницьких установ, які забезпечували контроль над дворянством з боку держави. Насправді створення подібної інституції мало на меті реалізацію багатьох завдань, які постали як з боку держави, так і з боку дворянства. Представники дворянського стану через подібні установи мали змогу отримати для себе певний соціальний захист, обстоювати свої права перед державою, а дехто міг використовувати опіку, щоб заволодіти господарством, яке втратило свого власника. З боку держави дворянські опіки виконували такі основні функції: забезпечували контроль держави за господарським та матеріальним становищем дворянства; стежили за дотриманням з боку привілейованого стану чинного законодавства Російської імперії; забезпечували збирання державних податків; виконували соціальні функції (дворянські сироти та вдови зі своїми господарствами отримували допомогу та підтримку від дворянських опік).

Фінансування опіки відбувалося за рахунок спеціальних податків, які збирали з представників дворянського стану на території намісництва або ж округи, та через позики, що їх надавали дворянам на певний строк. Якщо дворянин не мав змоги виплатити борги, то дворянська опіка могла привласнити господарство боржника. Така ситуація сталася з частиною маєтностей Григорія Романовича Шидловського — одного з найбільших землевласників Слобідсько-Української губернії другої половини XVIII ст. Згідно з наказом Харківської дворянської опіки від 19 січня 1793 р. було ухвалено рішення про приєднання до володінь опіки будинку Григорія Шидловського (будівля розташовувалася під Харковом по Сумській дорозі) за несплату заборгованої суми в розмірі 2 000 рублів (TsDIAK Ukraine, f. 1846, op. 1, spr. 1, ark. 5). Отже, за рахунок «боржників» опіка мала змогу збільшувати свої статки.

Дворянські опіки мали чітку процедуру збору податків. На зібраннях дворянської опіки могли зазначати конкретні прізвища

дворян, які встигли сплатити або ж не сплатити податки. Наприклад, під час зібрання Харківської дворянської опіки 12 квітня 1793 р. було представлено доповідь про необхідність зібрати кошти в розмірі 12 копійок з кожного дворянського дому в окрузі. У звіті зазначалися прізвища дворян, які на момент зібрання встигли його сплатити. До них належать полковник Андрій Петрович Щербінін, поручник Герасим Буцький, прапорщики Наталія та Федір Тихоцькі, ротмістр Григорій Ришков та ін. (TsDIAK Ukrainy, f. 1846, op. 1, spr. 1, ark. 33).

На засіданнях дворянських опік могли обговорювати питання про призначення засідателів верхнього земського суду й совісного суду, повітового судді та окружного судді, земського справника, засідателів повітового й нижнього земського судів, депутатів для складання дворянських родовідних книг тощо. Повітовий стряпчий та губернський стряпчий стежили за законністю постанов, які ухвалювала дворянська опіка.

Основні завдання дворянської опіки полягали також у постійному обліку дворянських маєтностей, нагляді за їхнім становищем, матеріальним забезпеченням та умовами господарювання. Окрім того, опіка вела облік дворянських вдов та сиріт (Shandra 2020, 86–109). Дворянська опіка повинна була захищати й охороняти права дворянства, яке з різних причин не могло цього зробити самостійно. Важливо зауважити, що нагляду підлягали лише маєтки і члени родин спадкових дворян, зокрема й духовних осіб, якщо ті належали до спадкового дворянства. Сироти-підлітки та вдови особистих дворян підлягали нагляду сирітського суду. Процедура встановлення опіки розпочинали предводителі дворянства, родичі, сторонні особи або її ініціювали поліція чи суди із залученням свідчень священника (Shubin-Pozdeev 1902, 86).

Члени дворянських опік опікувалися малолітніми дітьми та вдовами дворянського походження. Вони намагалися зберегти їхні маєтності, забезпечити ефективне управління господарством, щоб підтримати стабільне матеріальне становище (Seredonin 1902, 113–117). Наприклад, 10 лютого 1793 р. відбувалося засідання Харківської опіки з приводу призначення опікунства над маєтностями Євдокії Петрової, оскільки вона залишилася вдовою (TsDIAK Ukrainy, f. 1846, op. 1, spr. 1, ark. 15).

Отже, члени опіки переймалися тим, щоб маєтки залишалися у власності дворянських дітей. Сиріт, про яких піклувалася дворянська опіка, після досягнення певного віку влаштовували на державні посади. У такий спосіб відбувалося поповнення місцевих чиновницьких кадрів завдяки залученню до цього процесу представників дворянського стану через дворянські опіки.

Процедура встановлення опіки над дворянськими неповнолітніми сиротами мала низку певних особливостей. Якщо в сироти не було жодних статків, дворянська опіка намагалася надати їй хоча б мінімальну суму на утримання та контролювала опікунів, щоб діти здобули відповідні дворянському званню статусні виховання та освіти. Опікуни повинні були звітувати про кошти, які вони витрачали на освіту своїх вихованців. Після здобуття освіти опіка вже могла вирішувати питання щодо подальшого влаштування молодих дворян, зокрема на державну службу. Відповідно до законодавства Російської імперії було встановлено три вікові категорії дітей, які могли потрапити під опіку: від народження до 14-ти років, з 14-ти до 17-ти і наступний — до 21-го року. Представники першої вікової категорії не мали права самостійно розпоряджатися своїми статками. Після досягнення 14-ти років діти, які належали до другої категорії, мали право звернутися до опіки за призначенням попечителя, який міг давати поради щодо управління маєтком. У такий спосіб дві останні категорії потрапляли під визначення «попечительства», а не опікунства. Після досягнення 17-ти років дитина отримувала більшу самостійність, яку все-таки слід було узгоджувати з опікуном. Ось чому велику увагу звертали на вік дітей, який з'ясовували з метричних та дворянських родословних книг (Shandra 2020, 86–109).

Окрім господарської діяльності, за сприяння дворянської опіки відбувалося поповнення державного чиновницького апарату. Цей процес міг відбуватися за рахунок матеріальної підтримки та виховання дворянських сиріт і після досягнення відповідного віку призначення їх на державну посаду або надання дворянського стану представникам інших соціальних станів. Варто зазначити, що дворянські опіки могли як сприяти, так і перешкоджати

поповненню місцевого бюрократичного апарату. Наприклад, деякі представники дворянства не могли обіймати престижні державні посади саме через те, що їхні маєтності через марнотратство перебували в підпорядкуванні дворянської опіки. Того, хто мав маєтки під опікою за їх розтринькування, не призначали на державні посади. Так сталося з дворянином Іваном Сомовим, який через марнотратство був позбавлений маєтностей та права обіймати державні посади згідно з наказом Харківської дворянської опіки № 477 від 13 березня 1793 р. (TsDIAK Ukrainy, f. 1846, op. 1, d. 1, ll. 24–25). Опіка, накладена внаслідок марнотратства, знімалась, коли дворянин переменяв спосіб і стиль життя, що засвідчувала ухвала дворянського зібрання.

Отже, ми можемо зробити висновок, що дворянська опіка відігравала велике значення у поповненні місцевого бюрократичного апарату. Молоді дворяни часто ставали представниками чиновницького стану. Цьому сприяла діяльність дворянських опік, які захищали права та фінансово підтримували місцеве дворянство. Опіка була становим органом, який у складних умовах інкорпорації слобідських земель до загальноімперської бюрократичної системи узяв на себе обов'язки зі збереження станових привілеїв та майна осіб, котрі потрапили у скрутне фінансове становище. Спектр діяльності Харківської дворянської опіки представлений достатньо широко — це контроль за опікунами неповнолітніх дворян, збирання податків, надання позик, ведення обліку представників дворянського стану, призначення чиновників тощо. Дворянство використовувало опіки для збереження власної незалежності, для захисту своїх прав та інтересів, а держава — для контролю дворянського стану, стягнення податків та залучення дворян до державних посад. Опіка над малолітніми дворянами-сиротами дозволяла залучати їх до цільового навчання, тим самим поповнюючи та оновлюючи місцеві корпорації чиновників.

Список джерел та літератури / References

- Bahaliy, D. I. *Istoriia Slobids'koi Ukrainy*. Kharkiv, 1993. (In Ukrainian)
Багалій, Д. І. *Історія Слобідської України*. Харків, 1993.

Barmak, M. V. *Formuvannia rosijs'koi impers'koi systemy derzhavnoi sluzhby na ukrains'kykh zemliakh (XVIII — XIX st.)*. Ternopil', 2016. (In Ukrainian)

Бармак, М. В. *Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII — XIX ст.)*. Тернопіль, 2016.

Burbank, J. *An Imperial Rights Regime: Law and Citizenship in the Russian Empire*. New York, 2006.

Dehtiar'ov, S. I. *Chynovnyky tsyvil'nykh derzhavnykh ustanov Ukrainy (kinets' XVIII — persha polovyna XIX st.): sotsiokul'turnyj riven', systema zaokhochen' i pokaran'*. Kyiv, 2014. (In Ukrainian)

Дегтярьов, С. І. *Чинovníкы цивільних державних установ України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.): соціокультурний рівень, система заохочень і покарань*. Київ, 2014.

Dehtiar'ov, S. I. *Inkorporatsiia ukrains'koho chynovnytstva do biurokratychnoi systemy Rosijs'koi imperii v druhiy polovyni XVIII st.* Zhytomyr, 2012. (In Ukrainian)

Дегтярьов, С. І. *Інкорпорація українського чиновництва до бюрократичної системи Російської імперії в другій половині XVIII ст.* Житомир, 2012.

Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 31, op. 141, spr. 49. Skazki 4-j revizii na raznochincov. 1786–1791 g. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 31, оп. 141, спр. 49. Сказки 4-й ревизии на разночинцов. 1786–1791 г.

LeDonne, J. *Administrative Regionalization in the Russian Empire 1802–1826*. Paris, 2002.

Leppic, L. *The provincial reforms of Catherine the Great and the Baltic common identity*. Tartu, 2012.

Maslijchuk, V. L. *Prahennia «shliakhets'koi» kozats'koi starshyny Slobozhanshyny (druha polovyna XVII — XVIII st.)*. Kyiv, 2004. (In Ukrainian)

Маслійчук, В. Л. *Прагнення «шляхетської» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII — XVIII ст.)*. Київ, 2004.

Smolij, V. A. (holova redkol.). *Entsyklopetsiia istorii Ukrainy: Ukraina — Ukrainci*. Kn. 1. Kyiv, 2018.

Смолій, В. А. (голова редкол.). *Енциклопедія історії України: Україна — Українці*. Кн. 1. Київ, 2018.

Spisok, uchinennyj v Valujskoj dvorjanskoj opeke o sostojashhih v okruge dvorjanskih rodov po alfavitu za 1787 god. V: *Materialy po istorii Voronezhskoj i sosednih gubernij. Akty XVII — XVIII stoletij*, vyp. 15, 1889. (In Russian)

Список, учиненный в Валуйской дворянской опеке о состоящих в округе дворянских родов по алфавиту за 1787 год. В: *Материалы по истории Воронежской и соседних губерний. Акты XVII – XVIII столетий*, вып. 15, 1889.

Mykhajlichenko, M. Rodovidna dvorians'ka knyha Kharkivs'koho namisnytstva: osoblyvosti formuvannia ta informatsijnij potentsial. *Sums'kyj istorychnyj portal*, 7 kvitnia 2016, <https://history.sumy.ua/research/article/8849rodovidnadvorianskaknyhakharkivskohonamisnytstvaoosoblyvostiformuvanniatainformatsiinyipotentsial.html>. Data perehliadu: 12 liutoho 2024. (In Ukrainian)

Михайліченко, М. Родовідна дворянська книга Харківського намісництва: особливості формування та інформаційний потенціал. *Сумський історичний портал*, 7 квітня 2016, <https://history.sumy.ua/research/article/8849rodovidnadvorianskaknyhakharkivskohonamisnytstvaosoblyvostiformuvanniatainformatsiinyipotentsial.html>. Дата перегляду: 12 лютого 2024.

Mykhajlichenko, M. A. *Rodovidna dvorians'ka knyha Kharkivs'koho namisnytstva iak dzherelo z istorii slobids'koho dvorianstva*. Kyiv, 2012. (In Ukrainian)

Михайліченко, М. А. *Родовідна дворянська книга Харківського намісництва як джерело з історії слобідського дворянства*. Київ, 2012.

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii poveleniem gosudarja imperatora Nikolaja Pavlovicha sostavlennoe (PSZ RI), t. XXXIV. Sankt-Peterburg, 1830. (In Russian)

Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное (ПСЗ РИ), т. XXXIV. Санкт-Петербург, 1830.

Potapenko, S. *Elita Slobids'koi Ukrainy. Spysky kozats'koi starshyny 60-kh rokiv XVIII stolittia*. Kharkiv, 2007. (In Ukrainian)

Потапенко, С. *Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття*. Харків, 2007.

Seredonin, S. M. *Istoricheskij obzor dejatel'nosti Komiteta ministrov*. Sankt-Peterburg, 1902. (In Russian)

Середонин, С. М. *Исторический обзор деятельности Комитета министров*. Санкт-Петербург, 1902.

Shandra, V. S. *Dvoriants'ka opika ta ii sotsial'ni praktyky pid chas modernizatsijnykh reform (druha polovyna XIX — pochatok KhKh st.)*. Kyiv, 2020. (In Ukrainian)

Шандра, В. С. *Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX — початок XX ст.)*. Київ, 2020.

Shubin-Pozdeev, N. D. *Nastol'naja kniga dlja uezdnyh predvoditelej dvorjanstva*. Sankt-Peterburg, 1902. (In Russian)

Шубин-Поздеев, Н. Д. *Настольная книга для уездных предводителей дворянства*. Санкт-Петербург, 1902.

Sljusarskij, A. G. *Social'no-jekonomicheskoe razvitie Slobozhanshhiny XVII — XVIII vv.* Har'kov, 1964. (In Russian)

Слюсарский, А. Г. *Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII — XVIII вв.* Харьков, 1964.

Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy (TsDIAK Ukrainy), f. 1709 Kharkivs'ke namisnyts'ke pravlinnia, m. Kharkiv. 1780–1797 r., op. 1. (In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України), ф. 1709 Харківське намісницьке правління, м. Харків. 1780–1797 р., оп. 1.

TsDIAK Ukrainy, f. 1710 Slobids'ko-Ukrains'ka huberns'ka kantseliariia, m. Kharkiv. 1765–1784 r., op. 1, spr. 584. Formuljarnye spiski chinovnikov provincial'nyh kanceljarij i komissarstv. 1769 g. (In Russian)

ЦДІАК України, ф. 1710 Слобідсько-Українська губернська канцелярія, м. Харків. 1765–1784 р., оп. 1, спр. 584. Формулярные списки чиновников провинциальных канцелярий и комиссарств. 1769 г.

TsDIAK Ukrainy, f. 1846 Kharkivs'ka dvorians'ka opika, m. Kharkiv. 1784–1799 r., op. 1, spr. 2-3. Zhurnaly. 1793–1794 g. (In Russian)

ЦДІАК України, ф. 1846 Харківська дворянська опіка, м. Харків. 1784–1799 р., оп. 1, спр. 2-3. Журнали. 1793–1794 г.

TsDIAK Ukrainy, f. 1917 Bohodukhivs'ka dvorians'ka opika, m. Bohodukhiv Kharkivs'koi hubernii. 1858–1872 r., op. 1, spr. 1-2. Ob ustanovlenii opeki nad imenem umershego Uvarova. 1858-1872. (In Russian)

ЦДІАК України, ф. 1917 Богодухівська дворянська опіка, м. Богодухів Харківської губернії. 1858–1872 р., оп. 1, спр. 1-2. Об установлении опеки над именем умершего Уварова. 1858-1872.

TsDIAK Ukrainy, f. 1920 Iziums'ka dvorians'ka opika, m. Izium Kharkivs'koho namisnytstva, z 1796 r. – Slobids'ko-Ukrains'koi hubernii. 1780–1815 r., op. 1, spr. 52. Proshenye pomeschytsy Sachkovoj o vyzyskanyu s byvsheho opekuna pomeschykov Peshtych, переданного ей под опеку имуществва. 1798 h. (In Russian)

ЦДІАК України, ф. 1920 Ізюмська дворянська опіка, м. Ізюм Харківського намісництва, з 1796 р. – Слобідсько-Української губернії. 1780–1815 р, оп. 1, спр. 52. Прошение помещицы Сачковой о взыскании с бывшего опекуна помещиков Пештич, переданного ей под опеку имущества. 1798 г.

Kristina Porolova

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: kremenizakristina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4314-2356>

THE DEVELOPMENT AND OPERATION OF THE INSTITUTION OF NOBLE WARDSHIP IN KHARKIV, 1775–1796

Provincial officials as a distinct social group played a leading role in the political, economic, and cultural integration of Sloboda Ukraine into the administrative, social, and legal space of the Russian Empire in the second half of the 18th century. The evolution of the system of provincial governance in the period from 1775 to 1796 reflected the overall transformations aimed at the unification of the Ukrainian lands with the core regions of the Russian Empire. The creation of a new administrative structure required new personnel. Analysis of documents from the holdings of the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv) demonstrates that during the period in question the bureaucratic apparatus was staffed in a variety of ways, attracting representatives of different estates. Traditionally, however, preference was given to members of the nobility, and thus noble wardships were of great importance in supplying the state with qualified, well-educated cadres of noble descent and played a valuable role in the administrative reforms in Sloboda Ukraine. The purpose of the study is to characterize the institution of noble wardship in the context of the formation of a new administrative system in the Sloboda Ukraine Governorate and Kharkiv Viceroyalty during the last quarter of the 18th century. Archival records are used to analyze the structure and operations of noble wardships. It is shown that, while these institutions served as a means of replenishing the region's bureaucracy with representatives of the noble estate, their range of activities was not limited to this function. Young nobles often became representatives of the administrative class. This was facilitated by the activities of noble wardships, which safeguarded the rights and provided financial support to the local nobility. Using previously overlooked documents enables the author to explore the subject in greater depth.

Keywords: noble wardship, bureaucracy, nobility, institution of wardship, Sloboda Ukraine Governorate, Sloboda Ukraine, 18th century.

Текст надійшов до редакції 19.09.2024.

The text was received by the editors 19.09.2024.

Текст затверджено до друку 10.11.2024.

The text is recommended for printing 10.11.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-07>
УДК 351.856.2(091)(4-11)”1918/1920”

Sergiy Potrashkov

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.v.potrashkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5573-0121>

**SYMBOLS OF INDEPENDENCE AND SOVEREIGNTY:
THE EMERGENCE OF SYSTEMS OF HONOURS AND AWARDS
IN EASTERN EUROPE, 1918–1920 (THE CASES OF LATVIA,
LITHUANIA, ESTONIA, POLAND, AND CZECHOSLOVAKIA)**

In the countries of Western Europe, honours and awards have a long-established tradition going back centuries. The picture is different in Eastern Europe, where national decorations of merit are much younger. In most countries of the region, the birth of their own systems of honours and awards dates to the period of 1918–1920 and is directly related to the course and outcomes of the First World War. This process had similarities and differences across countries. The political results of the First World War were extremely significant. The largest empires ceased to exist. On their ruins, new independent

Як цитувати: Potrashkov S. Symbols of Independence and Sovereignty: The Emergence of Systems of Honours and Awards in Eastern Europe, 1918–1920 (the cases of Latvia, Lithuania, Estonia, Poland, and Czechoslovakia). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 147-166. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-07>

How to cite: Potrashkov S. Symbols of Independence and Sovereignty: The Emergence of Systems of Honours and Awards in Eastern Europe, 1918–1920 (the cases of Latvia, Lithuania, Estonia, Poland, and Czechoslovakia). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 147-166. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-07>

© Potrashkov S., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

states emerged, mostly in Eastern Europe. Literally from the first days of their existence, the young states were involved in a series of armed conflicts, both internal and external. In the course of these wars, national armies with their own symbols and insignia emerged. In this regard, it is not surprising that military decorations were the first to appear in all countries of Eastern Europe, and it was with them that the formation of national systems of honours and awards began. For a long time, military awards remained the only decorations of merit. They were occasionally granted to civilians, as well as used for diplomatic purposes, being conferred on foreign statesmen and military leaders. Some countries (Poland, Estonia) tried to overcome the deficit of awards by dividing them into many classes and degrees. All countries in the region, except Poland, lacked their own distinct traditions of awards and decorations. As they wished to avoid copying already known patterns, and even more so imitating former empires, the new states turned to their own mythology, history, and heraldry in search of originality. So, the swastika appeared in the phaleristics of Latvia, the cross of the Jagiellonians in Lithuania, the cross of the Master of the Teutonic Order in Estonia, and linden leaves, branches, and wreaths in Czechoslovakia.

Keywords: Eastern European countries, World War I, systems of honours and awards.

Awards and decorations serve not only as external marks of recognition for military or civil services, but also as symbols of sovereignty and statehood. It is no coincidence that their images are placed on the coats of arms of many countries, and the highest classes of decorations, in addition, become attributes of heads of state. History of the emergence and evolution of awards and decorations is the subject of phaleristics. This field of study is relatively young; it split from numismatics in the mid-1930s and today confidently occupies an independent place among special historical disciplines.

In Western European countries, honours and awards have a long-established tradition going back centuries. The picture is different in Eastern Europe, where national decorations of merit are much younger and have repeatedly undergone serious transformations caused by the circumstances of their history. In most countries of the region, the birth of their own systems of honours and awards dates to the period of 1918–1920 and is directly related to the course and outcomes of the First World War. This process

had similarities and differences across countries. The aim of this paper is to highlight its regularities and distinctive features in several Eastern European nations.

The political results of the First World War were extremely significant. The largest empires ceased to exist: the Russian, German, Austro-Hungarian, and Ottoman. On their ruins, new independent states emerged, mostly in Eastern Europe. From the first days of their existence, the young states were involved in a series of armed conflicts, both internal and external. The Baltic republics went through a period of civil wars, complicated by foreign interference, which are officially referred to in these countries as wars of independence. The Latvian War of Independence lasted from 1 December 1918 to 11 August 1920, Lithuanian — from 12 December 1918 to 12 July 1920, and Estonian — from 28 November 1918 to 2 February 1920 (Boltowsky, Nigel 2019, 12, 37, 46). Poland and Czechoslovakia escaped this fate, but in trying to establish new borders for themselves entered into military conflicts with Soviet Russia, the Hungarian Soviet Republic, Germany, and Lithuania. In the course of these wars, national armies with their own symbols and insignia emerged. In this regard, it is not surprising that military decorations were the first to appear in all countries of Eastern Europe, and it was with them that the formation of national systems of honours and awards began. We will examine more closely the unfolding of this process in Latvia, Lithuania, Estonia, Poland, and Czechoslovakia.

The first decoration of the independent Republic of Latvia was the Military Order of Lāčplēsis (Lāčplēša Kara ordenis) with the motto “For Latvia”, established on 11 November 1919, the day of the victorious conclusion of the defence of Riga against the “white” Western Volunteer Army of General P. Bermont-Avalov. The Statute of the Order, which appeared in 1920, after the end of the War of Independence, stipulated that the Order was to be awarded only for military merit and only to persons who had proven their loyalty to the state, performed outstanding feats of valour under extremely difficult conditions, and shown heroism in the face of danger for the glory and honour of Latvia. The Military Order of Lāčplēsis was awarded to members of the Latvian army, former Latvian riflemen, and foreigners who fought in the Latvian army during

the War of Independence or otherwise contributed to the establishment and development of the Latvian state.

The Order was named in honour of the epic hero Lāčplēsis, who was famous for vanquishing in his youth a bear that attacked his father. Its high status was emphasised by the fact that the final decision on awards was made by the Council of the Order, which included the head of state, seven elected members of parliament, and seven holders of the Order of the highest class (Ducmane 1993, 8–17).

The badge of the Military Order of Lāčplēsis was a stylised “Cross of Thunder and Fire” — swastika in white enamel with red and gold border. The obverse displayed in its centre a medallion in white enamel with a painted image of a hero defeating a bear. Through the centre of the cross ran crossed swords with hilts downwards. The reverse side of the badge had no enamel, with an inscription in the centre of the medallion reading “11 NOVEMBRIS/1919.” The arms of the cross contained an engraved inscription, “PAR/ LAT —WIJU” (“For Latvia”), and a number on the lower arm. The Order ribbon bore the colours of the Latvian flag: three red and four white stripes of equal width.

The Order had three classes. The badge of the 1st class was a cross (61x57.5 mm) on a wide moiré ribbon worn over the right shoulder and a star on the left side of the chest. The Order star was made of silver and had 16 rays, with the Order cross in the centre. The diameter of the star was 68.5 mm. The width of the ribbon was 101 mm.

The badge of the Order of the 2nd class was a cross measuring 48x46 mm, worn around the neck. The badge of the Order of the 3rd class was a cross measuring 41x39 mm and worn on a narrow ribbon on the left side of the chest (Purves 1989, 142–143).

The Military Order of Lāčplēsis of the 2nd class could be awarded only to holders of the Order of the 3rd class, and the Order of the 1st class — only to holders of the two lower classes. This rule did not apply to foreigners.

Only three soldiers of the Latvian Army, one Latvian rifleman, and seven foreigners were awarded the Order of the 1st class. The foreign holders included the kings of Belgium and Italy, Polish marshals J. Piłsudski and E. Rydz-Śmigły, Italian prime minister B. Mussolini, French marshal

F. Foch, and Commander-in-Chief of the Estonian Armed Forces J. Laidoner. The Order of the 2nd class was awarded to 18 Latvians and 43 foreigners, while 3rd class was awarded to 1,600 soldiers of the national army, 202 former Latvian riflemen, and 271 foreigners (Ducmane 1993, 97).

Until 1924, the Military Order of Lāčplēsis was the only such award in Latvia, fulfilling the function of a representative honour, which raised its status. However, it did not become the beginning of the country's system of honours and awards, as from 1928 on it was no longer awarded and in fact ceased to exist.

In Lithuania, the first national decoration was also an award for military merit. The date of its creation is widely considered to be 26 November 1919. In fact, it originated somewhat earlier. The initiative came from the Minister of War and Commander-in-Chief of the Lithuanian Army, General Silvestras Žukauskas, who issued a decree on 18 May 1919 on the establishment of an award for members of the Lithuanian Army, and already on 28 June presented the ribbons of the new order to its first recipients (the insignia appeared only in 1921).

Earlier, in April, the Lithuanian Ministry of Defence announced a competition for the design of a military service award. More than 40 designs were submitted. Initially, the award was to be called "The Cross for the Fatherland," and the badge of the Polish Order of Virtuti Militari was to be taken as a model, with the addition of crossed swords passing through the centre. The State Archaeological Commission, having considered the project, proposed to change the form of the badge to the so-called Jagiellonian cross, depicted on the Lithuanian coat of arms (the Jagiellonians were a royal dynasty that ruled in Lithuania, Poland, Bohemia, and Hungary in the 14th to 16th centuries). It was a straight cross with two horizontal crossbars of equal length, and thus six ends. The proposal was ratified on 26 November 1919, which is commonly accepted as the date of the establishment of the Order. On 30 November, President A. Smetona approved the statute for the award, which from 3 February became known as the Cross of Vytis (Vyties Kryžius). Vytis is the rider with a raised sword depicted on the Lithuanian coat of arms, known as the Chase (Astrikas 1993, 48–56). The Cross of Vytis had three classes, with the third being

the highest. The classes were denoted by the corresponding number of stars vertically placed on the moiré ribbon of the Order, which was 2,4 cm wide, red in colour, with two black vertical stripes along the edges. Badges of the Order of the two higher classes were made of steel, and the 3rd class — of brass; all were of the same size, 4,2x2,6 cm. There were two variants of the Order — with swords and without. The former was awarded for military valour, and the latter honoured civilians for services rendered in wartime. In the centre of the front side of the badge was placed the state coat of arms, the Chase, in an octagonal plate, with or without crossed swords underneath the plate, depending on the variant. The inscription “UZ NARSUMA” (“for bravery”), the date 1918/XI/23 (the day of the creation of the Lithuanian army), and the serial number of the award were placed on the back (Purves 1989, 144).

The first recipients of the 1st class Cross with swords were President A. Smetona and Minister of War S. Žukauskas, and the first recipient of the 1st class Cross without swords was the first prime minister of Lithuania A. Voldemaras. During the War of Independence, 1,360 men received the Cross with swords, and 67 were awarded posthumously. The award was also granted to 57 foreigners. The Cross without swords was awarded to 118 people, 9 of them women.

Until 1928, the Cross of Vytis was the only state award of the Republic of Lithuania. Beginning in 1927, the badges were made of silver. On 1 September 1930, the Cross of Vytis was renamed the Order of the Cross of Vytis and became the country's second highest award, after the Order of Vytautas the Great. The Order was divided into five classes, the highest signified by a nine-pointed silver star with the insignia of the Order in the centre and a shoulder ribbon. The Order of the 1st class was awarded to the kings of Belgium and Italy, presidents of Czechoslovakia T. Masaryk and Germany P. Hindenburg, and Italian prime minister B. Mussolini. In 1940, the Order was abolished. In January 1991 it became the first restored decoration from pre-war Lithuania (Astrikas 1993, 55).

Estonia's first award, the Cross of Liberty (Vabadusrist), appeared earlier than similar decorations in neighbouring Latvia and Lithuania. It was established by Prime Minister K. Päts on 24 February 1919

for services during the war for Estonian independence, which had already been continuing for three months. In its name, a large number of classes, and some design elements, the Cross of Liberty clearly imitated the Finnish award of the same name, which had been established as early as March 1918 (Purves 1989, 137–139).

The Estonian Cross was divided into 3 classes, each of which had 3 degrees, differing in the colour of the enamel and the ribbon. The first class was awarded for military leadership, the second for personal courage, and the third for civilian services during the war. The form of the Cross of Liberty copied the Cross of the Grand Master of the Teutonic Order, the so-called “cross potent” — four-pointed, with T-shaped ends and slightly elongated bottom arm. The badges of the crosses of the 1st, 2nd, and 3rd class were covered respectively in white, black, and blue enamel. In the centre of the obverse was placed a medallion with the image of a stylised letter E, below which there was an arm in armour holding a sword — an element of Finnish heraldry. Badges for civilian merit featured a larger letter E but no arm and sword. The colour of the medallions of the 1st class was black, 2nd class red, and 3rd class white. The reverse was inscribed with the date of the establishment of the award. The ribbons on the badges of all classes and degrees were in the colours of the Estonian flag. The central, wider stripe corresponded to the colour of the enamel on the badge. The badges were in different sizes: 45x28 mm, 40x31 mm, and 36x30 mm, probably marking different degrees (Barac 2010, 475, 476).

The seemingly cumbersome structure of the Cross of Liberty made it a universal decoration, suitable for persons of any social background holding diverse positions in government, military, or civil service. The first awarding of the Cross of Liberty took place in August 1919, the last in July 1925. In total, 3,225 crosses of different classes and degrees were awarded, including nine triple and 76 repeat awards. Among the recipients were 2,076 Estonian citizens and 1,050 foreigners. The large number of the latter can be explained by the fact that the Cross of Liberty remained for a long time the sole honour awarded in Estonia and it was often used for diplomatic purposes. Representatives of 17 countries were awarded the Cross in various classes and degrees, including heads of state and government, military

leaders, and politicians of allied countries. The largest group of foreign recipients were Finns — 678 persons, with the British in the second place — 129 persons. It is curious that among the holders of the highest degree of the Cross, 1st class 1st degree, British citizens were more numerous than Estonians — 14 against 11. A total of 43 persons were awarded crosses of the 1st class 1st degree. No crosses of 1st class 2nd degree were ever awarded. Crosses of the 1st class 3rd degree were awarded to 111 persons (Purves 1989, 139).

After 1925, there were no further awards of the Cross of Liberty. The last recipient of the Cross died in 2000.

Among the countries of Eastern Europe, only Poland had had its own system of honours and awards in the past. Its origin dates back to the beginning of the 18th century, when the Saxon elector Frederick August I, elected King of Poland under the name of Augustus II, established the country's first honour, the Order of the White Eagle, in 1705. Its name and appearance immortalised the ancient coat of arms of the Polish state. The Order's motto was "For Faith, Law and King". For a long time, the Order of the White Eagle remained one of its kind in Poland. It was awarded to both Polish subjects and foreigners. In 1765, King Stanisław II August Poniatowski introduced one more order of merit, naming it in honour of both his personal patron and the heavenly patron of Poland, St. Stanislaus. The motto of this award was "Rewarding, Encouraging." The third Polish order of merit was established also by Stanisław II August in 1792 as a military decoration, which was indicated by its name, inscribed on the rays of the Order's badge: "Virtuti Militari" ("For Military Virtue"). Its motto was "King and Fatherland" (Oberleitner 1992, 37–41, 49–51, 57–61). The Order had three classes: Grand Cross, Commander's Cross, and Knight's Cross. The badge of the Order was a four-pointed gold cross with flared arms in black enamel, tips of the arms ending in spherules (Leopold's Cross). The name of the Order, divided into four parts, was inscribed in gold letters on the arms of the cross: "VIR — TUTI MILI — TARI." In the central medallion was placed the image of a crowned white Polish eagle. The reverse side of the cross had no enamel. On the arms were placed the letters of the royal monogram, and the medallion displayed the Chase and under

it — the year of Order's foundation, "1792." Crosses of different classes were different in size. They were worn on a ribbon of blue with two wide black stripes along the edges. The Grand Cross was to be worn on a shoulder ribbon at the left hip, the Commander's Cross around the neck, and the Knight's Cross on the chest. Recipients of the highest class of the Order were entitled to a silver star with a superimposed cross of the Order in its centre.

Gold and silver crosses without enamel were awarded to ordinary soldiers; they had the status of a medal and gave the right to a pension and exemption from corporal punishment (Oberleitner 199, 61–66).

The fate of the Polish awards was as volatile as the fate of the Polish state itself. After the third partition of Poland and its disappearance from the map of Europe, the orders ceased to exist. In 1807, Napoleon created the Duchy of Warsaw from the Polish lands held by Prussia. Its ruler was the Saxon king Frederick Augustus I, who restored all Polish orders and declared himself their grandmaster. The *Virtuti Militari* was particularly popular; it was widely awarded to Poles who fought in the ranks of Napoleon's army. 2,569 orders of various classes were awarded during the years of the Duchy of Warsaw's existence (1807–1812).

The defeat of Napoleon and abolition of the Duchy of Warsaw again interrupted the existence of Polish orders of merit. By the decision of the Congress of Vienna in 1815, a large share of the territory of the former duchy became part of the Russian Empire. Emperor Alexander I created a kingdom from the Polish lands and, assuming the title of King of Poland, restored all Polish orders of merit, making some changes to their statutes. During 1815–1830, these distinctions were awarded only to natives of the Kingdom of Poland, and the number of new recipients was small. After the suppression of the uprising of 1830–1831, the autonomous status of Poland within the Russian Empire was extinguished, and the Polish orders of merit were added to the Russian ones, in connection with which the appearance of the Order of the White Eagle and Order of St. Stanislaus changed significantly. Instead of the Polish, they now featured the Russian crowned double-headed eagle. After the February Revolution of 1917, the crown, as a symbol of autocracy, was removed. In this form, both orders continued to exist until the abolition of all old awards and decorations in December 1917.

The fate of the *Virtuti Militari* was different. The leaders of the uprising of 1830–1831 widely awarded it to officers who distinguished themselves on the battlefield. In the aftermath of the uprising, Emperor Nicholas I decided to award badges of the Order to all generals, officers, and servicemen who participated in its suppression. In accordance with the rank of those awarded, the Order was divided into five classes. On the reverse of the badge, the date 1831 replaced 1792. In total, 14 Grand Crosses, 188 Commander's Crosses, 1,105 Knight's Crosses, 5,219 gold, and about 100,000 silver crosses were awarded, after which the awarding of the Order of *Virtuti Militari* in Russia ceased. It can be said that the Order disappeared from use altogether (Vernon 2000, 391–393).

The restoration of the old orders of merit became possible only after the revival of the Polish state on 11 November 1918. The first among them was the War Order of *Virtuti Militari*. From the very beginning of its existence, the Second Polish State unleashed armed conflicts with almost all of its neighbours. Consequently, military honours were in high demand, and the *Virtuti Militari* was also seen as a symbol of continuity in the Polish people's armed struggle for freedom and independence.

On 12 May 1919, a group of 25 deputies of the Legislative Sejm of the Polish Republic proposed the revival of the Order of *Virtuti Militari*. On 1 August 1919, the Sejm restored the Order, preserving its division into five classes. Chief of State J. Piłsudski issued on 1 January 1920 a directive to create a provisional Chapter of the Order, consisting of ten members, all prominent military leaders. All members of the Chapter were awarded the insignia of the Order of the 5th class. In February 1920, the Chapter ordered the creation of special commissions to prepare recommendations for awarding the Order for services in the armed struggle for Polish independence in the period before 1920. In accordance with this decision, Józef Piłsudski was awarded the Order of the 5th class for his personal bravery and courage. The first decoration ceremony, for the members of the provisional Chapter, was held on 22 January 1920. The first awarding of the Order for military service took place in August 1920 for 36 officers and servicemen of the 18th Infantry Division (Oberleitner 1992, 119–121).

Badges of the Order issued in 1919 were similar in all respects to those issued in 1808, except for one detail: the inscription on the medallion in the centre of the reverse side was changed from “King and Fatherland” to “Honour and Fatherland.” The badges of different classes were different in size: 1st class — 62 mm, 2nd — 54 mm, 3rd — 43 mm, and 4th and 5th — 37 mm.

The Statute established a clear hierarchy of decorations. The Order of the 1st class was intended for the Commander-in-Chief; Order of the 2nd class — for army commanders or their equals in military rank; Order of the 3rd class — for commanders of military units up to an army; Orders of the 4th and 5th classes (Gold and Silver Crosses) were awarded to junior officers and servicemen for skill, initiative, and personal courage shown in action. Junior classes could serve as collective awards for military units. In such cases, the insignia of the Order were attached to the unit standard (Purves 1989, 144–145).

In total, 8,389 Orders of *Virtuti Militari* were awarded by the Second Polish State, mainly for the events of 1918–1920. Its 1st class was awarded to only six persons: J. Piłsudski, French marshal F. Foch, and kings of Belgium, Italy, Romania, and Yugoslavia. The Order of the 2nd class was awarded to 19 persons, including J. Piłsudski, American general D. Pershing, and French general M. Weygand. The Order of the 3rd class was awarded to 14 persons, 4th class to 50, and 5th class to 8,300, 1,800 of them posthumously (Oberleitner 1992, 121, 123).

The Order did not disappear even after the defeat of Poland by Hitler’s Germany. During the Second World War, it was awarded to Polish armed forces both in the West and in the USSR. The Order exists to this day and continues to be Poland’s highest military award.

The Order of the White Eagle was also restored in the Second Polish State, but later — in 1921. Its insignia regained their original form and until 1939 it was considered Poland’s highest award for civilian and military services.

Czechoslovakia’s national system of awards and decorations was distinctive in that its development began even before the establishment of a state, and by the end of 1918 there was already an entire hierarchy

of decorations of varying importance. All awards were military and were intended for members of Czechoslovak military formations created in Russia, France, and Italy during the First World War. These forces took an active part in the fighting, seeing it as a real contribution to the struggle for national liberation.

The initiative in forming military contingents in France and Russia belonged to the Czech and Slovak diaspora, who thus wanted to achieve the establishment of their own state in the future, and in the present to demonstrate their loyalty and avoid internment and confiscation of property as subjects of enemy states.

The Union of Czechoslovak Societies in Russia, formed in August 1914, considered the creation of a “Czech Druzhina” as its main task. The government approved the idea. On 8 August, the Minister of War ordered the formation of a Czech unit. The “Druzhina” was created in Kyiv from Czech volunteers — subjects of Austria-Hungary. The command positions were staffed by Russian officers. At the end of October, the unit went to the front, where the fighting qualities of the Czech soldiers were highly valued by the command (Vojenske dejiny, 502, 503).

In France, a Czech unit appeared in 1914 as part of the Foreign Legion. By May 1915, it suffered such large losses that it virtually ceased to exist.

From the spring of 1915, the Russian command allowed volunteers from among prisoners of war. Slovaks were also recruited. In December 1915, the Czech Druzhina was reformed into the 1st Czechoslovak Rifle Regiment.

In 1915, the Czechoslovak Action Committee was established in Paris from representatives of Entente-oriented Czechoslovak emigrant circles. In 1916, it was renamed the Czechoslovak National Council (ČNS), headed by Tomáš Masaryk, the future president of the country. The ČNS assumed an active role in the creation of a Czechoslovak army. From the summer of 1916, France began to feel the shortage of manpower reserves. The French government and military command began negotiations with the Tsarist government to send Czech and Slovak prisoners of war from Russia to France as volunteers. Responding to the wishes of the Allies, the Russian government agreed to recruit Czechoslovak volunteers for the Western Front and to expand the number of Czechoslovak units. In the second half of 1916, a Czechoslovak brigade of two regiments was created.

After the February Revolution, the Provisional Government met the wishes of the Entente and the ČNS to create a Czechoslovak army and transfer it to France. On 5 May, it gave permission to the Russian branch of the Committee to start forming Czechoslovak troops, which some 30,000 prisoners of war expressed the wish to join (*Vznik Československa*, 13–14).

Czechoslovak units took part in the June 1917 offensive. On 19 June, the Czechoslovak Brigade attacked the Austrians at Zborov in Galicia and captured 3,200 prisoners and 15 guns. On 6 August 1917, the brigade was reorganized as the 1st Czechoslovak Division, and the formation of a second division began. In September, authorisation was received to form the Czechoslovak Independent Corps (*Vojenské dejiny*, 515).

In the autumn of 1917, the ČNS successfully organised a transfer of Czechoslovak troops to France. Along with volunteers from the USA and Romania, they were formed into the first two Czechoslovak regiments in France. Subsequently, they grew into an autonomous Czechoslovak army, subordinated in military matters to the French command and in political matters to the ČNS.

At the end of 1917, the Czechoslovak Corps (also known as the Czechoslovak Legion) was stationed in Ukraine, where the Central Rada of Ukraine was negotiating peace with the Germans. On 28 January 1918, the Corps was declared part of the Czechoslovak Army in France. By agreement with the Ukrainian and Soviet authorities, the Corps was to leave Ukraine and then move through Russia to Vladivostok, from where it would sail for France. However, the Austrian and German offensive was ahead of the Corps's retreat. Its retreat routes were threatened, and the legionnaires had to fight their way through in the battles near Bakhmach on 9–13 March 1918.

At the end of March, the Corps concentrated in the vicinity of Penza, with the trains used to transport them getting strung out along the Trans-Siberian Railway all the way to Vladivostok. In May 1918, the Corps entered the Russian Civil War on the side of the anti-Soviet forces. Its participation in the war lasted until 7 February 1920, when an agreement was signed between the Corps's command and the RSFSR government, which guaranteed the evacuation of the legionnaires in exchange

for the extradition of Admiral A. Kolchak and a train carrying a cargo of gold bullion reserves. The last Czechoslovak units left Vladivostok in September 1920.

In April 1918, the ČNS signed an agreement with the Italian government to form Czechoslovak troops in Italy. Their number exceeded 30,000 and they took part in the battles of the final stage of the war. By the end of the war, there were a total of 111,572 Czechoslovak troops serving with the Entente powers (Vznik Ceskoslovenska, 96, 99).

The Czechoslovak Revolutionary Medal was established by presidential decree on 1 December 1918 to honour Czechoslovak volunteers who fought with the Entente, as well as citizens of allied and friendly nations for their contributions to the struggle for Czechoslovak independence.

The designer of the medal was the famous French sculptor Emile Antoine Bourdelle. Made of bronze, it had the form of a cross superimposed on an irregularly shaped circle. The obverse depicted the figure of a winged woman with a scroll above her head. The scroll carried the inscription “For Freedom.” At the woman’s feet was a tangle of snakes, representing the enemies of the Czechoslovak Republic. At the top of the circle were placed the dates of the World War: “1914–1918.” The reverse pictured a naked rider on a winged horse, holding a banner in his right hand. A circular inscription around the rider read, “Up on Your Guard, Free People.” The medal was worn on a ribbon in the national colours of Czechoslovakia — red, with a wide white and two narrow blue stripes in the middle. Bars were fixed by sprigs on the ribbon, with the names of the places where the recipient fought: “Alsace,” “Argonne,” “Piave,” “Doss Alto,” “Bakhmach,” “Zborov,” “Siberia.” In addition, square buckles with regimental numbers were attached to the ribbon. The first twelve numbers referred to units formed in Russia, numbers 21–24 — those in France, and numbers 31–35 and 39 — in Italy.

The first issue of the medal was produced in Paris from 1918 to 1919, and the rest in Czechoslovakia between 1929 and 1938 (Pulec 1980, 79).

The Czechoslovak War Cross was awarded to members of Czechoslovak and Allied forces for bravery in battle and other military merits in the period from 27 July 1914 to 28 September 1918. It was established

on 7 November 1918 by a decree of the Provisional Government in Paris. The designer of the award was also E. A. Bourdelle.

The bronze cross had an unusual shape — its arms were formed by four circles with the coats of arms of the historic regions that came to comprise the new state: Bohemia, Moravia, Silesia, and Slovakia. The reverse was decorated with the image of linden leaves, over which were placed the intertwined letters CS (Czechoslovakia). Repeat awards were signified by bronze linden leaves attached to the ribbon. The medal ribbon was red with five narrow white stripes. There were three known issues of the cross: in Paris in 1918–1919 and in Czechoslovakia in 1920–1938 and 1945–1946 (Pulec 1980, 78).

On 3 October 1918, at the suggestion of Milan Rastislav Štefánik, Minister of War in the Provisional Government of Czechoslovakia, the Order of the Falcon (Řád Sokola) was created to reward military and civilian services during the establishment of independent Czechoslovakia. The Order was mainly awarded to officers of the Czechoslovak Corps in Siberia.

The Order was made of light bronze in the form of a five-pointed inverted star 40 mm in diameter, covered with white enamel, with the flared ends of the rays having a semicircular shape, so that the edges of the five rays formed a circle. The obverse of the medallion in the centre of the star carried a stylised image of four falcons soaring over three mountains, in blue enamel on white enamel background. The reverse featured the letters CS framed by laurel branches and the date of the award — 1918, also in blue enamel. The badge of the Order was crowned with a small wreath of linden leaves, through which the ribbon was threaded. Orders awarded for military distinction were marked with two swords crossing through the wreath. The ribbon of the Order was red with a narrow stripe in the middle and two narrower stripes along the edges. Additional distinctions could be denoted with a five-pointed star on the ribbon (Purves 1989, 135).

The first badges of the Order were made in Japan. More than 90 persons are known to have been awarded the Order. The Order was abolished in 1919.

The rarest among the early Czechoslovak decorations was the Medal of Jan Žižka from Trocnov for Freedom. It was established on 16 October 1918 by the decree of the Czechoslovak National Council in Russia to reward Czechoslovak soldiers for their exploits on the battlefield.

The medal, 36 mm in diameter, was made of silver-plated bronze. On its obverse was a portrait of the Czech national hero Jan Žižka, facing left. On the reverse was the motto “For Freedom,” with crossed laurel and linden branches below it, the inscription “Czechoslovak Army” around it, and an engraved number at the bottom.

The medal was worn on a red ribbon with two stitched black velvet stripes. The suspension piece was made in the form of a chain broken in two, symbolising independence and liberation from fetters. The medal had three classes indicated by stars on the ribbon.

The medal was discontinued in December 1918 at the insistence of M. R. Štefánik, who denied the right of the ČNS to create honours bypassing the government. Only 22 officers and servicemen of the 6th Infantry Regiment are known to have been awarded (Purves 1989, 134).

In 1919, at the suggestion of Marshal F. Foch, like other Entente nations, Czechoslovakia established its own Victory Medal. It was made of bronze, had a diameter of 35 mm, and was worn on a ribbon of the colours of the “double rainbow,” like all such medals. The obverse of the medal displayed the winged goddess of Victory with an olive branch in the right hand and a sword in the left hand. The reverse depicted a shield with the coat of arms of the Czechoslovak Republic, superimposed over a ribbon carrying the dates 1914 and 1918. Around it ran an inscription in Czech, “World War for Civilisation.” The medal was designed by the renowned Czech medallist Otakar Španiel. Two variants of the medal are known: dark bronze with the designer’s signature and light bronze without the signature. The total number of medals awarded was approximately 125,000 (Vernon 2000, 509, 510).

There were both similarities and differences in the process of the emergence of first awards and decorations in the newly independent states of Eastern Europe and early development of national systems

of honours and awards. First and foremost, these early decorations were military, which is explained by the similar situation for all countries of the region, where the years from 1918 to 1920 saw continuous military conflicts. For a long time, military awards remained the only insignia of honour. They were occasionally granted to civilians, as well as used for diplomatic purposes, being conferred on foreign statesmen and military leaders. Some countries (Poland, Estonia) tried to overcome the deficit of awards by dividing them into many classes and degrees. The utilitarian value of military decorations was emphasised by the fact that, after independence was won and sovereignty defended, almost all of them ceased to be used from the mid-1920s onwards, although veterans continued to wear them for much longer.

All countries in the region, except Poland, lacked their own distinct traditions of awards and decorations. As they wished to avoid copying already known models, and even more so imitating former empires, the new states turned to their own mythology, history, and heraldry in search of originality. So, the swastika appeared in the phaleristics of Latvia, the cross of the Jagiellonians in Lithuania, the cross of the Master of the Teutonic Order in Estonia, and linden leaves, branches, and wreaths in Czechoslovakia. Badge and medal ribbons bore national colours in different combinations. Yet it was not possible to avoid imitation completely. The details of the Estonian Cross of Freedom clearly show the influence of the Finnish award of the same name. The five classes of the Polish *Virtuti Militari* are reminiscent of the French Legion of Honour. French influence can also be traced in the design of Czechoslovak decorations.

Even though all of the countries discussed in this paper were oriented towards the Entente in their foreign policy, only Czechoslovakia created a Victory Medal of its own. The reasons for this should be sought in domestic circumstances. Latvia, Lithuania, and Estonia did not participate in the First World War, while the Poles found themselves on the opposite sides of the front line. Therefore, the symbolism of the victors could not be equally acceptable to officers and soldiers who served in the German or Austro-Hungarian armies. A victory medal did appear in Poland, but not an official one. Its creation was funded by Polish emigrants who had fought

in the ranks of the Entente forces, mainly in France. The material, size, and colour of the ribbon corresponded to the patterns adopted in other countries. The obverse featured the Goddess of Victory with a sword, shield, and hussar “wings” behind her back — an element of the equipment of Polish heavy cavalry in the 16th and 17th centuries. The reverse side carried an inscription in Polish, “War in Defence of Civilisation 1914–1918,” framed by laurel branches.

Considering the history of the appearance and use of the first national awards and decorations in Latvia, Lithuania, Estonia, Poland, and Czechoslovakia, it should be noted that, in general, despite their small number and short existence, they fulfilled their main functions — to serve as badges of honour for those who fought for freedom and independence and to symbolically reaffirm the sovereignty of their nations.

Список джерел та літератури / References

- Astrikas, A. *Lietuvos ordinaai, medalia ir zenkleliai, 1918–1940*. Vilnius, 1993.
- Barac, B. *Reference Catalogue Orders, Medals and Decorations of the World. Instituted until 1945. Bronze Book. D–G*. Zagreb, 2010.
- Boltowsky, T., Nigel, T. *Armies of the Baltic Independens Wars 1918–1920*. Oxford, 2019.
- Ducmane, K. *Apbalvojumi Latvijas Republika 1918–1940*. Riga, 1993.
- Oberleitner, S. *Polskie ordery odznaczenia I niektore wyroznienia zaszczytne, 1705–1990*. Zielona Gora, 1992.
- Pulec, V. *Československa statni vyznamenani, statni čestna uznani a ceny*. Praha, 1980.
- Purves, A. *The Medals, Decorations and Orders of the Great War 1914–1918*. Polstead Suffolk, 1989.
- Vernon, S. *Vernon's Collectors Guide to Orders Medals and Decorations (with Valuations)*. Temecula, CA, 2000.
- Vojenske dejiny Československa (1526–1918)*. Praha, 1986.
- Vznik Československa 1918. Dokumenty Československe zahranicni politiky*. Praha, 1994.

Сергій Потрашков

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.v.potrashkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5573-0121>

**СИМВОЛИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА СУВЕРЕНІТЕТУ:
ЗАРОДЖЕННЯ НАГОРОДНИХ СИСТЕМ
У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У 1918–1920 РОКАХ
(НА МАТЕРІАЛАХ ЛАТВІЇ, ЛИТВИ, ЕСТОНІЇ,
ПОЛЬЩІ, ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ)**

У країнах Західної Європи нагородні системи мають давню та сталу традицію, що сягає глибини століть. Натомість інша ситуація спостерігається в країнах Східної Європи. У більшості країн цього регіону зародження власних нагородних систем відбувалося протягом 1918–1920 рр. і було безпосередньо пов'язане з перебігом та результатами Першої світової війни. Цей процес мав як загальні для всіх країн регіону риси, так і певну специфіку. Після Першої світової війни великі імперії перестали існувати, а на їх уламках виникли нові незалежні держави — переважно у Східній Європі. З перших днів свого існування молоді держави були втягнуті в низку збройних конфліктів — як внутрішніх, так і зовнішніх. Власне під час цих війн виникли національні армії з власною символікою та відзнаками. Враховуючи це, не дивно, що в усіх країнах Східної Європи військові нагороди з'явилися першими, і саме з них почалося формування національних нагородних систем. Протягом тривалого часу військові нагороди залишалися єдиними відзнаками. В окремих випадках ними нагороджували цивільних осіб, а також їх використовували у представницьких цілях. Дефіцит нагород в окремих країнах (наприклад, Польща та Естонія) намагалися подолати, поділивши їх на низку ступенів. З середини 1920-х рр. майже всі військові нагороди втратили своє початкове призначення й вийшли з ужитку. Слід також відзначити, що в усіх країнах регіону, крім Польщі, була відсутня власна орденська символіка і традиції. Намагаючись уникнути копіювання вже відомих зразків, а також наслідувати традиції колишніх імперій, нові держави прагнули бути оригінальними, а тому звернулися до власної міфології, історії та геральдики. Через це у фалеристиці Латвії з'явилася свастика, Литви — хрест Ягеллонів, Естонії — хрест магістра Тевтонського ордену, Чехословаччини —

липове листя, гілки та вінки. Стрічки нагород цих країн містили національні кольори. Водночас повністю уникнути наслідування іноземних зразків, зокрема Фінляндії та Франції, країнам Східної Європи не вдалося.

Ключові слова: країни Східної Європи, Перша світова війна, нагородні системи.

Текст надійшов до редакції 15.09.2024.

The text was received by the editors 15.09.2024.

Текст затверджено до друку 12.11.2024.

The text is recommended for printing 12.11.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-08>
УДК 903.5'1(477.54)"638.3"

Михайло Любичев

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: gsae@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1010-1425>

Ердмута Шульце

докторка філософії, почесний співробітник
Німецький археологічний інститут, Євразійське відділення
Ім Доль, 2–6, Берлін, 14195, Німеччина
Email: erdmute.schultze@gmx.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9145-1511>

**ГРУПОВЕ ПОХОВАННЯ НА МОГИЛЬНИКУ
ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВІЙТЕНКИ**

Могильник належить до археологічного комплексу пізньоримського часу — початку доби Великого переселення народів, що розміщений у східній частині ареалу культури Черняхів/Синтана-де-Муреш. На ньому відкрито 273 поховання (128 інгумацій, 143 кремації, 2 кенотафи), що належать до ступенів C3 – D1

Як цитувати: Любичев, М., Шульце, Е. Групове поховання на могильнику черняхівської культури Війтенки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 167-193. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-08>

How to cite: Lyubichev, M., Schultze, E. A Group Burial in the Chernyakhiv Culture Cemetery of Viytenky. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 167-193. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-08> (In Ukrainian)

© Любичев М., Шульце Е., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

за системою Я. Тейрала або до фаз В – Е горизонту «класичної» черняхівської культури в області дніпро-донецького лісостепу за М. В. Любичевим. Поховання 183 пов'язано з проблемою групових поховань у культурі Черняхів/Синтана-де-Муреш. Кількість та розміщення стовпових ям у похованні має аналогію з похованням 224 могильника Данчени, що дозволяє стверджувати про подібність дерев'яних камер, які там були. У похованні виявлено два скелети, антропологічно визначені як чоловік 18–20 років та жінка 30–35 років. Інвентар поховання включає керамічні посудини, металеві частини одягу та речі домашнього начиння. Керамічні посудини утворюють так званий «повний питний сервіз», у якому особливе місце посідає глек-«графин». Його особливість полягає в наявності зооморфного орнаменту. На поясі заглибленими пролоценими лініями зображено п'ять тварин, що рухаються одна за одною. Цей орнамент на глеку-«графині» належить до типу комбінованих. Фігурні зображення тварин є дуже рідкісними не тільки на посудинах черняхівської культури, але й на посудинах з ареалів культур римського часу в Центральній Європі — території *Germania Magna*. Найбільш близьким до зображення на глеку-«графині» з поховання 183 за сюжетом, композицією, технікою виконання є зооморфне зображення на триручній вазі з поховання-кремації I-го могильника Каборга IV. Для захоронення декількох померлих, очевидно, представників однієї родини, одного роду, було побудовано дерев'яну камеру. Камера має простір для більш ніж двох небіжчиків, але там не був третій небіжчик, тож вільний простір можна розглядати як вхід до дерев'яної камери. Два небіжчики були поховані одночасно. Групові поховання не виглядають масовим явищем, але вони є на черняхівських могильниках. Про доволі високий соціальний статус похованих свідчить наявність: 1) великої поховальної камери; 2) керамічного «питного сервізу» з глеком-«графіном», що має унікальний зооморфний орнамент; 3) унікальної фібули (можливо, їх було дві); 4) залишків жертвовної їжі.

Ключові слова: пізньоримський час, черняхівська культура, могильник Війтенки, групове поховання, дерев'яна камера.

Поховання 183 на могильнику черняхівської культури поблизу села Війтенки¹ було відкрито 2013 р. (Lyubichev et al. 2014, 53–56, рис. 243–

¹ Могильник належить до археологічного комплексу пізньоримського часу — початку доби Великого переселення народів, що розташований у східній частині ареалу культури Черняхів/Синтана-де-Муреш (рис. 1:4) поблизу с. Війтенки (Богодучівський район, Харківська область), на двох схилах вологої балки. Поселення вміщує ділянки та комплекси ступенів C1b – C2 та C3 – D1. За час його дослідження Германо-Слов'янською археологічною експедицією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в кооперації з Євразійським відділом Німецького археологічного інституту протягом 2005–2021 рр. відкрито 273 поховання (128 інгумацій, 143 кремації, 2 кенотафи), що належать до ступенів C3 – D1 за системою Я. Тейрала (Tejral 1992, 234–246) або до фаз В – Е горизонту «класичної» черняхівської культури в області дніпро-донецького лісостепу (Lyubichev 2019, часть 2, 32–36).

259). Відтоді деякі його матеріали використано під час розгляду питань групових поховань (Lyubichev, Schultze 2022, 257, 262, 264, 274, рис. 4–8), «особливих» поховань (Lyubichev 2022, 471–473, рис. 9, 10), вивчення певних груп фібул (Lyubichev, Schultze 2023, 326, 343, рис. 3–5), посудин із зооморфним орнаментом (Hegewisch 2018, 151, 163, Abb. 5:9; 6) як в ареалі черняхівської культури, так і в Барбарікумі римського часу. Навіть більшу частину елементів цього комплексу було коротко описано та проілюстровано (Lyubichev, Schultze 2022, 257, 262, 264, 274, рис. 4–8), але ж саме повну публікацію поховання не було здійснено, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Розміщення поховання на могильнику та заповнення поховальної ями

Поховання 183 розміщено, імовірно (за станом дослідження на 2021 р.), в середній частині масиву поховань могильника, який витягнуто за лінією Північ–Захід–Південь–Схід (рис. 1:1).

Пляму поховальної ями прямокутної форми із заокругленими кутами зафіксовано на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. В її північно-східній частині більш темним кольором виділялась пляма ходу проникнення. У заповненні ями були фрагменти посудин, зокрема — вінець (рис. 2:2, 3, 7), придонних частин (рис. 2:5, 8–11) кружальних посудин, стінка світлоглиняної амфори (рис. 2:6), частина сердолікової намістини з поверхнею сірого кольору (рис. 11:2), фрагменти оплавленого скляного виробу та скляної посудини, виплеск бронзи, частини кісток тварин, вугілля, фрагменти деревини². Усі фрагменти кераміки мають сліди вторинного обпалу, а частина намістини — сліди перебування у вогні, що пов'язано з потраплянням у заповнення частини культового шару могильника із залишками кремацій. Вугілля

² Знахідки із заповнення: 1. Намистина (рис. 11:2) — сердолік, фрагмент, сліди впливу вогню, призматична зі зрізаними кутами, колір світло-сірий, непрозора, канал — усічено-конічний, параметри (см): Е (товщина) — 0,6; L (довжина) — 1,5; Н (висота) збер. — 0,7; Dk (діаметр каналу) — 0,2–0,35. Тип Гопкало С1 (Gorkalo 2008, 74–75); 2. Скляна посудина — фрагмент, опалений, колір — безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, параметри (см): товщина — 0,3; 3. Скляний виріб — фрагмент, опалений, колір — безбарвний із зеленим відтінком, прозорий.

та фрагменти деревини пов'язані зі слідами дерев'яної конструкції в самій ямі (частини плах).

Поховальна споруда

Зараз вона являє собою яму прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтовану короткою віссю за лінією Північ–Південь з відхиленням 230°. Стінки — прямовисні, дно — рівне, з невеликим уступом між скелетами 1 та 2, понижується у східній частині. Уздовж протилежних північної та південної стінок ями — 6 стовпових ям: три — уздовж північної (№ 2, 3, 4) та три — уздовж південної (№ 1, 5, 6). Чітко виділяються ями № 1–3. Ями № 1 та 2 розташовані відповідно в південно-західному та північно-західному кутах поховальної ями, яма № 3 — на Схід від стовпової ями № 2. Гірше виділяються ями № 4–6. У заповненні ями — каміння трикутної форми (рівень 1,28 м). Відстань від стовпових ям до стінки становить 5–15 см, що дозволяє стверджувати про можливість закріплення дерев'яної поховальної камери³.

Сліди дерев'яних конструкцій в ямах поховань могильника Війтенки у вигляді залишків перекриття (плах) зафіксовані в похованнях 32, 70, 86/1, 107, 115, 121, 125, 231, 234, 235. Гіпотетично можна стверджувати про наявність дерев'яних перекриттів у кожному похованні-інгумації, що здійснено в материковій ямі. Однак у вказаних похованнях були відсутні стовпові ями, вони є лише в похованні 13 (Liubyshev 2022, 468–469, рис. 2). У цьому порушеному в давнину жіночому похованні-інгумації чотири стовпові ямки розміщувались у кутах прямокутної за планом поховальної ями (рис. 5:1, 2). Така кількість та розміщення ям свідчить про відмінність дерев'яної конструкції, що містилася там, від тієї, що була у похованні 183. Кількість та розміщення стовпових ям у похованні 183 Війтенків знаходить аналогію у похованні 224

³ Параметри споруди (м): довжина — 3,10 м; ширина у: західній частині — 2,10 м, центральній частині — 2,13 м, східній частині — 2,16 м; розміри стовпових ям: № 1 — 0,40 x 0,38, № 2 — 0,38 x 0,34, № 3 — 0,30 x 0,40; глибина в: західній частині — 1,03–1,09/1,27–1,29, центральній частині — 1,05–1,18/1,25–1,40, східній частині — 1,04–1,13/1,30–1,39 м; глибина стовпових ям: № 1–1, 27 — 1, 39, № 2 — 1, 27–1, 40, № 3 — 1, 31–1, 44.

могильника Данчени (Dančeny) (рис. 5:3) (Rafalovich 1986, 76–77, табл. IX: 1), що дозволяє стверджувати про подібність наявних там дерев'яних конструкцій (камер). Розміри ями поховання 183 — 3, 10 x 2, 10/2, 13 м, поховання 224 Данчен — 2, 95 x 2, 40 x 2, 60 м (Rafalovich 1986, 76–77), тобто розміщені там дерев'яні камери були близькими за розмірами і, ймовірно, подібні до тих, що реконструйовані в «князівських» похованнях пізньоримського часу Центральної Європи, наприклад, у Гомерні (Gommern) (Ludowici 2020, Abb. 5) (рис. 6). Риси подібності в деталях (чотири стовпові ями в кутах) демонструють ями поховань 13 Війтенків (Lyubichev 2022, рис. 2) та 169 Данчен (Rafalovich 1986, 63–64, табл. VII:7) (рис. 5:4).

Скелети похованих

У похованні відкрито два скелети (рис. 3:1; 4:1). У західній частині ями — скелет 1, на відстані 0,5–0,6 м на Схід — скелет 2. *Скелет 1*, що належав чоловіку 18–20 років⁴, залягав на спині, орієнтований за лінією Північ–Південь. Череп роздавлений ґрунтом, очницями повернутий на Захід. Верхні кінцівки зігнуті в ліктях і схрещені на грудній клітці: права поверх лівої, долонями донизу. Нижні кінцівки зігнуті в колінних суглобах і повернуті на Схід⁵.

Скелет 2, що належав жінці 30–35 років, зберігся частково — тільки західна частина. Положення — на спині, права верхня кінцівка витягнута вздовж тулуба та ледь зігнута в лікті, нижні кінцівки зігнуті в колінних суглобах та повернуті на Схід. Орієнтований за лінією Північ–Південь. Череп — на боку, повернутий очницями на Схід. Таз роздавлений ґрунтом⁶.

Таке положення скелетів вважають наслідком «археологізації» тіл похованих, що проявилася в цьому похованні у зміні положення ніг.

⁴ Антропологічні визначення виконали старші наукові співробітники Відділу біоархеології Інституту археології НАН України докт. іст. наук Т. О. Рудич та канд. іст. наук О. Д. Козак.

⁵ Параметри (м): довжина — 1,50; череп: висота — 0,25, ширина — 0,20; довжина верхніх кінцівок: права — 0,65, ліва — 0,62; довжина нижніх кінцівок: права — 0,98, ліва — 0,90; довжина хребта — 0,63, ширина пліч — 0,36, ширина таза — 0,28. Глибина залягання: череп — 1,25–1,33; верхні кінцівки: права — 1,23–1,27, ліва — 1,21–1,28; нижні кінцівки: права — 1,18–1,26, ліва — 1,23–1,28; хребет — 1,25–1,28, плечі — 1,21–1,26, таз — 1,25–1,28.

⁶ Параметри (м): довжина — 1,34; череп: висота — 0,23, ширина — 0,12; довжина верхніх кінцівок: права — 0,69; довжина нижніх кінцівок: права — 0,79, ліва — 0,40. Глибина залягання: череп — 1,34–1,39; верхні кінцівки: права — 1,39; нижні кінцівки: права — 1,33–1,39, ліва — 1,33–1,36; плечі — 1,37, таз — 1,38–1,41.

Завалювання нижніх кінцівок (у цьому випадку — на лівий бік) типове для тіл, що покладені на спину. Практично повністю завалено ноги в скелета 1. Вільному руху ніг сприяла наявність вільного простору в дерев'яній поховальній камері (Rusnak 2020, 85). У класифікації поховань зі скорченим положенням скелета на черняхівських могильниках, що належить В. В. Руснаку, скелет 1 віднесено до підтипу С, типу 1 групи I (розміщено на спині, верхні кінцівки зігнуті в ліктьовому суглобі, перехрещені й кистями покладені на груди, з вигином у тазостегновому суглобі 85° та більше, у колінному — від 23° та більше), скелет 2 — до підтипу А (з верхніми кінцівками вздовж тулуба) (Rusnak 2020, 87, 92).

Поховальний інвентар та його розміщення

Поховальний інвентар складається з керамічних посудин, металевих деталей одягу, предметів начиння⁷ (рис. 3).

У ділянці лівого плеча грудної клітки чоловічого скелета (*скелет 1*) розміщувалася бронзова фібула, звернена приймачем до Півдня (рис. 11:5). На Захід від його колін залягав фрагмент миски закритого типу (рис. 7:10) із сьома камінцями. На Схід від колін в один ряд з Півночі на Південь, майже за лінією незначної приступки на дні ями, розташовувалися посудини: миска відкритого типу (рис. 7:6), горщик (рис. 7:4), округлобока ваза (рис. 7:3), ребриста ваза (рис. 7:2), миска закритого типу (рис. 7:1), глек-графин (рис. 8). Округлобоку вазу було роздавлено, і її фрагмент розташовано біля південної стінки ями на Південь—Схід від скелета 2. Ребриста ваза та миска закритого типу були перекинуті, їхні днища розташовувалися під кутом 75–80° (рис. 8). Отже, ці посудини не перевернуті спеціально (з розташуванням дна за вертикальною віссю) перед похованням⁸.

На Захід від колін жіночого скелета (*скелет 2*) розташована миска відкритого типу (рис. 7:5), на Схід від колін — дві миски відкритого типу

⁷ Рівні залягання: 1) Бронзова фібула — 1, 22; 2) Ключоподібна шпилька — 1,33; 3) Глиняне прясло — 1,34/1, 37; 4) Роговий гребінь — 1,38/1,39; 5) Глиняне грузило — 1,33/1,40; 6) Каміння — 1,28; 7) Каміння пісковіку — 1,22; 8) Глек-«графин» (посудина 1) — 1,09/1,17; 9) Миска закритого типу (посудина 2) — 1,12/1,20; 10) Ваза (посудина 3) — 1,14/1,33; 11) Ваза (посудина 4) — 1,18/1,34; 12) Горщик (посудина 5) — 1,20/1,33; 13) Миска відкритого типу (посудина 6) — 1,26/1,39; 14) Миска відкритого типу (посудина 7) — 1,23/1,30; 15) Горщик (посудина 8) — 1,27/1,35; 16) Миска відкритого типу (посудина 9) — 1,31/1,39; 17) Миска відкритого типу (посудина 10) — 1,35/1,43; 18) Миска закритого типу (посудина 11) — 1,18/1,23; 19) Дворучний глек (посудина 12) — 1,12/1,37.

⁸ Спеціально перевернуті посудини (три миски) з положенням їх днищ строго за вертикальною віссю були в похованні-інгумації 23 (Lyubichev 2022, 469, рис. 3).

(рис. 7:8, 9). Біля південної стінки ями, на Південь–Схід від скелета 2 розміщувалися дворучний глек (рис. 7:11), фрагмент вази (рис. 7:3), горщик (рис. 7:7). Глиняне прясло⁹ (рис. 11:3) було біля горщика (рис. 7:7), а бронзова клюкоподібна шпилька¹⁰ (рис. 11:1) — у місці відкритого типу¹¹ (рис. 7:8). На дні стовпової ями № 1 було каміння пісковика. У похованні зафіксовано

⁹ Глиняне прясло (рис. 11:3) — ціле, біконічне зі згладженим ребром, заглажена поверхня світло-коричневого та сірого кольорів, основи — увігнуті, параметри (см): висота — 1,5, діаметр по ребру — 4,0, діаметр основи — 3,1, діаметр отвору — 0,8.

¹⁰ Клюкоподібна шпилька (рис. 11:1) — ціла, матеріал — бронза, стрижень — гладкий, параметри (см): довжина — 2,5, діаметр — 0,15.

¹¹ Опис та параметри посудин: **1.** Глек-«графин» (посудина 1) (рис. 8) — археологічно цілий, лощена поверхня чорного кольору, кулястий тулуб з найбільшим розширенням на середині висоти, вінце — відігнуте, дно — кільцеве, горло — звужується до верху, орнамент — зооморфний, параметри (см): Н (висота) — 24,0; D 1 (діаметр вінця) — 4,2; D 2 (діаметр найбільшого розширення тулуба) — 17,9; D 3 (діаметр дна) — 9,0, діаметр горла — 3,5 (на середині висоти); **2.** Миска закритого типу (посудина 2) (рис. 7:1) — археологічно ціла, лощена поверхня чорного кольору, ребристий тулуб, ребро на середині висоти, вінце — слабо відігнуте, днище — кільцеве, орнамент — валик на плечі, канал по ребру, параметри (см): Н — 6,5; D 1 — 10,5; D 2 — 11,1; D 3 — 4,7; **3.** Ваза (посудина 3) (рис. 7:2) — ціла, заглажена поверхня темно-сірого кольору з окремими темними плямами, ребристий тулуб, ребро вище за середину висоти, вінце — відігнуте, днище — плитчасте, орнамент — майданчик на плечі, параметри (см): Н — 13,5; D 1 — 19,6; D 2 — 19,8; D 3 — 7,4; **4.** Ваза (посудина 4) (рис. 7:3) — археологічно ціла, лощена поверхня чорного кольору, округлобокий тулуб з найбільшим розширенням вище середини висоти, вінце — відігнуте, потовщене з широким краєм, дно — плитчасте, орнамент — два валики нижче вінця, на полі між якими пролощений зигзаг і косі лінії: Н — 22, 0; D 1 — 32,0; D 2 — 33,8; D 3 — 14,0; **5.** Горщик (посудина 5) (рис. 7:4) — археологічно цілий, шорстка поверхня сірого й темно-сірого кольорів, округлобокий тулуб з найбільшим розширенням на середині висоти, вінце — відігнуте, дно — плитчасте, орнамент — врізані лінії на плечі, параметри (см): Н — 12,0; D 1 — 8,0; D 2 — 11,6; D 3 — 5,6; **6.** Миска відкритого типу (посудина 6) (рис. 7:5) — археологічно ціла, лощена поверхня сірого кольору, ребристий тулуб, конічний профіль, вінце — злегка загнуте всередину, дно — плитчасте, параметри (см): Н — 8, 6; D 1 — 17,7; D 2 — 18,1; D 3 — 8,0. Виготовлена обрізанням верхньої частини посудини (гличка, вази); **7.** Миска відкритого типу (посудина 7) (рис. 7: 6) — археологічно ціла, лощена поверхня чорного кольору, ребристий тулуб, ребро вище середини висоти, вінце — відігнуте, дно — плитчасте, параметри (см): Н — 7,5; D 1 — 20,3; D 2 — 19,0; D 3 — 8,1; **8.** Горщик (посудина 8) (рис. 7:7) — археологічно цілий, шорстка поверхня сірого і темно-сірого кольорів, округлобокий тулуб з найбільшим розширенням вище середини висоти, вінце — відігнуте, дно — плитчасте, параметри (см): Н — 15,0; D 1 — 12,6; D 2 — 16,2; D 3 — 8,5; **9.** Миска відкритого типу (посудина 9) (рис. 7:8) — археологічно ціла, лощена поверхня сірого кольору, ребристий тулуб, зглажене ребро у верхній частині висоти, вінце — відігнуте, днище — плитчасте, параметри (см): Н — 9,0; D 1 — 25,6; D 2 — 24,0; D 3 — 6,5; **10.** Миска відкритого типу (посудина 10) (рис. 7:9) — ціла, лощена поверхня сірого і світло-сірого кольорів, ребристий тулуб, ребро у верхній частині висоти, вінце — відігнуте, днище — кільцеве, параметри (см): Н — 6,0; D 1 — 20, 5; D 2 — 19,3; D 3 — 8,8; **11.** Миска закритого типу (посудина 11) (рис. 7:10) — фрагменти, реконструюється профіль без дна, лощена поверхня сірого кольору, ребристий тулуб, ребро вище за середину висоти, вінце — слабо відігнуте, орнамент — валик на плечі, параметри (см): Н збереж. — 10,0; D 1 — 18,0; D 2 — 18,7; **12.** Дворучний глек (посудина 12) (рис. 7:11) — цілий, шорстка поверхня сірого кольору, округлобокий тулуб з найбільшим розширенням вище середини висоти, вінце — слабо відігнуте, дно — плитчасте, дві ручки, їх перетин — прямокутник із округленими кутами з однією прогнутою стороною, профіль — дугоподібний, місце кріплення: нижче вінця — плече, горло — злегка розширюється до вінця, орнамент — валик на горлі, валик на основі горла, врізані лінії на плечі, параметри (см): Н — 24,5; D 1 — 9,5; D 2 — 18,9; D 3 — 9,3, діаметр горла — 8,3 (на середині висоти).

залишки тваринної жертвовної їжі — кістки (частини хребців, криж, ребра, частини двох кінцівок) дрібної рогатої худоби (вівця/коза, вік 1,5–2 роки) (Gogunskaya et al. 2020, 390, рис. 14:2).

Керамічний посуд становить «повний питний сервіз»¹². Слід узяти до уваги і фрагмент скляної посудини в заповненні ходу проникнення в поховання зі східного боку: він може бути як фрагментом скляної посудини, що витягнута під час порушення поховання, так і фрагментом скляної посудини з культового шару могильника.

Серед керамічного сервізу виділяється *глек-«графин»*. Сам тип посудини неможливо віднести до найбільш поширених: у вивченій частині могильника глеку-«графини» походять тільки з дев'яти поховань (№ 13, 26, 96, 97, 107, 121, 204, 211, 215). Цей екземпляр особливий завдяки наявності на ньому зооморфного орнаменту. На плечі посудини розміщено пояс, обмежений з боку горла валиком, з боку тулуба — каналом. На поясі заглибленими пролощеними лініями виконані зображення п'яти тварин, що рушають одна за одною (рис. 9:1, 2, 3, 5). За рядом морфологічних ознак (довгий витягнутий корпус, велика голова, довга шия з малими вухами, більш-менш довгий хвіст) М. Хегевіш уважає, що це коні, і звертає увагу на характер їх руху (спрямованість вперед), поворот голови, зігнутість кінцівок (Hegewisch 2018, 149). Зображення коней, що рухаються один за одним, він називає динамічним, це передбачає стадо, яке галопує (Hegewisch 2018, 163).

Композиція побудована на основі поворотної симетрії 5-го порядку, елементи якої отримані поворотом на 72°, з ознаками дисиметрії — часткового порушення симетрії, що фіксується збільшенням інтервалу між тваринами IV та V, а також II і III. Порушення інтервалу підкреслюється і зміною положення хвоста у тварин III (витягнутий назад) та V (задраний вгору). Імовірно, ці «коні» пасуться: їхні голови опущені до землі (рис. 9:1).

Для кружальних посудин культури Черняхів/Синтана-де-Муреш орнаментация є досить масовим явищем: за допомогою пластичних,

¹² Так званий керамічний «питний сервіз» може бути «неповний», що включає горщики, миски закритого та відкритого типів, вази, триручну вазу, глеку, і «повний», де, окрім названих форм посудин, є келих/келихи (керамічний, скляний) (Schultze, Lyubichev 2018, 122).

лощених, карбовано-штампованих орнаментів та прикрашенням додатковою профілювкою виконані різні лінії, геометричні фігури, валики, грані та майданчики (Symonovich 1964, 273–323). Рідше натрапляємо на складні композиції, що являють собою орнаменти, виконані в різній техніці (Symonovich 1964, 323–328). І зовсім рідкісними є реалістичні, хоч і схематизовані зображення тварин, птахів та цілих сцен (Symonovich 1983, 132). Орнамент на глеку-«графіні» належить до комбінованих орнаментів. Фігурні зображення тварин є великою рідкістю не тільки на черняхівських посудинах, але й на посудинах з ареалів культур римського часу Центральної Європи — території *Germania Magna*, що походять переважно з поховальних комплексів (Hegewisch 2018, 146).

Найбільш близьким до зображення на глеку-«графіні» з поховання 183 за сюжетом, композицією, технікою виконання є зооморфне зображення, що включено в систему різних орнаментів на триручній вазі з поховання-кремації 1 могильника Каборга IV (Mahomedov 1979, рис. 3, табл. III: 6; Hegewisch 2018, 163) (рис. 10:3, 4). Ручки вази поділяють орнаментальний пояс на три сектори. Орнаментальний пояс вази складається з двох ярусів, заповнених необразотворним геометричним орнаментом із включенням зооморфних зображень чотирьох тварин в одному із секторів нижнього ярусу та п'ятої тварини — біля основи ручки (рис. 10:1, 2). На спині крайньої (ліворуч) тварини є щетина, що дає їй схожість з кабаном (рис. 10:1, 2, 4). Інші чотири істоти мають повернутий праворуч контур корпусу з вухами, що стоять, та довгими хвостами (Hegewisch 2018, 163). Можливо, що це собаки та контекст зображення — сцена полювання.

До орнаменту триручної вази з Каборги IV близька за орнаментом ще інша посудина з поховання 183 — округлобока ваза (рис. 7:3). Вона прикрашена орнаментальним поясом, обмеженим двома валиками та заповненим необразотворчим геометричним орнаментом у вигляді зигзагоподібної лінії. Його змінює бордюр, що складається з різнонахилених косих рисок. Елементом орнаменту є група, яка вміщує від 6 до 9 паралельних ліній. Орнаментальний ряд отримано за допомогою паралельного переносу та осьової симетрії.

За цим принципом влаштований верхній ярус орнаменту на вазі з Каборги IV — орнаментальний пояс розчленований на трикутники зигзагоподібною лінією; їхнє поле заповнене фактурою з косих рисок, укладених «паркетом». Цей мотив змінює зигзагоподібний орнаментальний пояс, із включеними до нього трикутниками та ромбами, частина з яких також заповнена фактурами з різноспрямованих косих ліній. Цей фрагмент орнаменту має відмінні, чітко акцентовані елементи та може трактуватися як стилізоване зображення змія (рис. 10:2)¹³.

Бронзова двочленна фібула (рис. 11:5) — ціла, лита, вигин спинки — дугоподібний, перетин спинки — трикутник, форма спинки — пряма, виділена з боку голівки та ніжки уступами, ніжка — ледь звужується, перетин ніжки — п'ятикутник, на кінці ніжки — п'ятикутний щиток з гранню (продовженням грані на ніжці) на середині, затік по периметру після вилучення з ливарної форми не прибраний; приймач — типу «коробка» (колбоподібний), займає майже всю ніжку, крім половини щитка, на голівці — щиток у формі «секіри», кріплення пружини до корпусу — корпус розклепаний у пластинку, пружина — основна, два обороти з кожного боку на конічних трубках з «кнопкою» у вигляді усіченого конуса та півсфери на кінці, тягива — одинарна, нижня, параметри (см): довжина — 6,3; ширина спинки — 0,55; довжина пружини — 4,2; ширина ніжки — 0,4.

За наявністю масивних спинки та ніжки з приймачем-«коробкою» (mit kastenförmig geschlossenem Nadelhalter) на всю її довжину фібула відноситься до групи *Bügelknopffibel* (Schuldt 1953; Meyer 1960; Schulze-Dörlamm 1986, 696–697, 718–720; Voß 1998; Cieśliński, Rau 2019). Ексклюзивності цьому виробу надає наявність на голівці на місці «кнопки» щитка у вигляді секіри, а на кінці ніжки — щитка у вигляді п'ятикутника (рис. 11:5). Розміщення на голівці фібули пластини замість «кнопки» можна вважати запозиченням щитка-пластинки на голівці деяких фібул з суцільним приймачем (mit festem Nadelhalter). Наприклад, на фібулі цього типу з поховання 21 – 1961 Косанівського

¹³ Щиро дякуємо канд. архітектури, доценту О. І. Геллі за консультацію щодо опису і трактування орнаментів цих посудин з Війтенків та Каборги.

могильника щиток на голівці має форму сектора (Petrauskas 2003, Abb. 43b:1; Lyubichev, Schultze 2023, 335–336).

У культовому шарі могильника на рівні 0,3 м в 14 м на Південь–Схід від поховання 183 було знайдено подібну фібулу (рис. 11:6)¹⁴. Вона відрізняється від фібули з поховання наявністю викарбуваних насічок за краєм «леза» «секіри» на голівці, подібних насічок на чотирьох сторонах п'ятикутного щитка на краю ніжки. Циліндричні трубки мають грані (рис. 11:6).

Ми не змогли знайти аналогію цим фібулам на пам'ятках центрально- та східноєвропейського Барбарікума. Щиток у вигляді п'ятикутника на ніжці наявний на фібулі з Бліндова (Blindow) (Voß 1998, Abb. 3), хоча за іншими елементами, окрім трикутної за розрізом спинки, вона відрізняється від виробів з Війтенків (рис. 11:7).

Поховання 183 як групове поховання

За наявністю у похованні двох скелетів поховання 183 можливо віднести до групового. У зв'язку з цим виникає питання про визначення «групове поховання» та критерії віднесення поховання 183 саме до групового після ознайомлення з його планом та профілем дна ями (рис. 3).

Традиційне визначення «поховання» стосується поміщення в могилу саме одного небіжчика. Поява поховань з двома або кількома небіжчиками може бути спричинена: 1) одночасною смертю індивідів; 2) виконанням померлим (померлими) ролі поховального предмета інвентарю для одного члена групи (Caselitz 1981, 174).

¹⁴ Бронзова двочастна фібула — ціла, лита, вигин спинки — дугоподібний, розріз спинки — трикутник, форма спинки — пряма, відділена від голівки та ніжки уступами, ніжка ледь звужується, ніжка за розрізом — п'ятикутник, на кінці ніжки — п'ятикутний щиток із гранню (продовження грані на ніжці) на середині, чотири сторони по краях прикрашені викарбуваними рисками; приймач — типу «коробка» (колбоподібний), займає майже всю ніжку, крім половини щитка, на голівці — щиток у формі «секіри», «леза» якої прикрашені викарбуваними рисками, кріплення пружини до корпусу — корпус розклепаний у пластинку, пружина — основна, два обороти з кожного боку, надставну пружину (або шарнір) імітує з двох боків циліндрична трубка з гранями та закінченням у вигляді усіченого конуса та півсфери на кінці, тятива — одинарна, нижня, параметри (см): довжина — 6,5; ширина спинки — 0,58; довжина пружини — 4,55; ширина ніжки — 0,5.

Вирізняють такі види групових поховань: 1) з одночасним депонуванням двох або більше небіжчиків — закритий комплекс (“Doppel — Mehrfachbestattung”); 2) поступово заповнювані, з повторюваним приміщенням у поховання нового індивіда (Caselitz 1981, 174–175). Як «групове поховання» на могильниках культури Черняхів/Синтана-де-Муреш ми розуміємо саме перший вид. На сучасному етапі вивчення серед групових поховань можливо виділити групи: «реальні», «суперечливі», «сумнівні» та «недостовірні» (Lyubichev, Schultze 2023, 255).

Навіть на прикладі поховання 183 видно, як складно впевнено зарахувати поховання на черняхівському могильнику до групового. Багато поховань було порушено в давнину, і тому непросто встановити: залишки скелетів в одній ямі справді свідчать про одночасне поховання кількох померлих або там перемішано матеріали кількох поховань у процесі їх порушення. Слід брати до уваги також можливість поміщення нового померлого в стару могилу за одночасного зміщення залишків померлого, який там уже перебував.

Може, у похованні 183 ми маємо справу з двома окремими похованнями? Вище зазначено, що на дні ями між скелетами простежено незначну приступку, на якій були розташовані елементи керамічного «питного сервізу» — посудини 1, 2, 3, 4, 5, 7 (миска закритого типу, дві вази, горщик, миска відкритого типу, глек-«графин»). Приступка є слабо виділена, не впливає на рівний профіль дна ями, який ледь опускається із Заходу на Схід. Стовпові ями розміщені вздовж довгих протилежних стін усієї ями, але не зосереджені виключно біля одного скелета. Подібно виглядають позиції двох скелетів (рис. 3). Керамічні посудини, що встановлені ближче як до скелета 1, так і до скелета 2, спільно створюють «питний сервіз».

Отже, елементи поховальної конструкції, положення скелетів, наявність спільного «питного сервізу» свідчать на користь зарахування поховання 183 до групового з одночасним депонуванням померлих. Ми згадували про наявність на загальній плямі поховальної ями сірого кольору ще однієї плями чорного кольору — свідчення ходу

проникнення. На дні ями, під заповненням цього ходу були роговий гребінь¹⁵, хребтова кістка людини, вугілля.

Ці речі розміщувались на вільній площі без поховання, яка мала розміри прибіл. 1,5 (від лінії стовпова яма IV — посудини 10, 9, 8, стовпова яма VI до східної стінки ями) x 3,4 м (від північної до південної стінки ями). Ця площа є потенційно зручною для розміщення третього небіжчика, у ділянці голови (або в зачісці) якого *in situ* потенційно міг бути роговий гребінь¹⁶. У нижній частині заповнення входу вторгнення розміщено глиняне пірамідальне грузило ткацького верстата¹⁷ (рис. 2:1, 12) — артефакт зовсім незвичайний для інвентаря поховань, але дуже характерний для поселенської культури: такі грузила досить поширені на поселенні, до якого належить могильник (Lyubichev et al. 2014, рис. 37, 38, 40–42). Можливо, це грузило потрапило сюди під час вторгнення у поховання.

Дерев'яну поховальну камеру було споруджено для поховання кількох померлих, імовірно, представників однієї родини, одного роду. В ній могли бути три небіжчики, що можливо припускати, але неможливо довести. Є місце для третього небіжчика, але на цій площі відсутні стовпові ями (рис. 3). Стовпова конструкція охоплювала лише площу, на якій розміщувалися скелети 1, 2. Можливо й таке, що ця частина ями слугувала як вхід до поховальної камери. Імовірно, після заповнення «склепу» відбулося вторгнення до нього (пограбування?). Могло трапитися й так, що були витягнуті залишки

¹⁵ Роговий багаточасний гребінь (рис. 11:4) — відсутні голівка, зубці на трьох вкладишах, плічка — прямі, шийка — закруглена, передпліччя — прямі, ніжки — прямі, кількість пластин-вкладишів — 6, пластини-накладки — цілі, збереглися 12 бронзових штифтів, орнамент — зигзаг паралельний накладкам, серцевина у голівці гребня, параметри (см): висота — збереглося 3,3; ширина — 8,6; імовірно, тип Нікітіна 1969 III B 1; Нікітіна 2008 III B 16 (Nikitina 1969; 2008); Шишкін III, 1 (?), B (?), 1, b (?), 1 (Shishkin 1999).

¹⁶ Положення рогових гребнів у похованнях 54, 55, 68, 117, 215, 218, 228, 239 свідчать, що вони, імовірно, були в зачісці похованого. У похованнях 41, 101, 123, 124, 125, 176, 187, 231, 235 гребні розміщувались у ділянці черепа та поряд.

¹⁷ Глиняне грузило (рис. 2:1, 12) — пірамідальної форми, над отвором є канал — відбиток нитки, параметри (см): висота — 8,8; розміри: верхня платформа 3,6 x 3,7, нижня платформа 6,8 x 6,8; діаметр отвору — 1,0.

третього похованого та частково порушений другий. Перевернуті посудини з частини «питного сервізу» між скелетами 1 та 2 і є, очевидно, доказом вторгнення в поховальну камеру. Досить впевнено можемо стверджувати, що дерев'яна конструкція поховання була цілою під час його пограбування: грабіжники мали змогу проникнути у простір камери та витягнути необхідне. Можливо, що бронзову фібулу з культового шару могильника (рис. 11:6), подібну до тієї, що знаходилася на скелеті 1, було викинуто у процесі цього вторгнення.

Поховання 183 як групове чітко відокремлюється від так званих «суперечливих» або «сумнівних» групових поховань, якими ми називаємо передусім ті, ями яких стикаються, частково накладаються, у яких залишки зруйнованих поховань було скинуто в ями інших поховань. Наприклад, на могильнику Війтенки у похованні 86 були два скелети, і спочатку воно було прийнято за групове. Проте після детального розгляду з'ясувалося, що йдеться саме про два поховання-інгумації, ями яких стикаються: 86/1 (в ямі з підбосом, орієнтованій за лінією Північ–Південь) і 86/2 (в ямі, орієнтованій за лінією Захід–Схід) (Lyubichev, Schultze 2022, 266, рис. 10:2).

Групові поховання не є масовим явищем, але наявні на черняхівських могильниках (Lyubichev, Schultze 2022, 272–275).

Датування поховання та соціальний статус похованих

Відносне датування поховання ускладнене слабкою можливістю кореляції речей — хронологічних індикаторів: тут є лише дві такі речі — бронзова фібула (рис. 11:5) та роговий гребінь (рис. 11:4). Саме такі фібули, що належать до групи *Bügelknopffibel*, поки що невідомі в інших похованнях могильника Війтенки¹⁸.

За Є. Л. Гороховським, *Bügelknopffibeln* з'являються на третій фазі розвитку могильників черняхівської культури українського лісостепу

¹⁸ З поховання-кремації 114 походить фібула з елементами *Bügelknopffibel* та *Zwiebelknopffibel*, а також пара шпор групи Leuna. Типова *Bügelknopffibel* з перетином масивної спинки у вигляді п'ятикутника, приймачем-«коробкою», головною кнопкою у формі напівсфери походять з культового шару могильника (сектор XI). *Bügelknopffibel* знайдені на поселенні, до якого належить могильник (Lyubichev, Schultze 2023, 326–327, 330, 333).

(Goroxovskij 1988, 44). Визначенню гребня заважає відсутність у нього голівки (рис. 11: 4). Він віднесений приблизно до типів III B 1 або III B 16 за класифікацією Г. Ф. Нікітіної (Nikitina 1969, рис. 1; 2008, 203, рис. 16). У нашій системі хронологічних індикаторів першого рівня гребінь належить до XI 34/1a (Lyubichev 2019, часть 2, рис. 104). Такі гребні типові для фаз D та E горизонту «класичної» черняхівської культури в області дніпро-донецького лісостепу (Lyubichev 2019, часть 2, 32–35).

Поховання 183 Війтенків ми зарахували до фази E горизонту класичної черняхівської культури дніпро-донецького лісостепу (Lyubichev 2019, часть 2, 35), яка приблизно збігається з фазою 5 Є. Л. Гороховського (Goroxovskij 1988, 45) та ступенем D 1 Я. Тейрала (Tejral 1986, 194, 197–198, 212; 1992, 237–238, 245, 246).

Про доволі високий соціальний статус похованих свідчить наявність: 1) великої поховальної камери; 2) керамічного «питного сервізу», до якого належить глек-«графин» з рідкісним зооморфним орнаментом; 3) унікальної фібули; 4) залишків тваринної жертвовної їжі. За Б. В. Магомедовим, за наявністю могильної ями великих розмірів, як у похованнях германської знаті Центральної Європи, такі комплекси на черняхівських могильниках можливо зарахувати до поховань знаті (Mahomedov 1997, 80). Окрім досить добре документованого поховання у дерев'яній камері в Данченах (№ 224) (рис. 5:3), такі поховання були наявні й на інших могильниках. Наприклад, про це свідчить, на жаль, досить коротка інформація В. В. Хвойки про поховання 146–147 Черняхівського могильника: «... два дерев'яні склепи, один з яких закінчується на глибині у 4 м; обидва було пограбовано, і кістки, які там містилися, були безладно розкидані на дні склепів. Мабуть, поховання належало до багатих, якщо судити з залишків розбитих скляних посудин та інших керамічних виробів дуже ретельної роботи» (Petrov 1964, 79).

На думку Н. М. Кравченко, речі-приношення (тут — керамічний «питний сервіз») і тваринна жертвовна їжа є соціально значущою ознакою, соціальним символом обряду, що відіграє самостійну роль і відображає належність до певної суспільної групи, елементом системи суспільних зв'язків (Kravchenko 1987, 211, 213, 225). У похованні із залишками дерев'яної поховальної камери з Данчен (№ 224) також є наявний керамічний «питний сервіз» (Rafalovich 1986, 76–77, табл. XXXVIII:3–6; XXXIX: 8), доповнений

металевими деталями одягу, амулетами, прикрасами, речами туалету, домашнім начинням, жертвовою тваринною їжею (Rafalovich 1986, табл. XXXVIII:7–10; XXXIX: 3–7). У похованні-кремації 1 могильника Каборга IV триручна ваза з унікальним зооморфним орнаментом, найбільш близьким до орнаменту на глеку-«графіні» з Війтенків, була також у складі «питного сервізу» (триручна ваза, одноручний глек, миски закритого та відкритого типів, горщик, скляний келих) (Magomedov 1979, 24–25, рис. 3; табл. III, IV:1, 2).

Поховання 183 могильника Війтенки дає важливий матеріал для розроблення низки проблем, пов'язаних з вивченням культури Черняхів/Синтана-де-Муреш і різних культурних груп Барбарікуму римського часу.

Список скорочень

BRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission

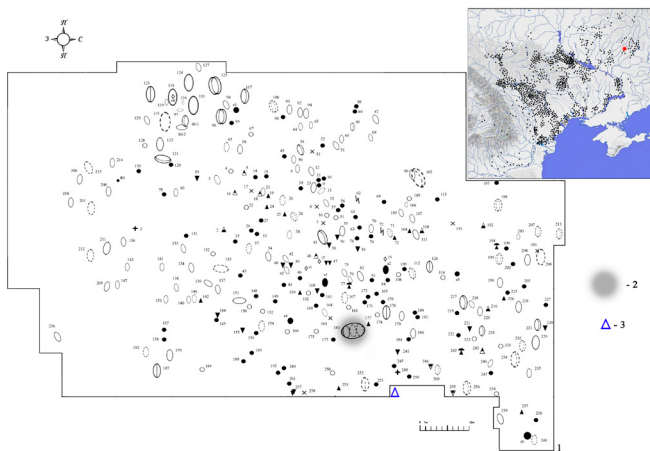

Рис. 1. План могильника Війтенки (досліджена площа в період 2005–2020 рр.) (1) з позначенням місць розташування поховання 183 (2) та знахідки фібули групи *Bügelknopffibel* у культовому шарі (подібної до фібули з поховання 183) (3) Ареал культури Черняхів/Синтана-де-Муреш з позначенням могильника Війтенки (4).

Fig. 1. Plan of the cemetery Viytenky (explored area in 2005–2020) (1) indicating the location of the grave 183 (2) and the fibula of the group *Bügelknopffibel* in the cultural layer (like fibula from the grave 183) (3). Area of the Chernyakhiv/Sântana de Mureș culture with the designation of the cemetery Viytenky (4).

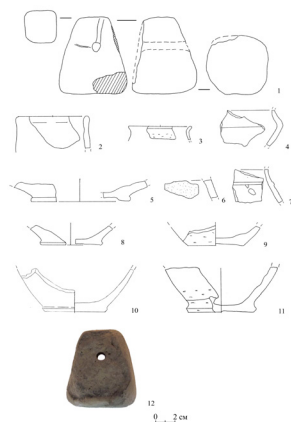

Рис. 2. Матеріали із заповнення ями поховання 183 могильника Війтенки: 1, 12 — глиняне грузило; 2–5, 7–11 — фрагменти кружальних посудин; 6 — фрагмент світлоглиняної амфори.

Fig. 2. Materials from the filling of the burial pit of the grave 183 of the cemetery Viytenky:

1, 12 — clay sinker; 2–5, 7–11 — fragments of the wheel made pottery;

6 — fragment of the light clay amphora

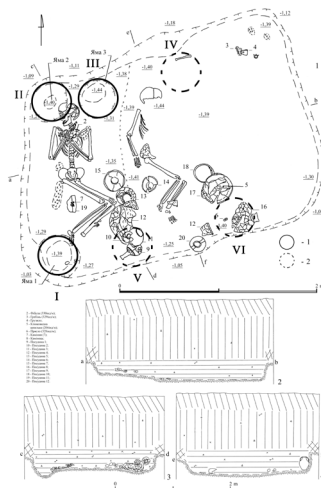

Рис. 3. Поховання 183 могильника Війтенки: план (1) та профілі (2–4) поховальної споруди.

Умовні позначення: 1 — добре помітні стовпкові ями; 2 — слабо помітні стовпкові ями.

Fig. 3. Grave 183 of the cemetery Viytenky: plan (1) and profiles (2–4) of the burial construction.

Legend: 1 — clearly visible post holes; 2 — poorly visible post holes.

Рис. 4. Поховання 183 могильника Війтенки (фото): загальний вигляд (1), скелети 1 (2) і 2 (3).

Fig. 4. Grave 183 of the cemetery Viytenky (photo): general view (1), skeletons 1 (2) and 2 (3).

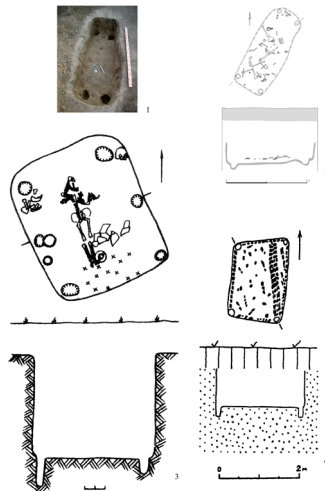

Рис. 5. Поховальні ями зі стовповими ямами на могильниках культури Черняхів/Сінтана де Муреш: 1, 2 — Війтенки, поховання 13; 3 — Данчени (Dančeny), поховання 224 (Рафалович 1986, табл. IX:1); 4 — Данчени, поховання 169 (Рафалович 1986, табл. VII: 7; Магомедов 1997, рис. 1:2).

Fig. 5. Burial pits with pillar pits at the cemeteries of the Chernyakhiv/Sântana de Mureș culture:

1, 2 — Viytenky, grave 13; 3 — Dančeny, grave 224 (Rafalovich 1986, tabl. IX:1);

4 — Dančeny, grave 169 (Rafalovich 1986, tabl. VII: 7; Mahomedov 1997, rys. 1:2).

Рис. 6. «Князівське поховання» з Гоммерна (Gommern). Реконструкція (Ludowici 2020, Abb. 5).

Fig. 6. «Princely grave» from Gommern. Reconstruction (Ludowici 2020, Abb. 5).

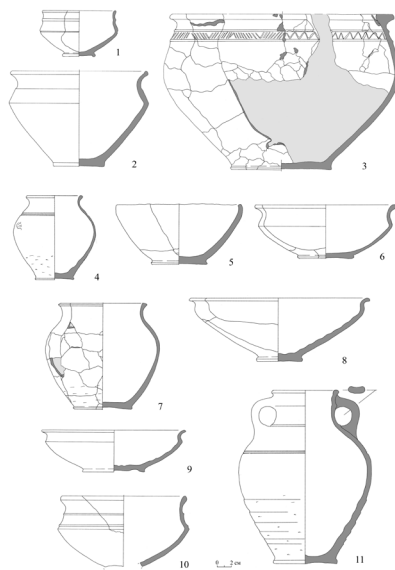

Рис. 7. Інвентар поховання 183 могильника Війтенки: керамічний посуд.

Fig. 7. Inventory of the grave 183 of the cemetery Viytenky: wheel made pottery.

Рис. 8. Положення окремих посудин — частин керамічного «сервізу» у скупченні біля скелета 1 поховання 183 могильника Війтенки (фото).

Fig. 8. Position of individual vessels — parts of a “ceramic service” in a cluster near the skeleton 1 of the grave 183 of the cemetery Viytenky (photo).

Рис. 9. Глек-«графин» із зооморфним орнаментом з поховання 183 могильника Війтенки: 1 — креслення посудини та орнаменту, 2–5 — фото.

Fig. 9. Jug-“decanter” with zoomorphic ornament in the grave 183 of the cemetery Viytenky: 1 — drawing of a vessel and ornament, 2–5 — photo.

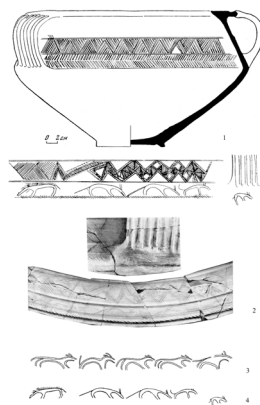

Рис. 10. Триручна ваза із зооморфним орнаментом з поховання 1 могильника Каборга IV (1) та орнамент на цій посудині (фото) (2), зооморфні орнаменти на посудинах з поховань Каборги IV (3) та Війтенків (4) (1, 2 — Магомедов 1979, табл. III:6, рис. 3; 3, 4 — Hegewisch 2018, Abb. 5:9, 10).

Fig.10. Three-handed vase with zoomorphic ornament from grave 1 of the cemetery Kaborga IV (1) and the ornament on this vessel (photo) (2), zoomorphic ornament on the vessels from graves Kaborga IV (3) and Vyytenky (4) (1, 2 — Magomedov 1979, tabl. III: 6, rys. 3; 3, 4 — Hegewisch 2018, Abb. 5:9, 10).

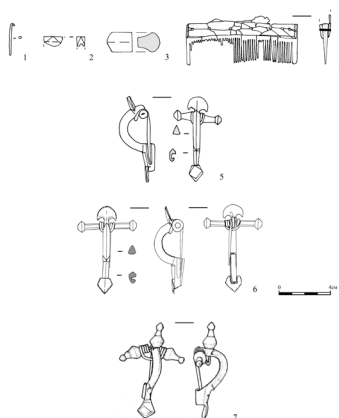

Рис. 11. Індивідуальні знахідки з поховання 183 могильника Війтенки (1–5), *Bügelknopffibel* з культового шару могильника (6), *Bügelknopffibel* з Бліндова (Blindow, Lkr. Uckermark) (Voß 1998, Abb. 3:8) (7).

Fig.11. Individual finds from grave 183 of the cemetery Vyytenky (1–5), *Bügelknopffibel* from cultural layer of the cemetery (6), *Bügelknopffibel* from Blindow (Lkr. Uckermark) (Voß 1998, Abb. 3:8) (7).

Список джерел та літератури / References

Caselitz, P. Zur Sitte der Mehrfachbestattung in der Römischen Kaiserzeit. *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, Bd. VIII, 1981, S. 173–200.

Cieśliński, A., Rau, A. Bügelknopffibeln mit polyedrischem Knopf östlich der Oder. Hinweise auf Kommunikation entlang der südlichen Ostseeküste in der frühen Völkerwanderungszeit. In: A. Cieśliński, B. Kontny (Hrsg.). *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millenium AD*. Warszawa – Braunschweig – Schleswig, 2019, S. 47–60.

Gogunskaya, V. K., Kushh, N. N., Zhigalova, E. E., Gorbatenko, V. P. Zhertvennaya pishha v pogrebeniyakh mogil'nika chernyakhovskoy kultury Vojtenki I (po materialam raspokop 2005–2017 gg.). V: M. V. Liubichev, K. V. Myzghin, (red.). *Inter Orientem et Occidentem (Mizh Skhodom ta Zakhodom). Yuvileina zbirka do 65-richchia z dnia narodzhennia doktora E. Schultze ta 20-richchia Hermano-Slovianskoi arkeolohichnoi ekspeditsii. Ostrogothica – Serie: Bände*, 3. Kharkiv, 2020, s. 386–424. (In Russian)

Гогунская, В. К., Куш, Н. Н., Жигалова, Е. Е., Горбатенко, В. П. Жертвенная пища в погребениях могильника черняховской культуры Войтенки I (по материалам раскопок 2005–2017 гг.). В: М. В. Любичев, К. В. Мизгин, (ред.). *Inter Orientem et Occidentem (Між Сходом та Заходом). Ювілейна збірка до 65-річчя з дня народження доктора Е. Шультце та 20-річчя Германо-Слов'янської археологічної експедиції. Ostrogothica – Serie: Bände*, 3. Харків, 2020, с. 386–424.

Gopkalo, O. V. *Busy i podveski chernyakhovskoy kul'tury*. Kyiv, 2008. (In Russian)

Гопкало, О. В. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев, 2008.

Goroxovskij, E. L. Xronologiya chernyakhovskix mogil'nikov Lesostepnoj Ukrainy. V: V. D. Baran (red.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arxeologov-slavistov*, 4. Kyiv, 1988, s. 34–46. (In Russian)

Гороховский, Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В: В. Д. Баран (ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*, 4. Киев, 1988, с. 34–46.

Hegewisch, M. Tierdarstellungen auf germanischer Keramik. Eine kurze Besprechung der abgebildeten Tierarten. V: M. V. Ljubichev, K. V. Myzgin (red.). *Ostrogothica-Serie: Hefte 3: Hronologija i monetnye nahodki pozdnerimskogo vremeni i jepohi Velikogo pereselenija narodov. Aktual'nye arheologicheskie issledovanija v Central'noj i Vostochnoj Evrope (materialy polevogo seminara na baze jekspedicii vozle s. Vojtenki 15–17 sentjabrja 2016 g.)*. Har'kov, 2018, s. 146–181. (in German)

Hegewisch, M. Tierdarstellungen auf germanischer Keramik. Eine kurze Besprechung der abgebildeten Tierarten. В: М. В. Любичев, К. В. Мызгин (ред.). *Ostrogothica-Serie: Hefte 3: Хронология и монетные находки позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 15–17 сентября 2016 г.)*. Харьков, 2018, с. 146–181.

Kravchenko, N. M. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры. В: В. Ф. Генинг (ред.). *Issledovanija social'no-jekonomicheskikh problem v arheologii*. Kiev, 1987, s. 209–227. (In Russian)

Кравченко, Н. М. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры. В: В. Ф. Генинг (ред.). *Исследования социально-экономических проблем в археологии*. Киев, 1987, с. 209–227.

Lyubichev, M. V. *Rannjaja istorija dnepro-doneckoj lesostepi I–V vv. n.je.* Chasti 1, 2. Ostrogothica-Serie: Bände. Bd. 2. Har'kov, 2019. (In Russian)

Любичев, М. В. *Ранняя история днепро-донецкой лесостепи I–V вв. н. э.* Части 1, 2. Ostrogothica-Serie: Bände. Bd. 2. Харьков, 2019.

Liubychiev, M. V. «Osoblyvi» pokhovannia na mohyl'nyku pizn'oryms'koho chasu Vjitenky: sotsial'nyj aspekt. *Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy*, вип. 3(44), 2022, s. 466–490. DOI: 10.37445/adu.2022.03.31 (In Ukrainian)

Любичев, М. В. «Особливі» поховання на могильнику пізньоримського часу Війтенки: соціальний аспект. *Археологія і давня історія України*, вип. 3(44), 2022, с. 466–490. DOI: 10.37445/adu.2022.03.31

Lyubichev, M. V. Myzgin, K. V., Varacheva, K. G., Schultze, E. Otchet o rabote Germano-Slavjanskoj arheologicheskoi jekspedicii Har'kovskogo nacional'nogo universiteta imeni V. N. Karazina v 2013 g. Har'kov, 2014. Nauchnyj arhiv Instituta arheologii NAN Ukrainy. 2013/74. (In Russian)

Любичев, М. В. Мызгин, К. В., Варачева, К. Г., Шульце, Э. Отчет о работе Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2013 г. Харьков, 2014. Научный архив Института археологии НАН Украины. 2013/74.

Lyubichev, M. V., Schultze, E. Gruppovye pogrebenija na mogil'nikah kul'tury Chernjahov/Syntana de Muresh. В: М. М. Казанский, А. В. Мastykova (ред.). *Druzej medlitel'nyj uhod. Pamjati Olega Sharova. Biblioteka Stratum*. Kishinev, 2022, s. 253–280. (In Russian)

Любичев, М. В., Шульце, Э. Групповые погребения на могильниках культуры Черняхов/Сынтана де Муреш. В: М. М. Казанский, А. В. Мastykova (ред.). *Друзей медлительный уход. Памяти Олега Шарова. Библиотека Stratum*. Кишинев, 2022, с. 253–280.

Lyubichev, M. V., Schultze, E. Unikal'nye fibuly gruppy *Bügelknopffibeln* na mogil'nike pozdnerimskogo vremeni Vojtenki. *Stratum plus*, no. 4, 2023, s. 325–348. (In Russian)

Любичев, М. В., Шультце, Э. Уникальные фибулы группы *Bügelknopffibeln* на могильнике позднеримского времени Войтенки. *Stratum plus*, № 4, 2023, с. 325–348.

Ludowici, B. Germanisches Unterstatement ? Unsichtbare Prunkbestattungen in der Germania. In: F. Kothe, H. Neumayer, S. Olschok, M. Schmauder, A. Schünemann (Red.). *Germanen. Eine archäologische Bestandsaufnahme. Begleitband*. Darmstadt, 2020, S. 213–225.

Magomedov, B. V. Kaborga IV (raskopki 1973–1974 gg.). V: Je. A. Symonovich (red.). *Mogil'niki chernjahovskoj kul'tury*. Moskva, 1979, s. 24–62. (In Russian)

Магомедов, Б. В. Каборга IV (раскопки 1973–1974 гг.). В: Э. А. Симонович (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва, 1979, с. 24–62.

Mahomedov, B. V. Pokhovaľni sporudy iak oznaka sotsial'noho statusu v cherniakhivs'komu suspil'stvi. V: V. D. Baran (red.). *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku slov'ian*. Kyiv – L'viv, 1997, s. 79–85. (In Ukrainian)

Магомедов, Б. В. Поховальні споруди як ознака соціального статусу в черняхівському суспільстві. В: В. Д. Баран (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Київ – Львів, 1997, с. 79–85.

Meyer, E. Die Bügelknopffibel. *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege*, Bd. 8, 1960, S. 216–349.

Nikitina, G. F. Grebni chernjahovskoj kul'tury. *Sovetskaja arheologija [Soviet Archaeology]*, no. 1, 1969, s. 147–159. (In Russian)

Никитина, Г. Ф. Гребни черняховской культуры. *Советская археология*, № 1, 1969, с. 147–159.

Nikitina, G. F. *Chernjahovskaja kul'tura Podnestrov'ja (po rezul'tatam analiza arheologicheskikh istochnikov)*. Moskva, 2008. (In Russian)

Никитина, Г. Ф. *Черняховская культура Поднепровья (по результатам анализа археологических источников)*. Москва, 2008.

Petrauskas, O. V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *BRGK*, Bd. 84, 2003, S. 223–351.

Petrov, V. P. Chernjahovskij mogil'nik. *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR [Materials and Research on the Archaeology of the USSR]*, no. 116, 1964, s. 118–167. (In Russian)

Петров, В. П. Черняховский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, № 116, 1964, с. 118–167.

Rafalovich, I. A. *Dancheny. Mogil'nik chernjahovskoj kul'tury*. Kishinev. 1986. (In Russian)
Рафалович, И. А. *Данчены. Могильник черняховской культуры*. Кишинев. 1986.

Rusnak, V. V. Ingumacii so skorchennym polozheniem kostjaka na mogil'nikah chernjahovskoj kul'tury. V: M. V. Liubychyev, K. V. Myzghin, (red.). *Inter Orientem et Occidentem (Mizh Skhodom ta Zakhodom). Yuvileina zbirka do 65-richchia z dnia narodzhennia doktora E. Schultze ta 20-richchia Hermano-Slovianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii. Ostrogothica – Serie: Bände*, 3. Kharkiv, 2020, s. 80–108. (In Russian)

Руснак, В. В. Ингумации со скорченным положением костяка на могильниках черняховской культуры. В: М. В. Любичев, К. В. Мизгин, (ред.). *Inter Orientem et Occidentem (Між Сходом та Заходом). Ювілейна збірка до 65-річчя з дня народження доктора Е. Шульце та 20-річчя Германо-Слов'янської археологічної експедиції. Ostrogothica – Serie: Bände*, 3. Харків, 2020, с. 80–108.

Schuldt, E. Die Bügelknopffibel. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg*, Jahrbuch 1953, S. 69–84.

Schulze-Dörlamm, M. Romanisch oder Germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, Jahrgang 33, Teil 2, 1986, S. 593–720.

Schultze, E., Lyubichev, M. V. Gruppa pogrebenij ingumacij v severo-zapadnoj chasti mogil'nika chernjahovskoj kul'tury Vojtenki: voprosy hronologii. V: M. V. Ljubichev, K. V. Myzgin (red.). *Ostrogothica-Serie: Hefte 3: Hronologija i monetnye nahodki pozdnerimskogo vremeni i jepohi Velikogo pereselenija narodov. Aktual'nye arheologicheskie issledovanija v Central'noj i Vostochnoj Evrope (materialy polevogo seminaru na baze jekspedicii vozle s. Vojtenki 15–17 sentjabrja 2016 g.)*. Har'kov, 2018, s. 121–145. (In Russian)

Шульце, Э., Любичев, М. В. Группа погребений ингумаций в северо-западной части могильника черняховской культуры Войтенки: вопросы хронологии. В: М. В. Любичев, К. В. Мызгин (ред.). *Ostrogothica-Serie: Hefte 3: Хронология и монетные находки позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 15–17 сентября 2016 г.)*. Харьков, 2018, с. 121–145.

Shishkin, R. G. Klassifikacija i tipologija trehslojnyh grebnej chernjahovskoj kul'tury. V: *Sto rokiv vyvchennia kul'tur poliv pokhovan' na Ukraini*. Kyiv, 1999, s. 43–48. (In Russian)

Шишкин, Р. Г. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры. В: *Сто років вивчення культур полів поховань на Україні*. Київ, 1999, с. 43–48.

Symonovich, Ye. A. Ornamentacija chernjahovskoj keramiki. *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR [Materials and Research on the Archaeology of the USSR]*, no. 116, 1964, s. 270–361. (In Russian)

Сымонович, Э. А. Орнаментація черняхівської кераміки. *Матеріали і дослідження по археології СССР*, № 116, 1964, с. 270–361.

Symonovich, Ye. A. Syuzhetnye izobrazheniya na chernyaxovskoj keramike. *Sovetskaja arheologija [Soviet Archaeology]*, no. 4, 1983, s. 133–141. (In Russian)

Сымонович, Э. А. Сюжетные изображения на черняхівській кераміці. *Советская археология*, № 4, 1983, с. 133–141.

Tejral, J. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. *Archaeologia Baltica*, T. VII, 1986, S. 175–238.

Tejral, J. Einige Bemerkungen zur Chronologie der Späten Römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (Hrsg.). *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Kraków, 1992, S. 227–248.

Voß, H.-U. Die Bügelknopffibeln. Almgren Gruppe VI, 2, Fig.185 und 186. In: J. Kunow (Hrsg.). *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*. Wünsdorf, 1998, S. 271–282.

Mikhailo Lyubichev

Doctor of Historical Sciences, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: gsae@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1010-1425>

Erdmute Schultze

Dr. Ph., c/o
German Archaeological Institute, Eurasia Department
Im Dol, 2–6, Berlin, 14195, Germany
Email: erdmute.schultze@gmx.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9145-1511>

A GROUP BURIAL IN THE CHERNYAKHIV CULTURE CEMETERY OF VIYTENKY

The cemetery represents part of an archaeological complex of the late Roman to early Great Migration period located in the eastern part of the area of the Chernyakhiv/Sântana de Mureș culture. In all, 273 graves (128 inhumations, 143 cremations, and 2 cenotaphs) were discovered there, belonging to the stages C3–D1 in the system of J. Teirál or to M. V. Lyubichev's phases B–E of the 'classical' Chernyakhiv culture of the Dnieper-Donets forest-steppe region. Grave 183 sheds additional light on the problem of group burials in the Chernyakhiv/Sântana de Mureș culture. The number and placement of post-pits in the grave is analogous to Grave 224 of the Dančeny burial ground, suggesting the similarity of the original wooden chambers. Two skeletons were found in the grave, anthropologically identified as a man of 18-20 years old and a woman of 30-35 years old. The grave inventory includes ceramic vessels, metal clothing accessories, and household utensils. The ceramic vessels form a so-called 'complete drinking service,' in which a special place belongs to a 'decanter' jug. Its distinction lies in the zoomorphic ornament that decorates it. On the belt, five successive animal figures in motion are depicted in recessed, slashed lines, representing an ornament of a combined type. Figurative images of animals are very rare not only on vessels of the Chernyakhiv culture, but also on those from the areas of Roman-era cultures in Central Europe — the territory of Germania Magna. The closest to the images on the 'decanter' jug from Grave 183 in terms of motif, composition, and technique is the zoomorphic image on a three-handled vase from the cremation grave 1 of the Kaborga IV Chernyakhiv cemetery in southwestern Ukraine. The wooden chamber of Grave 183 was built for the burial of several individuals, most likely members of the same family and clan. The chamber has space for more than two bodies, but only two were interred; the free space may be interpreted as the entrance to the chamber. The two deceased were probably buried at the same time, in a similar crouched position. Group burials are not a common phenomenon in Chernyakhiv cemeteries, but they do occur. The fairly high social status of the two deceased from Grave 183 is evidenced by: 1) a large burial chamber; 2) a ceramic 'drinking service,' including the 'decanter' jug with a unique zoomorphic ornament; 3) a unique fibula (possibly two); 4) remains of sacrificial food.

Keywords: late Roman period, Chernyakhiv culture, Viytenky cemetery, group burial, wooden chamber.

Текст надійшов до редакції 20.09.2024.

The text was received by the editors 20.09.2024.

Текст затверджено до друку 18.11.2024.

The text is recommended for printing 18.11.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-09>
УДК 902.01:903.23'1(4-11)"638.3"

Василь Руснак

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: rusnak@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4779-9528>

СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ ТИПОЛОГІЇ ТА ХРОНОЛОГІЇ КРУЖАЛЬНОГО ПОСУДУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Кругова кераміка — найбільш масовий матеріал поселень та могильників черняхівської культури. Вона є одним з головних маркерів для відокремлення черняхівських пам'яток від інших культур періоду пізньоримського часу та початку епохи Великого переселення народів. Роботи з типології, класифікації та хронології кружального посуду охоплюють як весь спектр керамічних виробів зі всього ареалу черняхівської культури, так і можуть бути присвячені окремим локальним регіонам, пам'яткам або певним категоріям кераміки. На початкових етапах дослідження черняхівської культури групування керамічного матеріалу мало узагальнювальний характер. Починаючи з 60-х рр. минулого століття з'являються окремі роботи з класифікації або типологізації кружальних посудин. Саме в цей час було визначено основні категорії посудин: горщики, миски, вази (мисковази), келихи, кухлі, глєки. З 70-х рр. у зв'язку з накопиченням великого обсягу знахідок, виходять роботи з класифікації окремих категорій посудин та перші роботи з датування окремих типів посудин. В 90-х рр. відбулася спроба переосмислення підходу до типології та класифікації з залученням нового методологічного підходу. Тоді ж були спроби

Як цитувати: Руснак, В. Стан дослідженості типології та хронології кружального посуду черняхівської культури. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 194-217. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-09>

How to cite: Rusnak, V. State of Research on the Typology and Chronology of Chernyakhiv Wheeled Pottery. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 194-217. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-09> (In Ukrainian)

© Руснак В., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

залучення керамічного матеріалу для побудови хронологічних систем черняхівської культури. Намагання включити керамічний комплекс в систему хронології поки не можна назвати вдалим. Причиною цього може бути наявність численних центрів виготовлення кружальної кераміки. У цих центрах поширення технологій та еволюція форм могли відбуватися з різною інтенсивністю як у кожному регіоні культури, так і в окремих мікрорегіонах. Найбільш перспективним напрямом, на нашу думку, є спроба вивчення таких проблем із застосуванням мікрорегіонального підходу (гончарний центр та його округа). Умовами для проведення саме такого дослідження є не тільки добре досліджений мікрорегіон черняхівської культури, але й якісно розроблена методологія роботи з керамічним матеріалом.

Ключові слова: черняхівська культура, кружальна кераміка, типологія, класифікація, хронологія.

Однією з визначальних рис черняхівської культури (культури Черняхів/Sântana de Mureș) є масове виробництво та поширення високоякісного кругового посуду, серед якого наявна столова, кухонна й тарна кераміка. Майже всі види кругових посудин (за винятком амфорної тари та деяких імпортованих столових виробів) виготовляли в місцевому середовищі, про що свідчать наявність на поселеннях гончарних горнів, залишків гончарних майстерень, а також численні знахідки бракованого посуду¹. Кругова кераміка «черняхівського типу», її якісні та кількісні показники є одним із головних маркерів для відокремлення черняхівських пам'яток від інших культур періоду пізньоримського часу та початку епохи Великого переселення народів (Magomedov 2001, 17; 2013, 106–111). Інтенсивність археологічних досліджень пам'яток культури та збільшення обсягу керамічних знахідок вплинуло на вихід великої кількості праць, присвячених типологізації та класифікації матеріалу, питанням хронології деяких форм посуду, їх генези. Роботи з типології, класифікації та хронології кружального посуду охоплюють як весь спектр керамічних виробів зі всього ареалу черняхівської культури, так і можуть бути присвячені

¹ Особливості виготовлення кругової кераміки черняхівської культури (технологічний аспект) описано в роботах А. А. Бобринського, О. В. Петраускаса та А. В. Петраускаса (Bobrinskiy 1970, 20–26; 1978; Petrauskas, Petrauskas 2008, 53–55).

окремим локальним регіонам, пам'яткам або окремим категоріям. Огляд подібних робіт, їх структурування та аналіз дасть можливість визначити основні проблеми, а також окреслити можливі шляхи їх розв'язання.

Основні етапи досліджень

Попри схожість завдань у типології та класифікації (групування археологічного матеріалу для виявлення хронологічних, географічних закономірностей або визначення генези артефактів чи об'єктів), вони мають цілком різну методику (Nikitina 1994, 93). Більшість дослідників такі терміни сприймає як тотожні, проте класифікація — це строга ієрархічна організація матеріалу, де на кожному таксономічному рівні для поділу використовують одну ознаку. Класифікація полягає у процесі розподілу від загальних особливостей до індивідуальних. У типології процес відбувається в зворотному напрямку — у кожному предметі дослідження виділяють індивідуальні ознаки. За допомогою кореляції цих ознак формується найбільш схожа між собою група — тип (Nikitina 1994, 93–94).

На початкових етапах дослідження черняхівської культури, коли відбувався процес її виокремлення, а також накопичення джерельної бази, групування керамічного матеріалу мало узагальнювальний характер. У 30-х рр. минулого століття О. А. Спіцин робить перший поділ гончарних посудин на п'ять типів, базуючись на основі схожості форми, розмірів, наявності вушок та призначення категорій кераміки (Spitsyn 1948, 57–59)². У 1950 р. І. І. Ляпушкін поділяє фрагментарний матеріал кругової кераміки з виявлених ним поселень Дніпровського лісостепового Лівобережжя на три групи, спираючись на технологічні особливості виробництва посудин (Lyapushkin 1950, 11).

В 60-х рр. у зв'язку з публікацією матеріалів як нових досліджень, так і досліджень кінця XIX — початку XX ст., з'являються перші роботи, у яких викладено типологію та класифікації кружального посуду (Brajchevs'kyj 1964, 136–143; Petrov 1964, 88–103; Kravchenko

² Стаття була написана 1930 р., її підготувала до друку М. О. Тиханова 1941 р., а публікація відбулася 1948 р. (Spitsyn 1948, 70).

1967, 104; Rikman 1967, 22–26). Більшість розвідок створено для групування великого обсягу матеріалу та спрощення процедури його опису під час публікації результатів археологічних досліджень (Petrov 1964, 88–103; Kravchenko 1967, 104; Rikman 1967, 22–26). Дослідники визначили основні категорії посудин: горщики, миски, вази (мисковази), келихи, кухлі, глеки. Класифікаційний підхід до поділу цих категорій застосував М. Ю. Брайчевський, який не вибудовує загальної структури класифікації посуду, а тільки наводить основні варіанти можливого розподілу таких посудин (Brajchevs'kyj 1964, 136–143). Типологічний підхід представлено в роботах В. П. Петрова, Н. М. Кравченко, Е. А. Рікмана (Petrov 1964, 88–103; Kravchenko 1967, 104; Rikman 1967, 22–26). Основою для поділу часто слугують як метричні показники, так і візуальні особливості посудин. Попри відсутність чітких критеріїв для виділення певних категорій посудин, їх класів, типів, видів, різновидів, дослідники відзначили основні тенденції до виділення характерних ознак керамічного матеріалу.

У 1970–1980-х рр. у зв'язку з накопиченням великого обсягу знахідок назріла необхідність створення класифікації, на що вказують Б. В. Магомедов та Е. О. Симонович (Magomedov 1973, 83; Symonovich 1981, 41). Саме в цей час виходять перші спеціальні статті, присвячені окремим категоріям кружальних посудин. Б. В. Магомедов розробляє класифікацію для кружальних одноручних глеків (Magomedov 1973, 81–84), Е. О. Симонович — для горщиків, посудин-сховищ та більшості категорій столового посуду (Symonovich 1981, 44–53; Symonovich 1983, 27–37). Для цього автори використовують строгий поділ посудин на відділи, підгрупи, типи або типи, підтипи, варіанти (Magomedov 1973, 81–84; Symonovich 1981, 44–53; Symonovich 1983, 27–37). Основною метою розроблення класифікаційних схем дослідників була спроба визначити генезу окремих категорій посудин.

Спробу переосмислення підходу до типології та класифікації з залученням нового методологічного підходу (з позиції формально-статистичного підходу) здійснила Г. Ф. Нікітіна у 90-ті рр. (Nikitina 1995, 5–59). До цього дослідницю спонукали як вихід нових методологічних робіт на східноєвропейському просторі (Bobrinskiy

1986; Gening 1973), так і поява доступу до західноєвропейської методологічної літератури. Авторка вказує на проблему методичного підходу до розроблення наявних типологій та класифікацій керамічного посуду. Проблема першої групи робіт пов'язана з відсутністю чіткості у визначенні критеріїв для групування, що приводить до суб'єктивності визначення типу й неповного охоплення дослідження форм посудин. У другій групі робіт відзначаємо невиконання основних правил побудови класифікації: для кожного поділу потрібна одна ознака, члени поділу повинні бути найближчими видами щодо відношення до діленого й виключати один одного (Nikitina 1995, 5–7). Г. Ф. Нікітіна намагається розробити чітку загальну методику для класифікації та типології кераміки, яку вона використовує для членування матеріалів могильника Оселівка (Nikitina 1995, 5–59)³.

У період 2000–2020 рр. дослідження пов'язані з виходом як узагальнювальних робіт з типології кружального посуду (Magomedov 2001), так і робіт, спрямованих на класифікацію, типологію окремих категорій кераміки (глеків, келихів) (Rejda 2003; Varachova 2014; 2019; Petrauskas 2008). Мікрорегіональний підхід до вивчення окремої категорії кераміки застосували О. В. Петраускас та А. В. Петраускас, праця яких була присвячена кружальним горщикам Постугняння (Petrauskas, Petrauskas 2008, 57).

Загальні типології та класифікації керамічного комплексу

О. А. Спіцин запропонував перший поділ гончарних посудин на п'ять типів. Автор дає назву групам посудин, частину з яких і до сьогодні використовують дослідники черняхівської культури. Серед них — «кухлі», «глеки», «горщики» (типи 3–5 відповідно) (Spitsyn 1948, 57–59). І. І. Ляпушкін позділяє кераміку на три групи. До першої він відносить кераміку сірого кольору з грубими домішками гірських порід та з великою кількістю задирів у нижній частині посудин (кухонна кераміка). Другу групу становлять посудини з трохи меншими

³ Пізніше дослідниця застосує цю методику для «типологічної класифікації» найбільш масової категорії кераміки для могильників Подністров'я (Одая, Оселівка, Горошевці та Романковці) (Nikitina 2008, 8–17).

домішками і більш заглаженою поверхнею, які, на його думку, використовували для зберігання продуктів за прикладом піфосів. До третьої групи І. І. Ляпушкін відносить фрагменти кераміки з добре відмученої глини, що мають лощену поверхню та рясну орнаmentaцію. До цієї групи належить весь столовий посуд (Lyarushkin 1950, 11–12)⁴. Поділ посудин на дві групи — столову та кухонну, використовує М. О. Тиханова (Tikhanova 1957, 172). Подібний поділ на дві умовні групи застосовує і М. Ю. Брайчевський для цілих кружальних посудин з матеріалів могильника Ромашки. До першої групи він відносить лисковану (парадну) кераміку, до другої — посудини, зроблені з грубої глини з великою кількістю піску у складі (Brajchevskij 1960, 126–128).

В іншій своїй роботі М. Ю. Брайчевський наводить основні варіанти можливого розподілу кружальної кераміки за технологією (столова або кухонна), формою (горщики, миски, глеки, амфороподібні посудини, кубки, піфоси), розміром та орнаментом. Виходячи з форми посудин, М. Ю. Брайчевський виділяє підтипи тільки для мисок (закритого чи відкритого типу) та глеків (безручні та одноручні)⁵. Варіанти всіх посудин виокремлюються на основі пропорції профіля, характеру тулуба, денця, вінця, шийки та ручки (Brajchevs'kuj 1964, 136–143).

Деталізований розподіл зробив В. П. Петров у публікації могильника поблизу с. Черняхів, де він поділяє посудини, зроблені на гончарному колі, на горщики, миски, миски-вази, келихи, кухлі, глеки. Застосовуючи «типологічну класифікацію»⁶ горщиків, які були найбільш масовим матеріалом на могильнику, автор намагається розділити їх на типи, враховуючи метричні показники (співвідношення висоти до найбільшого розширення тулуба). На основі цих особливостей

⁴ Поділ кружальної кераміки на кухонну столову й тарну до сьогодні використовують дослідники черняхівської культури.

⁵ Амфороподібні посудини (дворучні глеки) у М. Ю. Брайчевського віднесені до окремої категорії посудин (Brajchevs'kuj 1964, 136–143).

⁶ Термін «типологічна класифікація» використовує В. П. Петров. Доцільність використання цього терміна піддає сумніву Г. Ф. Нікітіна, яка вказує на відмінність між поняттями «типологія» і «класифікація» (Nikitina 1994, 94).

В. П. Петров виокремлює горщики з витягнутою формою тулуба (тип а) та горщики з приземистими пропорціями (тип б). Детальний поділ цих типів базується на візуальних особливостях тулуба (опуклобокі, яйцеподібні, еліпсоїдні, біконічні, мископодібні) й комбінаціях ознак, серед яких місце максимального розширення (на середині висоти, вище середини, ближче до вінця), наявність або відсутність ребра, характер звуження дна (горщики з гострозвуженим дном, клиноподібним звуженням до низу) та пропорції висоти до найбільшого розширення тулуба. Горщики з біконічним тулубом та мисковидні горщики В. П. Петров вважає проміжними варіантами, які на основі пропорцій складно віднести до горщиків чи мисок (більшість із них мають лощену поверхню) (Petrov 1964, 88–93). Серед мисок В. П. Петров не виділяє якихось конкретних типів, проте вказує на особливості, за якими ці посудини відрізняються, серед них: миски приземистих та витягнутих пропорцій, миски відкритого (діаметр вінця більше за діаметр ребра) та закритого типу (діаметр вінця менше за діаметр ребра), миски з гострим (біконічні) та заглаженим ребром. До мисок-ваз учений відносить великі лисковані орнаментовані посудини, частина з яких має три ручки. Серед глеків він виділив три групи: 1 — глеки з однією ручкою; 2 — з двома ручками (амфороподібні); 3 — без ручок. Кухлі, на його думку, відрізнялись від одноручних глеків меншою висотою та великим діаметром вінця (Petrov 1964, 93–103).

Н. М. Кравченко типологізувала кружальні посудини могильника Косанів, виокремивши горщики, миски, вази, глеки, келихи та мініатюрні посудини. Миски авторка поділила на два типи: з біконічним бочком («закритого типу» за В. П. Петровим та М. Ю. Брайчевським) та конічні — «відкритого типу». Глеки Н. М. Кравченко ділить, як і В. П. Петров, на безручні, одноручні та дворучні. Серед одноручних глеків дослідниця виділяє два різновиди на основі форми та висоти шийки: з невисокою циліндричною шийкою та з високою шийкою, трішки розширеною до верху (Kravchenko 1967, 104).

Типологія кружальних горщиків археологічного комплексу Будешти (поселення та могильника у с. Будешти), яку розробив Е. А. Рікман,

дещо схожа на типологію В. П. Петрова, де маркером для виокремлення видів слугує розташування найбільшого розширення тулуба (вид а — найбільше розширення по центру висоти, завдяки чому посудина має кулясту форму; «вид б» — найбільше розширення у верхній третині висоти, через що посудина має більш стрункі пропорції). Водночас два види горщиків дослідник виокремлює на основі особливостей вінця: вид в — горщики без виділеного вінця, загнутого до середини та вид г — з вінцем, пристосованим під кришку. Миски, на відміну від Н. М. Кравченко, дослідник поділяє на основі характеру ребра — з гострим ребром (вид а) та з заглаженим ребром (вид б). Вази Е. А. Рікман розділяє, виходячи з особливостей вінця та орнаментатії: до виду а належать вази з відігнутими вінцями та з невиразним орнаментом, до виду б — вази з різноманітним орнаментом та часто плоским вінцем. Для поділу кухлів використано форму тулуба (кухлі біконічної форми — вид а, циліндро-конічної форми — вид б), келихів — наявність або відсутність кільця на дні. Кружальні глеки Е. А. Рікман, як і попередні дослідники, поділяє на основі кількості ручок на типи (одноручні або дворучні). Види глеків були сформовані на основі форма тулуба (опуклобокий у виду а, б, та біконічний у виду в), або характеру шийки (висока вузька у виду б) (Rikman 1967, 22–26). Цю типологію дослідник повторно представив з невеликими доповненнями на матеріалах більш широкого ареалу — пам'яток Подністров'я та прилеглого Подунав'я (Rikman 1975, 173–189).

Г. Ф. Нікітіна намагається розробити чітку загальну методику для класифікації і типології кераміки, апробувавши її на матеріалах могильника Оселівка (на основі горщиків та мисок). Класифікацію вона здійснює поетапно: 1) визначення структури об'єкта; 2) виокремлення ознак (кодів для класифікації); 3) складання матриць опису; 4) використання алгоритмів для класифікації; 5) одержання результатів класифікації. Для першого етапу авторка використовує поділ частин посудин, який розробив А. А. Бобринський — губа, щока, шия, плече, передпліччя, тулуб, основа тулуба (Bobrinskiy 1986, 144–149). Під час другого та третього етапу на основі кореляції були відібрані метричні показники співвідношення частин посудин та візуальні

показники характеру вінець та ден посудин. Четвертий етап полягав у кореляції різних ознак горщиків та мисок для виокремлення тих, які співвідносяться між собою. На п'ятому етапі було створено загальну таблицю зі структурним розподілом форм посудин від загальних до індивідуальних ознак (Nikitina 1995, 32–35).

Програму типології авторка ділить на три етапи: 1) виокремлення індивідуальних ознак об'єкта; 2) розрахунок ступеня подібності об'єктів; 3) створення графіку кореляції зв'язків. У такий спосіб для горщиків було отримано 5 типів та їх 16 різновидів, які слабо корелювалися з основними типами (Nikitina 1995, 37–51). Слід звернути увагу, що основою для визначення типів стали наявність або відсутність конструктивних частин посудин. Наприклад, до типу 1 віднесено посудини з чотиричастинною структурою (губа, щока, плече, тулуб), до типів 2 та 3 — п'ятичастинною (губа, щока, плече, тулуб, основа тулуба), до типів 4-5 — посудини, які діляться на шість частин. Миски дослідниця погрупувала на три основні типи й визначила низку різновидів (Nikitina 1995, 51–53). У 2008 р. Г. Ф. Нікітіна випробувала свою методику на матеріалах досліджених нею могильників Подністров'я (Одая, Оселівка, Горошевіці та Романківці), де було визначено 13 типів горщиків та 8 типів мисок, які авторка поділила на варіанти (Nikitina 2008, 8–17).

Б. В. Магомедов, як і попередні дослідники, серед кружальних посудин виокремлює горщики, миски, вази, тривушні вази, глеки, кухлі, кубки, посудини для зберігання (піфоси), водночас визначаючи додаткові види посудин — одноручні вази (зараховує до них кухлі великих розмірів) та керамічні відра (наслідування дерев'яних та бронзових посудин) (Magomedov 2001, 53–55). Для типології горщиків дослідник використовує поділ А. Т. Сміленко на два типи (товстостінні — слабопрофільовані та тонкостінні — сильніше профільовані). Для посудин-сховищ використовує поділ, що його розробив Е. О. Симонович (Symonovich 1956; 1981, 45). Миски автор поділяє на біконічні (відкритої та закритої форми), конічні та напівсферичні. Окремі типи були виділені для мисок закритого профілю на основі орнаменталізації плеча посудин (Magomedov 2001, 46–

48). Серед ваз Б. В. Магомедов визначає мископодібні (тип 1 — висота менша за ширину) й такі, що відповідають пропорціям горщика (тип 2 — висота дорівнює ширині або більша за неї). Варіанти ваз дослідник формує на основі форми тулуба (опуклобокий або біконічний). До окремої категорії автор статті відносить тривушні вази, розділяючи їх на дві групи (з виділеною та невиділеною шийкою) (Magomedov 2001, 49–50). Глеки Б. В. Магомедов поділяє на глеки-пляшки (тип 1 — з невиділеною короткою шийкою, тип 2 — з невиділеною високою), глеки зі зливом (тип ойнохої), одноручні та дворучні глеки. Кухлі — на біконічні з невиділеним горлом (тип 1), з чітко виділеним горлом (тип 2) та округлі з наміченою біконічністю (тип 3) (Magomedov 2001, 53). Серед одноручних ваз дослідник виділяє два типи (з невиділеною шийкою та чітко виділеною шийкою) (Magomedov 2001, 53–54). Групування кружального керамічного матеріалу він використовує для виявлення закономірностей та визначення походження окремих категорій посудин, їх типів або видів, знаходячи аналогії форм в інших культурах: у вельбарській, пшеворській, дакійській, сарматській, античній та провінційно-римській (Magomedov 2001, 45–58).

Класифікація окремих форм посудин

Горщики. На відміну від попередніх дослідників, які типологізували ліпні посудини окремо від кружальних, Е. О. Симонович використовує всі види горщиків, незалежно від способу виробництва⁷. І хоча його стаття називається «Черняхівські горщики Подніпров'я», дослідник залучає до вибірки, зокрема, тарний посуд та навіть лисковані посудини опуклобокої або біконічної форми (останні посудини теж відносили до горщиків В. П. Петров та Е. А. Рікман). Серед горщиків Е. О. Симонович виокремлює шість основних форм: банкоподібні (яйцевидні та з вінцем у вигляді розтруба), опуклобок-біконічні, опуклобокі (з похилими плечиками або крутими плечиками) та миски-горщики. Серед

⁷ В Е. О. Симоновича вже виходила стаття, присвячена ліпним посудинам черняхівської культури (Symonovich 1957). Можливо, дослідник намагався поєднати попередні напрацювання, зробивши загальну класифікацію для горщиків (ліпних та кружальних).

перших трьох форм відзначено переважання ліпної кераміки, серед інших — більшість є кружальними посудинами (Symonovich 1981, 46). Банкоподібні-яйцевидні горщики характеризуються наявністю навмисне зашкарубленої (шорсткої) поверхні. Типи виділяють на основі форми вінця та плечиків (тип 1 — вертикальне вінце, тип 2 — конічновідхилені стінки, тип 3 не виділене вінце та похилі плечики, тип 4 — невиділене вінце та круті плечики) (Symonovich 1981, 46–47). Хоча серед наведених прикладів відсутні кружальні посудини (Symonovich 1981, рис. 2) і автор не вказує на наявність таких, типи 3 та 4 збігаються з видом, який виділив для кружальних горщиків Е. А. Рікман (Rikman 1975, 22). Банкоподібні горщики з вінцем у вигляді розтруба поділяють на типи, враховуючи розташування найбільшого розширення тулуба (на середині висоти для типу 1-2, у верхній частині для типу 3, у нижній для типу 4) та характер видовження тулуба (середньовидовжені — тип 1, видовжені — тип 2). Частина з них мають кружальний спосіб виробництва (Symonovich 1981, 48–49). Для поділу опукло-біконічних горщиків дослідник використовує ті самі параметри, що й для попередніх форм — характер нахилу плечиків (похилі для типу 1, круті для типу 2) та розташування найбільшого розширення, у цьому випадку ребра посудини (на середині висоти — тип 1-2, у верхній частині висоти — тип 3). Подібні форми горщиків також визначав Е. А. Петров (Petrov 1964, 92). Оскільки Е. О. Симонович використовує у своїй вибірці лисковані посудини (переважно гончарні), він відмежовує цю форму від інших на основі пропорції висоти до найбільшого розширення (висота більша або дорівнює найбільшому розширенню) (Symonovich 1981, 49–50). Горщики з похилими плечиками та горщики з крутими плечиками дослідник поділяє на основі розташування найбільшого розширення тулуба (на середині висоти — тип 1-2, у верхній частині — тип 3-4), ширини посудини (злегка роздуті — тип 1, роздуті — тип 2) та висоти (видовжені — тип 3, приземкуваті — тип 4) (Symonovich 1981, 51–53). Горщико-миски поділяють на посудини з гострим ребром (тип 1) та посудини з заокругленим ребром (тип 2). Вони мають проміжне становище між горщиками та мисками (Symonovich 1981, 53). Цей варіант форми

був виокремлений під впливом робіт В. П. Петрова, який вирізняв мископодібні горщики (Petrov 1964, 82).

У 2008 р. виходить стаття О. В. Петраускаса та А. В. Петраускаса, що присвячена типології та хронології горщиків окремого мікрорегіону пам'яток черняхівської культури — Постугняння (використовували тільки кухонні горщики без слідів лискування). Для типологізації було залучено фрагментарний матеріал мікрорегіону з використанням цілих посудин з могильників вказаного регіону та окремих могильників інших регіонів черняхівської культури. Для опису матеріалу автори визначили групи ознак, частину з яких використано для типологізації керамічного комплексу. Серед них — форма вінця, шийки (ступінь розвиненості), дна (плоскі, плиткові та кільцеві), характер оброблення придонної частини (сліди зрізання з кола ниткою, вертикальне або горизонтальне підрізування надлишків глини, сліди загладжування поверхні), а також склад гончарної маси (Petrauskas, Petrauskas 2008, 57). На основі комбінування ознак і статистичного їх підрахунку дослідники виокремили три групи пам'яток. У першій більшість посудин мали плиткові та кільцеві дена зі слідами оброблення на гончарному колі та горизонтальними, рідше вертикальними слідами підрізання, глина переважно була без штучних домішок. Для другої групи є типовими фрагменти посудин з розвиненими та нерозвиненими вінцями та шийками, плиткові та пласкі дена без додаткового оброблення на гончарному колі. Третя група поєднувала ознаки оброблення поверхні попередніх груп та відрізнялась домінуванням плиткових ден та середньорозвинених вінець (Petrauskas, Petrauskas 2008, 57).

Посудини-сховища. Окрема стаття Е. О. Симоновича, присвячена посудинам-сховищам, виходить 1956 р., але має описовий характер (Symonovich 1956). Класифікацію цієї категорії кераміки автор робить пізніше (Symonovich 1981, 45). Посудини-сховища автор відділяє від горщиків, виходячи з їх великих розмірів (висота від 0,6 до 1 м). Типи посудин автор формує на основі похилості плечиків (тип 1 — з похилими плечиками, тип 2 — з крутими плечиками), підтипи — виходячи з оформлення вінця (Symonovich 1981, 45).

Глеки. Класифікацію одноручних глеків, коли за основу для виділення на окремому таксономічному рівні використовують одну ознаку, розробив Б. В. Магомедов (Magomedov 1973). Дослідник розділив одноручні глеки на відділи, групи, підгрупи й типи (сукупно проаналізовано 71 екземпляр). Для формування відділів використано профіль тулуба (біконічний або опуклобокий), групи виокремлено на основі форми шийки (циліндрична або конічна), підгрупи — з урахуванням характеру шийки (вузька, середня, широка), типи — на основі специфічних характеристик посудин. Автор виокремив 16 типів одноручних глеків (Magomedov 1973, 81–84). Як основну мету класифікації одноручних глеків Б. В. Магомедов визначив виявлення закономірності поширення різних типів та з'ясування можливого їх походження (Magomedov 1973, 81–84). Згодом ця класифікація увійшла до монографії Б. В. Магомедова, де автор виключив тип 11 та відніс його до «кухлів» (Magomedov 2001, 51–53).

О. В. Петраускас поділяв глеки на типи за наявністю та кількістю ручок. Серед одноручних глеків (тип 2) він виокремлює варіанти на основі форми горла (конусоподібне для варіанта 1 та воронкоподібні для варіанта 2), характеру наслідування (античні глеки або їх наслідування — варіант 3) та на основі форми тулуба (грушеподібний з коротким воронкоподібним вінцем — варіант 4) (Petrauskas 2008, 89). Спробу класифікації дворучних глеків Дніпровського лівобережжя здійснив Р. М. Рейда, який, використовуючи схему Б. В. Магомедова для одноручних глеків, поділив їх на відділи і типи (Rejda 2003, 104).

Миски закритого типу. Серед мисок Е. О. Симонович виокремлює миски закритого типу (з чітко вираженою біконічністю та слабовираженою біконічністю), миски відкритого типу, півсферичні, конічні миски та миски з широким краєм. До півсферичних мисок він відносить посудини з плавно прогнутими стінками, до конічних — з прямими стінками. Миски з широким краєм були виділені на основі характеру вінця посудин. Миски закритого типу з чітко враженою біконічністю поділяють на чотири типи на основі профілювання вінця (чітко виділене вінце — тип 3-4, нечітко виділене — тип 1-2) та характеру ребра (чітко виражена біконічність — тип 1, 3 та нечітко

виражена — тип 2, 4) (Symonovich 1983, 27). Миски закритого типу з ледве вираженою біконічністю відрізняються від попередніх кутом нахилу верхньої частини тулуба в місці його перетину, який дорівнює 70° (у попередніх $70-90^\circ$) і поділяються на сім типів. Дослідник описує тільки п'ять з них: тип 1 — миски з непрофільованим вінцем і ледве розчленованим перегибом тулуба, тип 2 — з непрофільованим вінцем, але з чітко вираженою біконічністю, тип 5 — миски з профільованим краєм та опукло-біконічним тулубом, тип 6 — миски з прогнутою верхньою частиною та чітко вираженою біконічністю, тип 7 — подібні до попереднього, проте з невираженою біконічністю (Symonovich 1983, 27–30).

Миски відкритого типу. Е. О. Симоновичем поділяє ці посудини на три типи: з ледве профільованим тулубом (тип 1), з нечітким перегином тулуба та вертикальним вінцем (тип 2), з чітким перегином та прогнутою верхньою частиною (тип 3) (Symonovich 1983, 30–31).

Миски-вази (вази). До окремої категорії посудин належать миски-вази, які були викремив В. П. Петров (Petrov 1964, 94). Е. О. Симонович розділяє їх за особливістю перегину тулуба (тип 1 — з плавним перегином, тип 2 — з різким перегином) (Symonovich 1983, 32–37). Окрема стаття, присвячена вазам черняхівської культури, є у М. О. Авраменко (Avramenko 2011, 53), яка зараховує до категорії ваз посудини, які дослідники називають «миски-вази», «миски з плоским вінцем», «горщики-миски» (Symonovich 1983, 32–34; 1981, 53), «високі миски» (Sharov 1992, 166), «вази» та «триручні вази» (Magomedov 2001, 48–49).

Кухлі та кухлеподібні посудини. Е. О. Симонович поділяє кухлі на основі форми (опуклобок — тип 1, біконічні — тип 2–3) та найбільшого розширення тулуба (тип 1 — у верхній частині висоти, тип 2 — у середній частині висоти, тип 3 — у нижній частині), а кухлеподібні посудини — на основі форми тулуба (тип 1 — біконічні, тип 2 — циліндроконічні). (Symonovich 1983, 32–37).

Келихи. На підставі форми тулуба Е. О. Симонович поділив келихи на півсферичні (тип 1), подовгасті півовальні (тип 2), опуклобок

(тип 3) та біконічні (тип 4) (Symonovich 1983, 32–37). К. Г. Варачова розширила подібний поділ, розділивши келихи на напівсферичні (тип I), напівсферичні усічені (тип II), конічні (тип III), конічні усічені (тип IV), опуклобокі (тип V), біконічні (тип VI), циліндричні (тип VII) та рідкісні форми (тип VIII) (Varachova 2014, 285). До типів V та VI переважно належали мініатюрні посудини, за пропорцією подібні до горщиків та мисок, проте інтерпретовані дослідницею як келихи на основі розміщення таких у похованні, характерному для інших типів глиняних келихів (Varachova 2019, 124–125). Варіанти для опуклобоких та біконічних келихів дослідниця виокремила на основі розташування найбільшого розширення тулуба (варіант а — у верхній частині висоти, варіант б — по центру висоти, варіант в — нижче середини висоти) (Varachova 2019, 124).

Спроби датування окремих керамічних форм

Окремим питанням є датування кружального посуду. Його розв'язання безпосередньо пов'язано з розробленням типології або класифікації. Перша спроба датування окремих категорій кружальних посудин належить А. Т. Сміленко. Серед усього матеріалу черняхівських кружальних горщиків дослідниця виокремлює два типи: до першого належать товстостінні горщики з крупними домішками та слабо вираженим профілем вінця, до другого — тонкостінні, з меншими домішками та більш профільованими вінцями. Перші, на її думку, мають більш ранні датування, другі з'являються на пізніх етапах черняхівської культури (Smilenko 1970, 77).

Подібні тенденції зауважили О. В. Петраускас та А. В. Петраускас для горщиків Постугняння. Автори вказують на еволюції форми на основі домінування простих слабкорозвинених вінець та плиткових (наближених до плоских) ден на ранніх етапах та поступовим переходом до середньорозвинених, розвинених вінець та кільцевого піддону на пізніх етапах (Petrauskas, Petrauskas 2008, 57).

Окремий тип одноручного глека, який має витягнутий гранований тулуб (вертикальні канелюри), з могильника Чистилів, датував В. В. Кропоткін кінцем IV — початком V ст. н. е. як наслідування

срібних посудин ранньовізантійського періоду (Kropotkin 1973, 241–243). Виходячи з цих даних, Б. В. Магомедов, у якого подібні посудини належали до типу 12а, припускає, що ці форми датовано цим самим часом (Magomedov 2001, 53). Дослідник також не виключає пізню появу типу 13а (на відміну від попередніх, ці посудини мають не прямі, а косі канелюри) і типу 1 та 6, останні, на його думку, розвинулись у місцевому середовищі з типів 12 та 13 відповідно (Magomedov 2001, 59).

Свої хронологічні спостереження відносно датування глеків виклав О. В. Петраускас (Petrauskas 2008). Типологія цієї категорії посудин, що її розробив автор (детально проаналізована вище), була зумовлена хронологічними особливостями, які простежив дослідник. Він указує, що глеки з'являються на ранній фазі черняхівської культури, серед них безручні та одноручні глеки варіанта 2 (останні відсутні на пізніх етапах черняхівської культури). Дворучні глеки з'являються в період розвиненої фази черняхівської культури та еволюціонують від широкогорлих з високою ручкою до вузькогорлих з петельчастими ручками. Для пізніх етапів типова, зокрема, поява одноручних глеків варіантів 2-4 (Petrauskas 2008, 92).

Кераміка у хронологічних системах черняхівської культури

З появою систем хронології черняхівської культури виникають спроби використання керамічного матеріалу як хроноіндикаторів другого рівня, з можливістю переходу їх у хроноіндикатори першого рівня (за умови виявлення хронологічних закономірностей серед подібних). Такі спроби зробили О. В. Шаров, І. А. Бажан, О. В. Петраускас (Sharov 1992; Bazhan, Gey 1992; Sharov, Bazhan 1999; Petrauskas 2003). О. В. Шаров указує, що для датування посудин використовують три основні підходи: перший — накладення типів кераміки на вже наявні системи хронології, другий — вибіркова кореляція комплексів з різних пам'яток, третій — кореляція комплексів однієї пам'ятки з використанням керамічних форм як рівноправного елемента системи. Використовуючи третій підхід, дослідник намагається зробити кореляцію репрезентативних на його думку могильників: Ружичанка,

Данчени, Косанів із залученням до неї ліпної та кругової кераміки (Sharov 1992, 165). Для цього автор розробляє чітку класифікацію горщиків, мисок, високих мисок та кубків з використанням метричних показників (поділ на класи, підкласи, роди та види). Класи утворюють категорії посудин (горщики, миски, високі миски, келихи), які поділяються на відкриті та закриті форми (підкласи). Роди утворюються на основі орнаментативної посудини (наявність або відсутність валиків, уступів). Види (типи) автор виокремив на основі поєднання п'яти критеріїв, серед яких положення ребра до висоти посудини, характер вирізнення ребра, рівень відкритості посудини, форма вінця, розташування валиків та уступів. До кореляції також були залучені окремі категорії ліпних посудин. Кружальні глеки, кухлі та вази не були класифіковані у зв'язку з їх незначною кількістю (Sharov 1992, 166–171). Як результат дослідження автор одержує відносні та абсолютні датування для частини посудин, проте зауважує, що наявність посудин, які мають широкі датування, тотожні часу існування пам'ятки, не дозволяє поки використовувати більшість з них як хроноіндикатори першого рівня (Sharov 1992, 199–203). У пізнішій своїй роботі О. В. Шаров разом з І. А. Бажаном намагається визначити походження ранніх, на їх думку, двох серій кружальних посудин, до яких належать посудини з виділеною шийкою (з виступом на плечі — серія I) та посудини з валиками (серія II) (Sharov, Bazhan 1999, 43–44).

Висновки

Попри велику кількість робіт, у яких викладена типологія або класифікація кружального керамічного матеріалу, є проблема системності в підході. Відсутність єдиної методики спричинена різними цілями, які ставили дослідники. Для вивчення генези категорії або типу посудин використовували особливості форми, візуальні характеристики з залученням метричних показників, що давало змогу порівняти подібні посудини з іншими керамічними формами попередніх або сусідніх культур. У тому разі коли метою дослідження була спроба включення керамічних виробів у побудову хронології, не обов'язково було типологізувати або класифікувати

їх за особливістю форм, адже змін могли зазнати окремі частини посудини, тоді як її форма могла лишатися сталою.

Нерозв'язаною лишається проблема датування кружальних посудин, що розроблено тільки для окремих типів керамічних виробів. Намагання включити керамічний комплекс в систему хронології поки не можна назвати вдалим. Причиною цього може бути наявність численних центрів виготовлення кружальної кераміки. У таких центрах поширення технологій та еволюція форм могли відбуватися з різною інтенсивністю як у кожному регіоні культури, так і в окремих мікрорегіонах. Виходячи з цього, найбільш перспективною, на нашу думку, є спроба розв'язання таких проблем завдяки застосуванню мікрорегіонального підходу (гончарний центр та його округ). Про певний досвід використання такого підходу ми згадували вище. Умовами для проведення саме такого дослідження є не тільки добре досліджений мікрорегіон черняхівської культури за напрямками поселенської, ландшафтно-археології та культурної історії, але також якісно розроблена методологія роботи з керамічним матеріалом.

Список джерел та літератури / References

Avramenko, M. A. K voprosu o funkcional'nyh osobennostyah vaz chernjahovskoj kultury. V: O. V. Petrauskas, R. H. Shyshkyn (red.). *OIUM I, Cherniakhivs'ka kul'tura: materialy doslidzhen'*. Kyiv – Luts'k, 2011, s. 53–60. (In Russian)

Авраменко, М. А. К вопросу о функциональных особенностях ваз черняховской культуры. В: О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкин (ред.). *OIUM I, Черняхівська культура: матеріали досліджень*. Київ – Луцьк, 2011, с. 53–60.

Bazhan, I. A., Gey, O. A. Otnositel'naja hronologija mogil'nikov chernjahovskoj kultury. V: M. B. Shhukin, O. A. Gej (red.). *Problemy hronologii jepohi Latena i Rimskogo vremeni. Po materialam pervyh Tihanovskih chtenij*. Sankt-Peterburg, 1992, s. 122–157. (In Russian)

Бажан, И. А., Гей, О. А. Относительная хронология могильников черняховской культуры. В: М. Б. Шукин, О. А. Гей (ред.). *Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени. По материалам первых Тихановских чтений*. Санкт-Петербург, 1992, с. 122–157.

Bobrinskiy, A. A. *Goncharstvo Vostochnoj Evropy*. Moskva, 1978. (In Russian)

Бобринский, А. А. *Гончарство Восточной Европы*. Москва, 1978.

Bobrinskiy, A. A. O metodike izuchenija form glinjanoy posudy iz arheologicheskikh raskopok. V: G. I. Matveeva (red). *Kul'tury Vostochnoy Evropy I tysjacheletija*. Kujbyshev, 1986, s. 137–157. (In Russian)

Бобринский, А. А. О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок. В: Г. И. Матвеева (ред). *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев, 1986, с. 137–157.

Bobrinskiy, A. A. O nekotoryh osobennostjah formovochnoj tehnologii keramiki iz pamjatnikov chernjahovskoj kul'tury. *Kratkie soobshhenija instituta arheologii AN SSSR [Brief Communications of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the USSR]*, вып. 121, 1970, s. 20–26. (In Russian)

Бобринский, А. А. О некоторых особенностях формовочной технологии керамики из памятников черняховской культуры. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, вып. 121, 1970, с. 20–26.

Brajchevs'kyj, M. Yu. *Bilia dzerel slov'ians'koi derzhavnosti (sotsial'no-ekonomichnyj rozvytok cherniakhivs'kykh plemen)*. Kyiv, 1964. (In Ukrainian)

Брайчевський, М. Ю. *Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен)*. Київ, 1964.

Brajchevskij, M. Ju. Romashki. *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR [Materials and Researches on the Archaeology of USSR]*, no. 82, 1960, s. 100–147. (In Russian)

Брайчевский, М. Ю. Ромашки. *Материалы и исследования по археологии СССР*, № 82, 1960, с. 100–147.

Gening, V. M. Programma statisticheskoy obrabotki keramiki iz arheologicheskikh raskopok. *Sovetskaja arheologija [Soviet Archaeology]*, no. 1, 1973, s. 114–136. (In Russian)

Генинг, В. М. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок. *Советская археология*, № 1, 1973, с. 114–136.

Kravchenko, N. M. Kosanovskij mogil'nik (po materialam raskopok V. P. Petrova i N. M. Kravchenko v 1961–1964 gg.). *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR [Materials and Researches on the Archaeology of USSR]*, no. 139, 1967, s. 77–135. (In Russian)

Кравченко, Н. М. Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961–1964 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, № 139, 1967, с. 77–135.

Kropotkin, V. V. O datirovke kuvshina iz Chistilovskogo mogil'nika. *Sovetskaja arheologija [Soviet Archaeology]*, no. 3, 1973, s. 240–243. (In Russian)

Кропоткин, В. В. О датировке кувшина из Чистилковского могильника. *Советская археология*, № 3, 1973, с. 240–243.

Lyapushkin, I. I. Pamjatniki kul'tury «polej pogrebenij» pervoj poloviny I tys. n.je. Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezh'ja (po materialam polevyh izyskanij 1940, 1945–1948 gg.). *Sovetskaja arheologija [Soviet Archaeology]*, t. XIII, 1950, s. 7–33. (In Russian)

Ляпушкин, И. И. Памятники культуры «полей погребений» первой половины I тыс. н.э. Днепровского Лесостепного Левобережья (по материалам полевых изысканий 1940, 1945–1948 гг.). *Советская археология*, т. XIII, 1950, с. 7–33.

Magomedov, B. V. *Chernjahovskaja kul'tura. Problema jetnosa*. Ljublin, 2001. (In Russian)

Магомедов, Б. В. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Люблин, 2001.

Magomedov, B. V. Do vyvchennia cherniakhivs'koho honcharnoho posudu. *Arkheolohiia [Archaeology]*, вип. 12, 1973, s. 83–88. (In Ukrainian)

Магомедов, Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду. *Археологія*, вип. 12, 1973, с. 83–88.

Magomedov, B. V. Kul'turoopredelajushhee znachenie chernjahovskoj goncharnoj posudy. V: Je. Shul'tce, M. V. Ljubichev, K. V. Myzgin (red.). *Ostrogothica-Serie (Hefte). Proizvodstvo keramiki v vostochnoj Evrope: pozdnerimskoe vremja — rannee Srednevekov'e — Novoe vremja*. Har'kov, 2013, s. 106–114. (In Russian)

Магомедов, Б. В. Культуроопределяющее значение черняховской гончарной посуды. В: Э. Шульце, М. В. Любичев, К. В. Мызгин (ред.). *Ostrogothica-Serie (Hefte). Производство керамики в восточной Европе: поздне римское время — раннее Средневековье — Новое время*. Харьков, 2013, с. 106–114.

Nikitina, G. F. *Analiz arheologicheskikh istochnikov mogil'nika chernjahovskoj kul'tury u sela Oselivka*. Moskva, 1995. (In Russian)

Никитина, Г. Ф. *Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка*. Москва, 1995.

Nikitina, G. F. *Chernjahovskaja kul'tura Podnestrov'ja*. Moskva, 2008. (In Russian)

Никитина, Г. Ф. *Черняховская культура Поднепровья*. Москва, 2008.

Nikitina, G. F. Klassifikacija i tipologija s pozicij praktiki. *Sovetskaja arheologija [Soviet Archaeology]*, no. 2, 1994, s. 93–97. (In Russian)

Никитина, Г. Ф. Классификация и типология с позиций практики. *Советская археология*, № 2, 1994, с. 93–97.

Petrauskas, O. V. Die Gräberfelder der ČernjachovKultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, Bd. 84, 2003, s. 225–351.

Petrauskas, O. V. Hronologija nekotoryh tipov goncharnyh kuvshinov chernjahovskoj kul'tury lesostepnoj Ukrainy. V: O. A. Radjush, K. N. Skvorcov (red.). *Germania — Sarmatia. Drevnosti Central'noj i Vostochnoj Evropy jepohi rimskogo vlijanija i pereselenija narodov*. Kaliningrad, 2008, s. 88–103. (In Russian)

Петраускас, О. В. Хронология некоторых типов гончарных кувшинов черняховской культуры лесостепной Украины. В: О. А. Радюш, К. Н. Скворцов (ред.). *Germania — Sarmatia. Drevnosti Central'noj i Vostochnoj Evropy epohi rimskogo vlijanija i pereselenija narodov*. Калининград, 2008, с. 88–103.

Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. Pro deiaki osoblyvosti tekhnolohii ta khronolohii honcharnykh horschkyiv cherniakhivs'kykh pam'iatok Postuhniannia. *Arkheolohichni studii [Archaeological Studies]*, вип. 3, Kyiv – Chernivtsi, 2008, s. 53–97. (In Ukrainian)

Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугняння. *Археологічні студії*, вип. 3, Київ – Чернівці, 2008, с. 53–97.

Petrov, V. P. Chernjahovskij mogil'nik (po materialam raskopok V. V. Hvojko v 1900–1901 gg.). *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR [Materials and Researches on the Archaeology of USSR]*, no. 116, s. 84–117. (In Russian)

Петров, В. П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойко в 1900–1901 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, № 116, с. 84–117.

Rejda, R. M. Deiaki typy dvoruchnykh kruzhal'nykh hlekiv cherniakhivs'koi kul'tury Dniprovs'koho Livoberezhzhia. U: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy. Zbirnyk dopovidej mizhnarodnoi naukovoï konferentsii do 100-richchia XII arkheolohichnoho z'izdu v m. Kharkiv*. Kharkiv, 2003, s. 104–105. (In Ukrainian)

Рейда, Р. М. Деякі типи дворучних кружальних глеків черняхівської культури Дніпровського Лівобережжя. У: *Проблеми історії та археології України. Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харків*. Харків, 2003, с. 104–105.

Rikman, E. A. *Jetnicheskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i privilegijushhego Podunav'ja v pervyh vekah nashej jery*. Moskva, 1975. (In Russian)

Рикман, Э. А. *Этническая история населения Поднеistroвья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры*. Москва, 1975.

Rikman, E. A. *Pamjatnik jepohi Velikogo pereselenija narodov. Po raskopkam poselenija i mogil'nika chernjahovskoj kul'tury u sela Budeshty*. Kishinev, 1967. (In Russian)

Рикман, Э. А. *Памятник эпохи Великого переселения народов. По раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты*. Кишинев, 1967.

Sharov, O. V. Hronologija mogil'nikov Ruzhichanka, Kosanovo i Dancheny i problema datirovki chernyahovskoj keramiki. V: M. B. Shhukin, O. A. Gej (red.). *Problemy hronologii jepohi Latena i Rimskogo vremeni. Po materialam pervyh Tihanovskih chtenij*. Sankt-Peterburg, 1992, s. 122–157. (In Russian)

Шаров, О. В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново и Данчены и проблема датировки черняховской керамики. В: М. Б. Шукин, О. А. Гей (ред.). *Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени. По материалам первых Тихановских чтений*. Санкт-Петербург, 1992, с. 122–157.

Sharov, O. V., Bazhan, I. A. Chernjahovskie jetjudy. *Stratum plus*, no. 4, 1999, s. 19–65. (In Russian)

Шаров, О. В., Бажан, И. А. Черняховские этюды. *Stratum plus*, № 4, 1999, с. 19–65.

Smilenko, A. T. K hronologii goncharnoj keramiki chernjahovskogo tipa. *Kratkie soobshhenija instituta arheologii AN SSSR [Brief Communications of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the USSR]*, вып. 121, 1970, s. 76–81. (In Russian)

Смиленко, А. Т. К хронологии гончарной керамики черняховского типа. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, вып. 121, 1970, с. 76–81.

Spitsyn, A. A. Polja pogrebal'nyh urn. *Sovetskaja arheologija [Soviet Archaeology]*, t. X, 1948, s. 53–74. (In Russian)

Спицын, А. А. Поля погребальных урн. *Советская археология*, т. X, 1948, с. 53–74.

Symonovich, E. A. Cherniakhivska keramika Podniprovia. *Arkheolohiia [Archaeology]*, вып. 43, 1983, s. 26–42. (In Ukrainian)

Симонович, Е. А. Черняхівська кераміка Подніпров'я. *Археологія*, вип. 43, 1983, с. 26–42.

Symonovich, E. O. Cherniakhivski horschyky Podniprovia. *Arkheolohiia [Archaeology]*, вып. 36, 1981, s. 41–54. (In Ukrainian)

Симонович, Е. О. Черняхівські горщики Подніпров'я. *Археологія*, вип. 36, 1981, с. 41–54.

Symonovich, E. A. Glinjanaja tara dlja hranenija zapasov na poselenijah chernjahovskoj kul'tury. *Sovetskaja arheologija [Soviet Archaeology]*, t. XXVI, 1956, s. 262–270. (In Russian)

Сымонович, Э. А. Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры. *Советская археология*, т. XXVI, 1956, с. 262–270.

Symonovich, E. A. Lepnaja posuda pamjatnikov chernjahovskoj kul'tury nizhnego Dnepra. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury [Brief Communications on Papers and Field Research from the Institute for the History of Material Culture]*, вып. 68, 1957, s. 14–19. (In Russian)

Сымонович, Э. А. Лепная посуда памятников черняховской культуры нижнего Днестра. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, вып. 68, 1957, с. 14–19.

Tikhanova, M. A. O lokal'nyh variantah chernjahovskoj kul'tury. *Sovetskaja arheologija [Soviet Archaeology]*, no. 4, 1957, s. 168–194. (In Russian)

Тиханова, М. А. О локальных вариантах черняховской культуры. *Советская археология*, № 4, 1957, с. 168–194.

Varachova, K. G. K voprosu o rasprostranenii glinjanyh kubkov usecheno-konicheskoi formy v chernjahovskoj kul'ture (pogrebenie 125 mogil'nika Vojtenki). *Stratum plus*, no. 4, 2014, s. 285–298. (In Russian)

Варачева, К. Г. К вопросу о распространении глиняных кубков усечено-конической формы в черняховской культуре (погребение 125 могильника Войтенки). *Stratum plus*, № 4, 2014, с. 285–298.

Varachova, K. G. Pro okremi typu hlynianykh kelykhiv cherniakhivs'koi kul'tury. *Arkeolohiia [Archaeology]*, no. 2, 2019, s. 124–133. (In Ukrainian)

Варачова, К. Г. Про окремі типи глиняних келихів черняхівської культури. *Археологія*, № 2, 2019, с. 124–133.

Vasyl Rusnak

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: rusnak@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4779-9528>

STATE OF RESEARCH ON THE TYPOLOGY AND CHRONOLOGY OF CHERNYAKHIV WHEELED POTTERY

Wheeled pottery is the most common type of finds on settlements and cemeteries of the Chernyakhiv culture. It is one of the main markers differentiating the Chernyakhiv material complex from other cultures of the late Roman to early Great Migration period in Eastern Europe. Some works on the typology, classification, and chronology of wheeled pottery cover the full spectrum of ceramic artifacts from the entire area of the Chernyakhiv culture, while others focus on individual regions, sites, or categories of wares. Early research on the Chernyakhiv culture produced generalized groupings of ceramic material.

The 1960s saw first forays into the classification and typology of wheeled pottery. It was at this time that the main categories of vessels were defined: pots, bowls, vases (bowl vases), beakers, mugs, and jugs. Since the 1970s, with the accumulation of a large mass of finds, works began to be published on the classification and chronology of individual categories and types of wheeled pottery. The 1990s were marked by efforts to rethink the methodological approaches to the typology and classification of ceramic material. Attempts were also made to use ceramic materials in developing a system of relative chronology for the Chernyakhiv culture. Unfortunately, so far such attempts have not been successful — perhaps due to the abundance of centers for the production of wheeled pottery across the different regions and micro-regions of the Chernyakhiv culture, where technology transfer and evolution of forms may have proceeded with varying speed and intensity. In our view, the most promising way forward here may lie in using a micro-regional approach that would focus on individual pottery production centers and their vicinities. This kind of research requires not only the availability of a well-studied micro-region of the Chernyakhiv culture, but also a well-developed methodology for working with ceramic material.

Keywords: Chernyakhiv culture, wheeled pottery, typology, classification, chronology.

Текст надійшов до редакції 17.09.2024.

The text was received by the editors 17.09.2024.

Текст затверджено до друку 10.11.2024.

The text is recommended for printing 10.11.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-10>
УДК 903.23-033.51/.52(477.84)“01/02”

Владислав Щепаченко

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: kartergovard@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9137-235X>

СКЛЯНИЙ КУБОК ІЗ БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТОГО: ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЧНУ ТА КУЛЬТУРНУ АТРИБУЦІЮ ЗНАХІДКИ

Стаття є спробою визначити культурну та хронологічну атрибуцію скляної посудини, знайденої в околицях с. Більче-Золоте на Тернопільщині. Кубок придбала в місцевих жителів княгиня Тереза Сап'єга в кінці XIX — на початку XX ст. Інформацію про знахідку вперше опублікував В. Деметрикевич 1904 р. Пізніше у своєму списку римських імпортів Х.-Ю. Еггерс позначив посудину із Більче-Золотого як варіант «b» типу Eggers 188, до якого дослідник також включив знахідки із Бугно (варіант c) та Ліновець (варіант a) на півночі сучасної Польщі. Типологічний зв'язок між кубками з Більче-Золотого та Ліновець відзначила і А. Т. Брайчевська (Сміленко), яка однією з перших згадує знахідку з Тернопільщини серед черняхівських артефактів римського походження. Зважаючи на датування посудини із Ліновець,

Як цитувати: Щепаченко, В. Скляний кубок із Більче-Золотого: до питання про хронологічну та культурну атрибуцію знахідки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 218-234. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-10>

How to cite: Shchepachenko, V. The Glass Beaker from Bilche-Zolote: On the Chronological and Cultural Attribution of the Find. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 218-234. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-10> (In Ukrainian)

© Щепаченко В., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

дослідниця запропонувала пов'язувати кубок із Більче-Золотого із III ст. Згодом така культурна атрибуція на кілька десятиліть уперед утвердилася в науковому середовищі. Сьогодні одним з головних аргументів проти подібної інтерпретації можна визнати датування посудини з Більче-Золотого. Найближчими її аналогами можливо вважати кубки типу Eggers 188a, знахідки яких переважно відомі у вельбарській культурі Пониззя Вісли, де час їх існування ототожнюють з останньою третьою II — першою третьою III ст. Своїм походженням вони, очевидно, пов'язані з північно-західними провінціями Римської імперії. Період циркуляції таких предметів у Барбарікумі передують утворенню черняхівської культури, процес формування якої розпочався не раніше другої третини III ст. Зважаючи на локалізацію різних культурних груп періоду останньої третини II — першої третини III ст. у Верхньому Подністров'ї, можливо припустити, що посудина із Більче-Золотого своїм контекстом могла бути пов'язана із пшеворськими або липецькими пам'ятками регіону. У такому разі можна висунути припущення, що у верхів'я Дністра скляний кубок міг потрапити північним шляхом, через посередництво вельбарської та пшеворської культур.

Ключові слова: скляний посуд, кубки типу Eggers 188, ранньоримський час, Східна Європа.

Важливим джерелом реконструкції минулого є археологічний контекст, що визначається трьома характеристиками артефакту: його положенням у тривимірному просторі, розміщенням знахідки відносно інших археологічних об'єктів і структур та природних відкладень, які формують шар ґрунту навколо (Renfrew, Bahn 2016, 50). Встановлення місця предмета в археологічному контексті відіграє ключову роль у визначенні культурної атрибуції матеріалу, датуванні закритих комплексів та стратиграфічних шарів, а також у вивченні функціонального призначення артефактів. Іншими словами, контекст — це місце, де археологічний об'єкт виконує свою найважливішу функцію, має вирішальне значення і робить визначальний внесок у наше розуміння минулого.

Первинність археологічного контексту сьогодні набула етичного виміру. З початком так званої ери металодетектора невпинно зростає кількість неперевіраних археологічних джерел. Цей процес —

результат незаконного аматорського пошуку, спрямованого на «полювання» за цінними артефактами, які надалі потрапляють до приватних колекцій або на продаж (Myzgin 2015, 179), що незмінно призводить до монетизації культурної спадщини і втрати істотно важливої інформації про минуле. Значною мірою він пов'язаний з накопиченням неперевіраних знахідок предметів, виготовлених із кольорових металів. Проте нерідко проблема відсутності контексту стосується й інших категорій археологічних артефактів, зокрема скляного посуду¹.

На жаль, втрачену в такий спосіб інформацію відновити вже неможливо. Водночас доповнити й розширити обмежені свідчення про датування та культурну належність безконтекстних артефактів можна спробувати за допомогою детального вивчення археологічної ситуації в межах локалізації таких знахідок на мікрорегіональному рівні. Питанням культурної та хронологічної атрибуції скляної посудини, випадково виявленої в околицях с. Більче-Золоте на Тернопільщині, і присвячене це дослідження.

Інформація про знахідку

У 1904 р. В. Деметрикевич (у співавторстві з Й. Цінгерле) у «Щорічнику Австрійського археологічного інституту у Відні» (*Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*) опублікував статтю, присвячену знахідкам римського періоду з території Східної Галиції (Demetrykiewicz, Zingerle 1904). Особливо цікавим виглядає скляний кубок, що походить з населеного пункту Більче-Золоте у Чортківському районі Тернопільської області. Як повідомляє В. Деметрикевич, посудину придбала в місцевих жителів княгиня Марія Тереза Сап'єга під час розкопок трипільських поселень

¹ Заради справедливості варто сказати, що переважна кількість безконтекстних знахідок скляних посудин римського періоду на території України пов'язана із другою половиною XIX — першою половиною XX ст. (Kropotkin 1970, 102–110).

в околицях родового маєтку князів Сап'єг². Її чоловік, князь Леон Павел Сап'єга володів землями, на яких розміщувалися ці пам'ятки й частково фінансував дослідження цих поселень. Кубок знайшов місцевий селянин під час добування глини в околицях с. Більче-Золоте. Після цього артефакт, очевидно, опинився у приватній власності княгині між 1883³ та 1904 рр., оскільки на момент створення публікації В. Деметрикевича посудина, за словами дослідника, вже певний час зберігалася в будинку князів Сап'єг (Demetrykiewicz, Zingerle 1904, 152).

Кубок виготовлений видуванням із зеленої прозорої скляної маси та оздоблений накладними нитками скла одного кольору з основою (Додаток № 1; Рис. 1: 1). Декор утворює композицію у вигляді гірлянди або фестонів, що вкриває майже всю поверхню посудини. Ще одна нитка скла двічі оперізує кубок під вінцями. Наскільки є можливість вивчити фото, яке представив В. Деметрикевич, край вінця посудини, очевидно, був оплавлений, а кільцевий піддон-ніжка на її дні утворений шляхом відтягування частини скляної маси зі стінок виробу або з використанням окремої нитки скла. Перший варіант виглядає більш імовірним з огляду на конструкцію дна наведених нижче в тексті аналогів (Рис. 1).

² Залишки людської життєдіяльності (знахідки керамічного посуду трипільської культури) вперше були виявлені в печері Вертеба, відкритій випадково 1822 р. Археологічні дослідження пам'ятки розпочалися 1876 р. під керівництвом А. Кіркора. Упродовж трьох років дослідник вивчав внутрішні структури печери та здійснив декілька розкопок у різних її ділянках (Rook, Trela 2001, 189). У 1884 р. залишки трипільського поселення виявили в парку поблизу палацу Сап'єг. На прохання князя Сап'єги у 1889 р. розкопки тут розпочав Є. Павлович, а в листопаді 1890 р. дослідження в околицях князівського маєтку продовжив Г. Оссовський. Увагу Г. Оссовського також привернули знахідки з печери, де 1890 р. дослідник здійснив власні розкопки. У 1891 р. трипільські матеріали зафіксували в межах ще однієї ділянки володінь князів Сап'єг (Rook, Trela 2001, 191–193). У 1898 р. дослідження трипільських пам'яток у Більче-Золотому продовжив В. Деметрикевич. У 1898, 1904 і 1907 рр. польові роботи під його керівництвом здійснювали переважно в парку на околицях маєтку Сап'єг (Rook, Trela 2001, 194). За сприяння дослідника вийшло скоригувати й доповнити план печери, представлений його попередником — Г. Оссовським.

³ У травні 1883 р. укладено шлюб між Леоном Павлом Сап'єго-Коденським та Марією Терезою Сангушко-Ковельською (Teresa Elżbieta Maria ks. Sangusko-Kowelska h. Pogoń Litewska).

Датування посудини

Аналізуючи кубок із колекції Сап'єги, В. Деметрикевич зауважив, що подібні предмети знайдені в похованнях доби Великого переселення народів і періоду Меровінгів у Німеччині, а також у Скандинавії (Demetrykiewicz, Zingerle 1904, 152). У своєму списку римських імпортів Х.-Ю. Еггерс позначив посудину із Більче-Золотого як варіант «б» типу Eggers 188, до якого дослідник також включив знахідки із Бугно/Bugno (варіант с) та Ліновець/Linowiec (варіант а) на півночі сучасної Польщі (Eggers 1951, 178). Усі три артефакти він відніс до ступеня В₂ (50-ті — 150-ті рр.) власної системи відносної хронології римського періоду (Eggers 1955). Типологічний зв'язок між посудинами із Більче-Золотого та Ліновець відзначила і А. Т. Брайчевська (Сміленко) та з огляду на датування останньої запропонувала пов'язувати знахідку з Тернопільщини із III ст. н. е. (Smilenko 1952, 62). Подібна думка на певний час стала панівною в науковому середовищі (Symonovich 1964, 9; 1977, 179; Kropotkin 1970, 107).

Нові археологічні відкриття та інтенсивна праця над вдосконаленням центральноєвропейської системи відносної хронології, яку запропонував Х.-Ю. Еггерс (Godłowski 1970; Tejral 1986; 1992; 1997), сьогодні надають можливість скоригувати попередні уявлення про датування скляної посудини, знайденої у Більче-Золоте. Справді, мабуть, найближчими її аналогами як з погляду морфології виробів, так і з огляду на ідентичний спосіб виготовлення та однакові прийоми декорування, можливо вважати кубки типу Eggers 188a (Додаток, Рис. 1: 2–4). Знахідки таких посудин у Барбарікумі наразі відомі виключно у пониззі Вісли (Рис. 2: Б, Ліновець та Векліце/Weklice, Польща), в ареалі поширення пам'яток вельбарської культури, де їх існування пов'язують зі ступенями В₂/С₁ — С_{1a} системи Еггерса-Годловського-Тейрала, або останньою третьою II — першою третьою III ст. н. е. (Stawiarska 1999, 111, rys. 23–24; Natuniewicz-Sekuła, Baczewski 2023, 21–23, pl. VII: 6–7). На думку Т. Ставярської, ці вироби могли виготовляти у східних регіонах Імперії (Stawiarska 1999, 111). Утім, цілий екземпляр посудини (Додаток, № 6; Рис. 1: 3), ідентичної кубкам типу Eggers 188a, нам вдалося зафіксувати лише в Північній Галлії в контексті, датованому останньою чвертю

II–III ст. н. е. (Sennequier 2013, 94). В інших римських провінціях такі вироби, очевидно, не набули значної популярності, на відміну від кубків типу Eggers 188c, які часто трапляються в різних регіонах Імперії (Barkóczy 1988, 90–91, Typ 57; Fünfschilling 2015, 376, Typ AR 100; Foy et al. 2018, 92, type IN 85). Хоча з огляду на подібну декоративну композицію таких типів посуду, уламки цих кубків можливо досить легко сплутати.

Культурний контекст знахідки

Зі слів В. Деметрикевича, майже нічого невідомо про обставини виявлення та контекст відкриття скляної посудини із Більче-Золотого⁴. Сам дослідник пов'язує знахідку з римським періодом і добою Великого переселення народів, але жодної культурної атрибуції не наводить (Demetrykiewicz, Zingerle 1904, 152). Втім, уже А. Т. Брайчевська згадує цей кубок серед черняхівських предметів римського походження (Smilenko 1952, 62). Однією з причин такої інтерпретації, очевидно, була хронологічна позиція скляної посудини, що, на переконання дослідниці, відповідала періоду існування черняхівської культури в цьому регіоні. Не викликала жодних суперечок думка А. Т. Брайчевської й у Е. О. Симоновича (Symonovich 1964, 9; 1977, 179). Хоча сам дослідник, очевидно, дещо обережніше ставився до культурної атрибуції цієї знахідки⁵. Ще раз скляний кубок із Більче-Золотого згадано як черняхівський у публікаціях Ю. А. Ліхтер (Likhter 1998; Likhter 2000), але надалі обачніша позиція щодо такої атрибуції усе частіше переважає в науковому середовищі.

Сьогодні одним з головних аргументів проти такої інтерпретації можна насамперед визнати датування посудини з Більче-Золотого.

⁴ Цікаві подробиці щодо контексту знахідки можна дізнатися у В. В. Кропоткіна (Kropotkin 1970, 107). За версією дослідника, скляний кубок, знайдений у Більче-Золотому походить з поховання, імовірно, кремаційного. Проте встановити першоджерело такої інформації нам не вдалося, що спричинює певні сумніви щодо її достовірності.

⁵ Зокрема дослідник згадує посудину із Більче-Золотого як аналог кубків власної типологічної групи IV, але не включає її у список черняхівських знахідок (Symonovich 1977, 179, рис. 2).

Період циркуляції скляних кубків типу Eggers 188a, безумовно, передусе утворенню черняхівської культури, процес формування якої, як вважають, розпочався не раніше другої третини III ст. н. е. (Magomedov 2001, 134; Shchukin 2005, 132). Подібне спостереження, очевидно, має бути справедливим і для знахідки з Більче-Золотого.

Наприкінці II ст. населення Верхнього Подністров'я переважно складається з носіїв пшеворської та липецької культур, окремі пам'ятки яких демонструють деякі пізньозарубинецькі риси, а також представників зубрицької групи⁶ (Onyshchuk 2018, 115–227). Протягом ступенів B2/C1 — C1a, тобто між 160/180–210/230-ми рр., відбувається міграція вельбарських племен з району Кашубського поозер'я у Мазовію, Підляшшя та Люблінщину (Ceslinski 2016, 226). Майже одночасно вони просуваються й далі на південний схід аж до верхів'я Південного Бугу (Magomedov 2001, 74; Shchukin 2005, 96). Перша фаза експансії носіїв вельбарської культури (також відома як Брест-Трішинська хвиля) (Shchukin 2005, 104) переважно охопила Західну Волинь та Північне Поділля. На південний схід вони, як вважається, рухалися уздовж Люблінської та Волинської височини, оминаючи верхів'я Дністра (Onyshchuk 2018, 242). Утім, просування вельбарських племен на Волинь, очевидно, стало причиною міграції місцевого населення (так званої волинської зубрицької групи) у кінці II — на початку III ст. н. е. у Верхнє Подністров'я (Kozak 1992, 67). За участі цих мігрантів, як припускається, імовірно, відбувався процес формування тут пам'яток групи Дем'янів-Черепин (Kozak 1992, 67; Levada, Dudek 1998; Shchukin 2005, 108; Lyubichev 2019, 134–135). З переселенням у верхню течію Дністра представників волинської зубрицької групи, на думку Я. Онищука, збігається розпад липецької культури (Onyshchuk 2018, 209).

⁶ Племена пшеворської культури з'являються у верхів'ях Дністра вже у другій половині I ст. до н. е. (Andrzejowski 2010, 3), а у першій половині I ст. н. е. сюди просуваються представники липецької культури (Tsyhulyk 1975, 147). На думку Д. Н. Козака, зубрицька група у Західній Волині та Верхньому Подністров'ї сформувалася у результаті поєднання пшеворських і зарубинецьких культурних елементів у другій половині I ст. н. е. (Kozak 1992, 66–67).

Зважаючи на локалізацію різних культурних груп періоду останньої третини II — першої третини III ст. н. е. у Верхньому Подністров'ї можливо припустити, що посудина із Більче-Золотого походить із пшеворського, липецького або зубрицького контексту. Втім, зауважимо, що зубрицькі поселення в межиріччі Золотої Липи та Збруча нам невідомі (Рис. 2: А). Найближчими пам'ятками ранньоримського часу, зафіксованими в околицях Більче-Золотого (радіус 7 км), є пшеворський могильник у Шипівцях та липецькі поселення в Шершенівці та Блищанках Чортківського району Тернопільської області (Рис. 2А: 16–18). Датування пшеворських поховань у Шипівцях визначають I ст. н. е. (Olijnyk, Mykhajlovs'kyj 2006, 123). Матеріали липецької культури у Блищанках навряд чи можливо точніше датувати в межах середини I — кінця II/початку III ст. н. е. (Malieiev, Konoplia 1999, 45–46). Подібні спостереження, очевидно, стосуються і поселення в Шершенівці.

З огляду на характер поширення кубків варіанта Eggers 188а у Барбарікумі (Рис. 2: Б) можна висунути припущення, що у Верхнє Подністров'я посудина із Більче-Золотого могла потрапити північним шляхом, через посередництво вельбарської та пшеворської культур. Яскравим прикладом активного функціонування цього маршруту у другій-третьій третині III ст. н. е. є модель розповсюдження у варварському середовищі скляних кубків типу Eggers 189 (Рис. 2: Б). Місце виробництва таких посудин локалізують у Верхній Германії, а їх шлях до Центральної Європи, як вважається, пролягав через Зеландію та пониззя Вісли (Lund Hansen 1987, 159–160; Stawiarska 1999, 181; Kokowski 2004, 37, 41). Утім, припускати, що такий маршрут був єдиним, за браком археологічних свідчень наразі було б хибним. Необхідно усвідомлювати, що характер поширення кубків типу Eggers 188 насамперед є відображенням сучасного рівня вивчення різних регіонів Барбарікуму та римських провінцій.

Отже, підсумовуючи сказане вище, ще раз підкреслимо, що знахідку скляної посудини у Більче-Золотому навряд чи можна пов'язувати із черняхівською культурою. Очевидно, цей кубок походить із пшеворського або липецького контексту останньої третини II —

першої третини III ст. н. е. Можна припустити, що у Верхнє Подністров'я така посудина могла потрапити північним шляхом, через посередництво вельбарської та пшеворської культур.

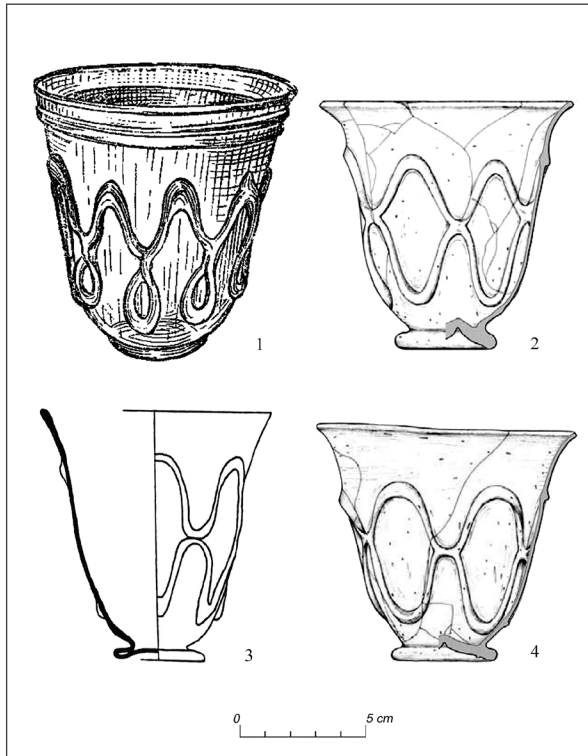

Рис. 1. Скляні кубки варіантів а-б типу Eggers 188. 1 – Більче-Золоте (за Smilenko 1952),
2, 4 – Векліце/Weklice, поховання 495 (за Natuniewicz-Sekuła, Baczewski 2023),
3 – Ваттвіль-ла-Рю/Vatteville-la-Rue, поховання (за Sennequier 2013).

Fig. 1. The glass beakers variants a-b of the Eggers 188 type. 1 – Bilche-Zolote (after Smilenko 1952),
2, 4 – Weklice, grave 495 (after Natuniewicz-Sekuła, Baczewski 2023),
3 – Vatteville-la-Rue, burial (after Sennequier 2013).

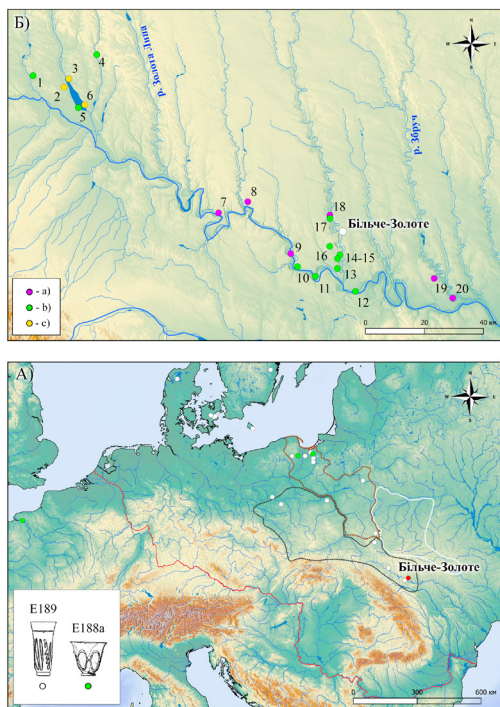

Рис. 2. Пам'ятки ранньоримського часу в мікрореєоні Більче-Золотого (А): а — пам'ятки пшеворської культури (за Онишчук 2017), б — пам'ятки липецької культури (за Онишчук 2017), с — пам'ятки зубрицької групи (за Kozak 1992). 1 — Колоколин, 2 — Бурштин, 3 — Куропатники, 4 — Верхня Липиця, 5, 6 — Бовшів, 7 — Возилів, 8 — Берем'яни, 9 — Іване-Золоте, 10 — Зелений Гай, 11 — Заліщики, 12 — Зозулинці, 13 — Касперівці, 14 — Лисичники, 15 — Голігради, 16 — Блищанка, 17 — Шершенівка, 18 — Шипівці, 19 — Кудринці, 20 — Боришкінці.

Моделі поширення скляних кубків типів Eggers 188a та Eggers 189 (Б). Червона смуга позначає північні кордони Римської імперії. Пунктирні лінії маркують межі поширення культурних груп кінця ранньоримського — початку пізньоримського часу в центральноевропейському Барбарікумі: коричнева — вельбарська культура (за Ceslinski 2016), чорна — пшеворська культура (за Andrzejowski 2010), біла — межі просування носіїв вельбарської культури на південний захід протягом Брест-Тришинської фази міграції (за Shchukin 2005).

Fig. 2. Early Roman sites within Bilche-Zolote micro-region (A): а — Pszeworsk culture (after Onyshchuk 2017), б — Lypytska culture (after Onyshchuk 2017), с — Zubrytska group (after Kozak 1992). 1 — Kolokolyn, 2 — Burshtyn, 3 — Kuropatnyky, 4 — Verkhnia Lypytsia, 5, 6 — Bovshiv, 7 — Vozyliv, 8 — Beremiany, 9 — Ivane-Zolote, 10 — Zelenyi Hai, 11 — Zalishchyky, 12 — Zozulyntsi, 13 — Kasperivtsi, 14 — Lysychnyky, 15 — Holihryady, 16 — Blyshchanka, 17 — Shershenivka, 18 — Shypivtsi, 19 — Kudryntsi, 20 — Boryshkintsi.

Distribution patterns of Eggers 188a and Eggers 189 types beakers (Б). The red line indicates the northern borders of the Roman Empire. The dotted lines mark the boundaries of the distribution of cultural groups of the end of the Early Roman – beginning of the Late Roman period in the Central European Barbaricum: brown – Wielbark culture (after Ceslinski 2016), black — Pszeworsk culture (after Andrzejowski 2010), white — the boundaries of the Wielbark culture's south-westward movement during the Brest-Trishyn migration phase (after Shchukin 2005).

Додадок

Каталог знахідок скляних кубків варіантів a-b типу Eggers 188 The glass beakers variants a-b of the Eggers 188 type: a catalogue.

Більче-Золоте, Чортківський район, Тернопільська область, Україна

1) Скляна посудина (Рис. 1: 1, випадкова знахідка) — конічний кубок, цілий, *колір* зелений, прозорий, *вінця* дещо вигнуті назовні, край вінець оплавлений, *дно* має трубчасту ніжку, відтягнуту із стінки придонної частини виробу (?), *декор* — рельєфні накладні нитки скла одного кольору з основою утворюють композицію у вигляді синусоїди, нижні вершини якої формують овальні кільця, параметри: висота — 10,5 см. Тип: Eggers 188b.

Література (Demetrykiewicz, Zingerle 1904, 152, Fig. 29; Smilenko 1952, табл. III: 5).

Векліце/Weklice, Ельблонзький повіт, Вармінсько-Мазурське воєводство, Польща

2) Скляна посудина (Рис. 1: 2, поховання 495) — конічний кубок, цілий, *скляна* маса містить незначні включення бульбашок, *колір* безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, *вінця* дещо вигнуті назовні, край вінець оплавлений, *дно* має трубчасту ніжку, відтягнуту зі стінки придонної частини виробу, *декор* — рельєфні накладні нитки скла одного кольору з основою утворюють композицію у вигляді симетрично віддзеркаленої синусоїди, *параметри*: висота — 9,7 см, діаметр вінець — 10,3 см, діаметр ніжки — 4,3 см, товщина — 0,15–0,2 см. Тип: Eggers 188a.

Література (Natuniewicz-Sekuła, Baczewski 2023, 21–23, pl. VII: 6).

3) Скляна посудина (Рис. 1: 4, поховання 495) — конічний кубок, цілий, *скляна* маса містить незначні вclusions бульбашок, *колір* безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, *вінця* дещо вигнуті назовні, край *вінець* оплавлений, *дно* має трубчасту ніжку, відтягнуту зі стінки придонної частини виробу, *декор* — рельєфні накладні нитки скла одного кольору з основою утворюють композицію у вигляді симетрично віддзеркаленої синусоїди, *параметри*: висота — 10,2 см, діаметр *вінець* — 10,1 см, діаметр *ніжки* — 4 см, товщина — 0,15–0,2 см. *Тип*: Eggers 188a.

Література (Natuniewicz-Sekuła, Baczewski 2023, 21–23, pl. VII: 7).

Ліновец/Linowies, Старогардський повіт, Поморське воєводство, Польща

4) Скляна посудина (поховання, 1931 р.) — конічний кубок, фрагментований, *колір* безбарвний, прозорий, *вінця* дещо вигнуті назовні, край *вінець* оплавлений, *дно* має трубчасту ніжку, відтягнуту із стінки придонної частини виробу, *декор* — рельєфні накладні нитки скла одного кольору з основою утворюють композицію у вигляді симетрично віддзеркаленої синусоїди, *параметри*: висота — 9 см, діаметр *вінець* — 9,6 см, діаметр *ніжки* — 4,5 см. *Тип*: Eggers 188a.

Література (Stawiarska 1999, 246, Kat. N 23).

5) Скляна посудина (поховання, 1931 р.) — конічний кубок, фрагментований, *колір* безбарвний, прозорий, *вінця* дещо вигнуті назовні, край *вінець* оплавлений, *дно* має трубчасту ніжку, відтягнуту із стінки придонної частини виробу, *декор* — рельєфні накладні нитки скла одного кольору з основою утворюють композицію у вигляді симетрично віддзеркаленої синусоїди. *Тип*: Eggers 188a.

Література (Stawiarska 1999, 246–247, Kat. N 24).

Ваттвіль-ла-Рю/Vatteville-la-Rue, регіон Нормандія, департамент Приморська Сена, Франція

6) Скляна посудина (поховання) — конічний кубок, цілий, *вінця* дещо вигнуті назовні, край *вінець* оплавлений, *дно* має трубчасту ніжку,

відтягнуто із стінки придонної частини виробу, *декор* — рельєфні накладні нитки скла одного кольору з основою утворюють композицію у вигляді симетрично віддзеркаленої синусоїди. *Тип*: Eggers 188a.

Література (Sennequier 2013, 94, pl. 118).

Список джерел та літератури / References

Andrzejowski, J. The Przeworsk Culture. A Brief Story (for the Foreigners). In: U. Lund Hansen, A. Bitner-Wróblewska (eds.). *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age*. København-Warszawa, 2010, pp. 1–52.

Barkóczy, L. *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. *Studia Archaeologica*, no. 9. Budapest, 1988.

Ceslinski, A. Chapter 7. The Society of Wielbark Culture, AD 1–300. In: A. Rzeszotarska-Nowakiewicz (ed.). *The Past Societies 500 BC – 500 AD*, vol. 4. Warszawa, 2016, pp. 217–256.

Demetrykiewicz, V., Zingerle, J. Fund aus Ostgalizien. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Bd. 7, 1904, s. 149–158.

Eggers, H.-J. *Der Römische Import im Freien Germanien*. Hamburg, 1951.

Eggers, H.-J. Zur absoluten Chronologie der Römischen Kaiserzeit im Freien Germanien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, Bd. 2, 1955, S. 196–252.

Foy, D., Labaune-Jean, F., Leblond, C., Pruvot, C. M., Marty, M. T., Massart, C., Munier, C., Robin, L., Roussel-Ode, J. *Verres incolores de l'Antiquité Romaine en Gaule et aux Marges de la Gaule. Volume 2. Typologie et analyses*. *Archaeopress Roman Archaeology* 42. Oxford, 2018.

Fünfschilling, S. *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981-2010 aus Augusta Raurica. Text und Formenkatalog. Forschungen in Augst*, Bd. 51. Augst, 2015.

Godłowski, K. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków, 1970.

Kokowski, A. Romerske glasbægre i Barbaricum. H. J. Eggers type 189 i mellemog Nordeuropa. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 2001. København, 2004, s. 35–41.

Kozak, D. N. *Etnokul'turna istoriia Volyni (I st. do n. e. — IV st. n. e.)*. Kyiv, 1992. (In Ukrainian)

Козак, Д. Н. *Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.)*. Київ, 1992.

Kropotkin, V. V. *Rimskie importnye izdelija v Vostochnoj Evrope (II v. do n. je. — V v. n. je.)*. V: *Svod arheologicheskikh istochnikov*, D1-27. Moskva, 1970. (In Russian)

Кропоткин, В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). В: *Свод археологических источников*, Д1-27. Москва, 1970.

Levada, M., Dudek, A. *Pshevorskoe vlijanie na keramicheskij kompleks chernjahovskoj kul'tury (po materialam Juzhnoj Pol'shi, Verhnego Dnestra i Zapadnogo Buga)*. In: *Kultura przeworska*, t. IV, Lublin, 1998, s. 47–58. (In Russian)

Левада, М., Дудек, А. Пшеворское влияние на керамический комплекс черняховской культуры (по материалам Южной Польши, Верхнего Днестра и Западного Буга). In: *Kultura przeworska*, t. IV, Lublin, 1998, s. 47–58.

Likhter, Yu. A. *Steklo chernjahovskoj kul'tury. Rossijskaja arheologija [Russian Archaeology]*, no. 2, 1998, s. 41–53. (In Russian)

Ліхтер, Ю. А. Стекло черняховской культуры. *Российская археология*, № 2, 1998, с. 41–53.

Likhter, Ju. A. Glass of the Chernyakhov Culture. In: *Annales du 14e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (Venezia – Milano, Italia, 1998)*. Lochem, 2000, pp. 192–195.

Lund Hansen, U. *Römischer Import im Norden*. København, 1987.

Lyubichev, M. V. *Rannjaja istorija dnepro-doneckoj lesostepi I–V vekov*. Ch. 1. Ostrogothica-Serie, 2. Har'kov, 2019. (In Russian)

Любичев, М. В. *Ранняя история днепро-донецкой лесостепи I–V веков*. Ч. 1. Ostrogothica-Serie, 2. Харьков, 2019.

Magomedov, B. V. *Chernjahovskaja kul'tura. Problema jetnosa*. V: A. Kokowski (red.). *Monumenta Studia Gothica*, t. 1, Lublin, 2001. (In Russian)

Магомедов, Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. В: А. Kokowski (red.). *Monumenta Studia Gothica*, t. 1, Lublin, 2001.

Maliceiev, Yu. M., Konoplia, V. M. *Bahatosharove poselennia Blyshanka na r. Seret. Vita Antiqua*, no. 1, 1999, s. 45–58. (In Ukrainian)

Малісєв, Ю. М., Конопля, В. М. Багатошарове поселення Блищанка на р. Серет. *Vita Antiqua*, № 1, 1999, с. 45–58.

Myzgin, K. V. Do pyttannia krytyky numizmatychnykh dzherel (na pryklady vyvchennia znakhidok antychnykh monet na terytorii Shkhidnoievropejs'koho Barbarykumu). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]*, vyp. 50, 2015, s. 179–188. (In Ukrainian)

Мизгін, К. В. До питання критики нумізматичних джерел (на прикладі вивчення знахідок античних монет на території Східноєвропейського Барбарікуму). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 50, 2015, с. 179–188.

Natuniewicz-Sekuła, M., Baczewski, M. Wekllice. In: *A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of the Vistula Delta (Excavations 2005–2018)*. Warszawa, 2023.

Olijnyk, V., Mykhajlovs'kyj, V. Pshevors'ke pokhovannia poblyzu sela Shypivtsi na Ternopil'schyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni [Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area]*, vyp. 10, 2006, s. 122–123. (In Ukrainian)

Олійник, В., Михайловський, Я. Пшеворське поховання поблизу села Шипівці на Тернопільщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 10, 2006, с. 122–123.

Onyshchuk, J. I. *Naseleennia Zakhidnoi Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershij polovyni I tys. n. e.: kul'turno-istorychnyj aspekt*. L'viv, 2018. (In Ukrainian)

Онишук, Я. І. *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект*. Львів, 2018.

Renfrew, C., Bahn, P. *Archaeology. Theories, Methods, and Practice*. London, 2016.

Rook, E., Trela, E. Stanowiska kultury trypolskiej w Bilczu Złotym w dawnym powiecie Borszczów, w świetle zbiorów krakowskich. In: J. Lech, J. Partyka (red.). *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*. Ojców, 2001, s. 183–206.

Sennequier, G. *La verrerie romaine en Haute-Normandie*. Montagnac, 2013.

Shchukin, M. B. *Gotskij put' (goty, Rim i chernjahovskaja kul'tura)*. Sankt-Peterburg, 2005. (In Russian)

Щукин, М. Б. *Готский путь (готы, Рим и черняховская культура)*. Санкт-Петербург, 2005.

Smilenko, A. T. Pro deiaki datuiuchi rechi v kul'turi poliv pokhovan'. *Arkeolohiia [Archaeology]*, t. VI, 1952, s. 51–73. (In Ukrainian)

Сміленко, А. Т. Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань. *Археологія*, т. VI, 1952, с. 51–73.

Stawiarska, T. *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski*. Warszawa, 1999.

Symonovich, E. A. Stekljannaja posuda iz podneprovsko-prichernomorskih pamjatnikov chernjahovskoj kul'tury. *Sovetskaja arheologija* [Soviet Archaeology], no. 1, 1977, s. 176–186. (In Russian)

Сымонович, Э. А. Стеклянная посуда из поднепровско-причерноморских памятников черняховской культуры. *Советская археология*, № 1, 1977, с. 176–186.

Symonovich, E. A. Stekljannye kubki iz Zhuravki. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii AN SSSR* [Brief Communications of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the USSR], вып. 102, 1964, s. 8–12. (In Russian)

Сымонович, Э. А. Стеклянные кубки из Журавки. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, вып. 102, 1964, с. 8–12.

Tejral, J. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. *Archaeologia Baltica*, vol. VII, 1986, S. 175–238.

Tejral, J. Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (Hrsg.). *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis zum Frühmittelalter*. Krakow, 1992, S. 227–248.

Tejral, J. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. In: J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski (Hrsg.). *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*. Brno, 1997, S. 321–362.

Teresa Elżbieta Maria ks. Sanguszko-Kowelska h. Pogoń Litewska, <http://www.sejm-wielki.pl/b/cz.I002550>. Accessed: 24 Feb. 2023.

Tsyhylyk, V. M. *Naseleennia Verkh'n'oho Podnistrov'ia pershykh stolit' nashoi ery (plemena lypyt's'koi kul'tury)*. Kyiv, 1975. (In Ukrainian)

Цигилик, В. М. *Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (племена липицької культури)*. Київ, 1975.

Vladyslav Shchepachenko

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: kartergovard@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9137-235X>

THE GLASS BEAKER FROM BILCHE-ZOLOTE: ON THE CHRONOLOGICAL AND CULTURAL ATTRIBUTION OF THE FIND

The paper represents an attempt at a cultural and chronological attribution of the glass vessel found in the vicinity of the village of Bilche-Zolote in Ternopil region. The cup was purchased from local residents by Princess Teresa Sapieha around the turn of the 20th century. Information about the find was first published by V. Demetrykiewicz in 1904. Later, in his list of Roman imports H.-J. Eggers designated the vessel from Bilche-Zolote as variant b of Eggers type 188; this type also includes finds from Bugno (variant c) and Linowiec (variant a) in the north of today's Poland. The typological connection between the beakers from Bilche-Zolote and Linowiec was also noted by A. T. Braichevska (Smilenko), who was one of the first researchers to include the find from Ternopil region among the Chernyakhiv artifacts of Roman origin. Given the dating of the Linowiec vessel, she proposed to assign the beaker from Bilche-Zolote to the 3rd century. This cultural attribution remained widely accepted in historiography for several decades. Today, the dating of the vessel from Bilche-Zolote may be seen as one of the main arguments against such an interpretation. Its closest equivalents are beakers of Eggers type 188a. They are mainly known from the Wielbark culture of the lower Vistula, where their presence is localized in the last third of the 2nd and first third of the 3rd centuries. Their origin is obviously connected with the northwestern provinces of the Roman Empire. The period of their circulation in the Barbaricum precedes the formation of the Chernyakhiv culture, which began no earlier than the second third of the 3rd century. Given the localization of the various cultural groups of the period from the last third of the 2nd to first third of the 3rd centuries in the upper Dniester region, we may suppose that the Bilche-Zolote vessel could be contextually connected to the sites of the Przeworsk or Lypytsya cultures in the area. If so, the glass beaker may have reached the upper Dniester via the northern route, through the mediation of the Wielbark and Przeworsk cultures.

Keywords: glassware, Eggers type 188 beakers, early Roman period, Eastern Europe.

*Текст надійшов до редакції 12.08.2024.
The text was received by the editors 12.08.2024.*

*Текст затверджено до друку 03.10.2024.
The text is recommended for printing 03.10.2024.*

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-11>
УДК 930.2:050:378.4.093.5(477.54-25)

Сергій Куделко

кандидат історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: kudelko_sm@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1630-8774>

Олексій Янкул

доктор філософії з історії та археології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: o.m.yankul@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1244-4536>

СЕРІЯ «ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗОШИТИ»: ОГЛЯД МАТЕРІАЛІВ (ДО 60-РІЧЧЯ КАФЕДРИ ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ)

Огляд присвячений серії видань «Джерелознавчі зошити», яка була започаткована кафедрою історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Загалом видано

Як цитувати: Куделко, С., Янкул, О. Серія «Джерелознавчі зошити»: огляд матеріалів (до 60-річчя кафедри історіографії, джерелознавства та археології). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 236-246. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-11>

How to cite: Kudelko, S., Yankul, O. *Source Studies Notebooks: A Series Overview (to the 60th Anniversary of the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology)*. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 236-246. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-11> (In Ukrainian)

© Куделко С., Янкул О., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

10 «Зошитів». Послідовно розкривається тематика цих збірників, а також надаються відомості про авторів (або упорядників) і редколегію видань. Кожен збірник супроводжується науковими коментарями, має вступну статтю та бібліографію, за потреби супроводжується ілюстраціями. В огляді робиться висновок, що за час існування серії з 2002 р., найбільше видань було присвячено спеціальним історичним дисциплінам, і менше — збірникам документів, спогадам та епістолярній спадщині, матеріалам доповідей міжнародного науково-практичного семінару джерелознавчого спрямування.

Ключові слова: джерела з вітчизняної історії, «Джерелознавчі зошити», кафедра історіографії, джерелознавства та археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Серію видань «Джерелознавчі зошити» започаткувала кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна 2002 р. спільно зі Східно-регіональним відділом Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (Серія «Dzhereloznavchi zoshyty»). Ці книги представляють публікації різноманітних джерел з коментарями упорядників, а також праці джерелознавчого характеру. Тематичне спрямування «Зошитів» доволі широке: це питання геральдики, емблематики, нумізматики, мемуаристики, археографії, топоніміки та ін. Станом на 2022 р. опубліковано 10 таких видань. Певної періодичності в публікаціях «зошитів» немає. Зазвичай вони виходили друком раз на рік або раз на два роки. Утім, були й тривалі паузи. Наприклад, між «Зошитом 4» і «Зошитом 5» проміжок становив 6 років (опубліковані відповідно у 2007 та 2013 рр.), а у 2016 та 2022 рр. вийшли одразу по два такі видання.

До складу редколегії в різні часи входили представники кафедри, а також науковці з інших університетів. На сьогодні редколегію представляють: від кафедри — д. і. н., проф., завідувач кафедри С. І. Посохов (головний редактор), к. і. н., доц. В. Ю. Іващенко, к. і. н., проф. С. М. Куделко, к. і. н., доц. О. Г. Павлова, від інших наукових установ — доктор наук, професор А. Горак (Університет кардинала Стефана Вишинського, м. Варшава, Республіка Польща).

Розпочалася серія видань з праці «Територіальна геральдика Слобідської України козацької доби (2-а половина XVII — середина XVIII ст.)» за авторства випускника кафедри, нині доктора історичних наук О. А. Однороженка. Рецензентами цього випуску стали д. і. н., проф. В. І. Танцюра, к. і. н., доц. Б. П. Зайцев та к. і. н. В. Л. Маслійчук. Цей «Джерелознавчий зошит» складається зі вступу, трьох розділів («Огляд сфрагістичних та письмових джерел», «Особливості змісту і форми територіальних гербів Слобідської України», «Еволюція територіальних гербів Слобідської України»), списку літератури, додатків, списку скорочень і таблиць. У вступі автор здебільшого концентрує увагу на проблемах історіографії з питань геральдики Слобідської України, а також дає пояснення, чому обрав саме таку структуру роботи: «Структура ... роботи значною мірою обумовлена специфікою джерел, з якими маємо справу, і потребою їх багатопланового аналізу, який би дав можливість одержати максимум інформації» (Odnorozhenko 2002, 5).

Другий випуск був виданий 2004 р. і присвячений темі сфрагістики, а саме печаткам та штампам профспілок СРСР у 1920-х — на початку 1930-х рр. Він складається зі статей к. і. н., доц. Б. П. Зайцева, які були опубліковані раніше й стали бібліографічною рідкістю. Рецензентами цього збірника стали д. і. н., проф. А. І. Епштейн, а також к. і. н., доц. О. Г. Павлова. Збірник містить п'ять статей Б. П. Зайцева («Емблематика печаток профспілок Харківщини першого десятиріччя радянської влади», «Емблема професійної спілки робітників-металістів (1923–1931 рр.)», «Печатки та штампи професійної спілки будівельників (1918–1931 рр.)», «Печатки та штампи Всесоюзної професійної спілки робітників поліграфічної промисловості (1920-ті — початок 1930-х рр.)» [рос. мовою], «Печатки та штампи професійної спілки робітників швейної промисловості СРСР (20-ті рр. XX ст.)»), а також вступне слово від головного редактора, наприкінці подано ілюстративний матеріал (Zajtsev 2004).

Третій випуск серії видано 2006 р. і присвячено нумізматиці, а саме римським монетам із зібрання Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В. Н. Каразіна (нині — Музей

археології ХНУ імені В. Н. Каразіна). Авторами стали Г. В. Бейдін, М. М. Григор'янець, С. А. Задніков та В. В. Скирда, а рецензентом — к. і. н., доц. Б. П. Зайцев. Відкриває видання передмова авторів, у якій вони здійснюють невеличкий екскурс в історію нумізматичного зібрання, його поповнення, а також розглядають історіографію питання. Цей «Джерелознавчий зошит» фактично є каталогом монет з їхнім описом. Каталог оформлений у вигляді таблиці, яка містить таку інформацію: номер монети за порядком, інвентаризаційний номер, опис типу (аверс, реверс), номінал, метал, рік та місце карбування, вага, розміри, стан збереження, примітки. Після каталогу подано зображення монет, які відповідають порядковому номеру в таблиці. Наприкінці міститься невеликий список літератури. Зазначимо, що цей випуск відрізняється від інших тим, що основна частина не має текстів, а зроблено акцент на візуалізації поданого матеріалу (Bejdin та ін. 2006).

Четвертий «Зошит» був опублікований 2007 р. у вигляді збірника праць Б. П. Зайцева, які присвячені емблематиці УРСР. Рецензентом цього випуску був д. і. н., проф. Б. К. Мигаль. Видання починається з передмови, у якій ідеться про науковий внесок Б. П. Зайцева у вивчення проблем емблематики. Також окреслено професійний шлях ученого на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології. Видання присвячено 80-річчю Б. П. Зайцева. Авторами передмови стали д. і. н., проф. С. І. Посохов та к. і. н., проф. С. М. Куделко. Видання містить п'ять статей Б. П. Зайцева («Значення радянської емблематики для датування історичних джерел», «Емблема, народжена Жовтнем», «Перша емблема Радянської Армії», «Рух за комуністичне ставлення до праці в радянській емблематиці», «Емблематика Радянської України»), одна з них (остання) — автореферат його кандидатської дисертації. Зазначимо, що в деяких матеріалах наведені візуальні джерела за темою (Zajtsev 2007).

П'ятий випуск «Джерелознавчих зошитів» побачив світ 2013 р. і був присвячений 50-річчю кафедри історіографії, джерелознавства та археології. У книзі розміщено спогади перекладача, письменника, музикознавця Р. М. Цебрикова (1763–1817) «Подорож із Петербурга

до Харкова». Ця подорож відбулася взимку 1813–1814 рр. Автор перебував у Харкові приблизно два тижні (Ivashenko 2013, 18). Укладачкою, авторкою вступної статті і коментарів стала к. і. н., доц. В. Ю. Іващенко. Рецензентами випуску — к. і. н., доц. Б. П. Зайцев та д. і. н., проф. Д. М. Чорний. У вступній статті «Про Романа Максимовича Цебрикова та його подорож» наведено біографічні відомості про автора мемуарів, а також зроблено акцент на періоді його перебування в Харкові. Спогади містять чимало цікавої інформації, зокрема з погляду місцевої історії. Окремі сюжети стосуються характеристики тих людей, з якими Р. М. Цебриков тут зустрічався: брат і його родина, місцеві чиновники та духовенство, представники університетської спільноти. Відзначимо також, що мемуарист критикував деякі аспекти суспільно-політичного життя міста. Наприклад, відображено невдоволення містян діяльністю губернатора І. І. Бахтіна (1755–1818), а також тими особами, які наживалися під час війни Російської імперії з Францією 1812 р. (Ivashenko 2013, 21–23). Крім того, у вступній статті підкреслено, що «... говорячи про Харків, автор торкається й інших сюжетів: описує музичне життя міста, згадує про дитинство і юність ..., окреслює місцеву торгівлю і промисловість ..., але ці сюжети, хоча й мають значний інтерес для читача, перебувають на периферії уваги автора» (пер. з рос.)¹ (Ivashenko 2013, 25). Спогади Р. М. Цебрикова, серед іншого, представляють інтерес для дослідників як один з варіантів бачення Харкова людиною з іншого міста.

У 2016 р. було опубліковано шостий випуск, який має назву «Поляки на Харківщині: огляд джерел». Цей «Зошит» містить матеріали доповідей міжнародного науково-практичного семінару, який відбувся в жовтні 2015 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. Захід було присвячено обговоренню питання підготовки збірника документів «Поляки на Харківщині». Рецензентами збірника стали д. філос. н., проф. С. В. Бережна та д. і. н., проф. М. Г. Станчев. Збірник починається зі вступного слова С. І. Посохова, у якому коротко схарактеризовано проблемні питання, які обговорювалися на семінарі.

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторам статті.

Серед авторів матеріалів — представники ХНУ імені В. Н. Каразіна (П. Єремєєв, С. Кушнарєв, Л. Посохова та ін.), освітніх та інших установ Харкова (О. Козак, О. Кравченко, Н. Скрипнікова та ін.), а також представник Університету Марії Кюрі-Скłodовської (м. Люблін, Республіка Польща) К. Лятавець. Тематика праць охоплює доволі широке коло питань та джерел, пов'язаних з поляками на Харківщині: метричні книги Католицької церкви в Харкові за 1899–1916 рр. (Posokhov 2016, 6–18), римо-католицька громада в джерелах 1920–1930-х рр. (Posokhov 2016, 48–52), меморіальні дошки в місті Харкові, які присвячені полякам (Posokhov 2016, 95–110) тощо.

У 2016 р. було видано ще один збірник, у якому зібрані листи до історика, мистецтвознавця, засновника Пархомівського історико-художнього музею А. Ф. Луцьова (1919–2004). Укладачем випуску стала О. Г. Павлова, рецензентами — начальник відділу організації та координації архівної справи ДАХО О. С. Гнездило, а також к. мист. наук, доц. І. І. Селищева. «Зошит» містив кілька частин: слово до читача (С. І. Посохов), передмову (О. Г. Павлова), листи до А. Ф. Луцьова, коментарі, додатки, каталог творів, що їх передали до Пархомівського музею автори листів, списку авторів листів, іменного покажчика, короткої бібліографії та списку скорочень. Видання містить приблизно 300 листів за період 1957–1992 рр. тих осіб, які писали А. Ф. Луцьову (це художники, скульптори та інші представники творчої інтелігенції). Цей епістолярний спадок зберігається в колекції документів родини історика, і багато листів було оприлюднено вперше (Pavlova 2016, 5–8). Серед авторів листів — скульптор С. Т. Коньонков (1874–1971), живописець і графік О. І. Лактіонов (1910–1972), художник і педагог В. А. Фаворський (1886–1964) та ін.

У 2021 р. було видано восьмий збірник серії. Укладачем та авторкою вступної статті стала к. і. н., доц. Ю. А. Кісельова. Рецензентами збірника — к. і. н., доц. Р. Г. Любавський і д. і. н., проф. О. Л. Рябенко. «Зошит» містить звернення вчених-гуманітаріїв Харківського університету, а також представників їхніх родин у 1920-х рр. до Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСВ)

щодо різноманітних питань свого побутового життя. Як відомо, після буремних подій 1917–1921 рр. багато вчених та освітян опинилися в дуже скрутних умовах. Комітет було створено для покращення побутових умов вчених, літераторів та інших представників мистецтва (Kisel'ova 2021, 3). Авторами таких звернень були, наприклад, О. В. Ветухов, В. П. Потебня (дружина А. О. Потебні), дочки В. І. Добротворського — К. В. та Ю. В. Добротворські та ін. Документи, які опубліковані, зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ). Як зазначено в передмові: «... індивідуальні звернення науковців до комітету ... одночасно надають уявлення про усвідомлення вченими зв'язку між власними професійними обов'язками та відповідними ним умовами для наукової діяльності ... сукупність документів являє собою цікаве джерело не тільки про інструменти “перевиховання” вчених, скільки про сподівання та навіть вимоги науковців щодо повернення стандартів організації наукової праці та певного почуття професійної винятковості ...» (Kisel'ova 2021, 6).

У 2022 р. було видано два випуски серії. Перший з них має назву «Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року): Збірник документів і матеріалів». Його укладачем став В. М. Яковлев, а рецензентами — к. і. н., директор ЦДНТА України (м. Харків) М. А. Балишев, д. і. н., проф., завідувач кафедри історії Східної Європи Ю. П. Волосник та генерал-майор СБУ, керівник громадської організації «Харківський клуб “Генерал”» В. І. Голік. «Зошит» складається з передмови, інформації від упорядника, чотирьох розділів, коментарів, списку скорочень і додатків. Перший розділ — «Матеріали розслідувань воєнних злочинів нацистів на Харківщині» вміщує різноманітні акти про скоєння злочинів німецькими військами проти населення та солдатів радянської армії, протоколи допитів обвинувачуваних на суді (Г. Ріца, М. Буланова), а також свідків (Г. Янчі та К. Коша). Другий розділ має назву «Організація та проведення Харківського судового процесу (15–18 грудня 1943 р.)», і в ньому представлені матеріали судового засідання. У третьому розділі збірника наведено покази свідків та матеріали публіцистики. Серед

авторів публіцистичних творів з приводу Харківського судового процесу 1943 р. — поети М. Т. Рильський, К. М. Симонов, В. М. Сосюра, П. Г. Тичина та ін. відомі діячі, які були присутні на засіданні. У заключному розділі наведено телеграми послів та інших державних діячів США та Великобританії, які засвідчують реакцію цих країн на судовий процес над воєнними злочинцями в Харкові. Наприкінці видання містяться фото, на яких знайшли відображення хід судового процесу і страта обвинувачених (Yakovliev 2022).

Другий випуск «Джерелознавчих зошитів» 2022 р. (десятий у серії) містить Протоколи засідань Громадської комісії з найменувань вулиць при відділі культури Харківського міськвиконкому (нині — Міська комісія з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища Харківської міської ради) за період 1988–1990 рр. (Novak 2022). Укладачем став аспірант кафедри історії України (нині — доктор філософії з історії та археології) О. С. Новак, рецензентами — к. і. н., начальник відділу топоніміки та охорони історико-культурного середовища Харківської міської ради Р. І. Кравченко, а також д. і. н., проф. Ю. П. Волосник. Збірник містить передмову (автори — С. М. Куделко та О. М. Янкул), передтекстові нотатки, власне протоколи засідань комісії, відомості про осіб, які фігурують у документах, додатки та іменний покажчик. Документи, представлені у виданні, цікаві передусім тим, що відображають процес обговорення пропозицій щодо перейменувань топонімів у Харкові. Привертають увагу також і документи, які подавали на підкріплення відповідних пропозицій різноманітні установи та окремі діячі.

Отже, якщо проаналізувати тематику десяти випусків «Джерелознавчих зошитів», то найбільша кількість (4) присвячена спеціальним історичним дисциплінам (зокрема, геральдиці, сфрагістиці, нумізматиці й емблематиці), 3 випуски — збірники документів, 2 — спогади та епістолярна спадщина і один «Зошит» — матеріали доповідей міжнародного науково-практичного семінару джерелознавчого спрямування. З часом обсяг видання збільшувався. Якщо перші збірники мають вигляд невеликих книжок, то надалі деякі видання містять понад 300 сторінок. До рецензування

«Джерелознавчих зошитів» долучалися як науковці історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, так і представники інших установ та організацій. Історія серії продовжується, і ми впевнені, що ці видання важливі як для фахових істориків, так і широкого загалу, для всіх, хто цікавиться краєзнавством, пам'яткознавством тощо. «Джерелознавчі зошити» дають змогу ознайомитися з першоджерелами, побачити коментарі дослідників, глибше зрозуміти значення спеціальних історичних дисциплін та історичного джерелознавства.

Список джерел та літератури / References

Bejdin, G. V., Grigor'yanc, M. N., Zadnikov, S. A., Skirda, V. V. *Rimskie monety iz sobraniya Muzeya arxeologii i etnografii Slobodskoj Ukrainy Har'kovskogo nacional'nogo universiteta im. V. N. Karazina. Seriya «Dzhereloznavchi zoshyty»*. Zoshyt 3. Har'kov, 2006. (In Russian)

Бейдин, Г. В., Григорьянц, М. Н., Задников, С. А., Скирда, В. В. *Римские монеты из собрания Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. Серия «Джерелознавчі зошити»*. Зошит 3. Харків, 2006.

Ivashenko, V. Yu. (ukl.). *Cebrikov R. M. Puteshestvie iz Peterburga v Har'kov. Seriya «Dzhereloznavchi zoshyty»*. Zoshyt 5. Har'kov, 2013. (In Russian)

Ивашенко, В. Ю. (укл.). *Цебриков Р. М. Путешествие из Петербурга в Харьков. Серия «Джерелознавчі зошити»*. Зошит 5. Харків, 2013.

Kisel'ova, Yu. A. (ukl.). *«Proshu ne otkazat'...»: zvernennia do vlady vchenykh-humanitariiv Kharkivs'koho universytetu ta chleniv ikhnikh rodyn na pochatku 1920-kh rokiv. Seriya «Dzhereloznavchi zoshyty»*. Zoshyt 8. Kharkiv, 2021. (In Ukrainian)

Кісельова, Ю. А. (укл.). *«Прошу не отказать...»: звернення до влади вчених-гуманітаріїв Харківського університету та членів їхніх родин на початку 1920-х років. Серия «Джерелознавчі зошити»*. Зошит 8. Харків, 2021.

Novak, O. S. (ukl.). *Protokoly zasidan' Hromads'koi komisii z najmenuvan' vulyts' pry viddili kul'tury Kharkivs'koho mis'kyvkonkomu (1988–1990 rr.). Seriya «Dzhereloznavchi zoshyty»*. Zoshyt 10. Kharkiv, 2022. (In Ukrainian)

Новак, О. С. (укл.). *Протоколи засідань Громадської комісії з найменувань вулиць при відділі культури Харківського міськвиконкому (1988–1990 рр.). Серия «Джерелознавчі зошити»*. Зошит 10. Харків, 2022.

Odnorozhenko, O. A. *Terytorial'na heraldyka Slobids'koi Ukrainy kozats'koi doby (2-a polovyna XVII — seredyna XVIII st.). Seriiia «Dzhereloznavchi zoshyty»: Zoshyt 1.* Kharkiv, 2002. (In Ukrainian)

Однороженко, О. А. *Територіальна геральдика Слобідської України козацької доби (2-а половина XVII — середина XVIII ст.). Серія «Джерелознавчі зошити»: Зошит 1.* Харків, 2002.

Pavlova, O. G. (ukl.). *Pis'ma k A. F. Lunyovu. Seriiia «Dzhereloznavchi zoshyty». Zoshyt 7.* Har'kov, 2016. (In Russian)

Павлова, О. Г. (укл.). *Письма к А. Ф. Лунёву. Серія «Джерелознавчі зошити». Зошит 7.* Харьков, 2016.

Posokhov, S. I. (red.). *Poliaky na Kharkivschyni: ohliad dzherel. Seriiia «Dzhereloznavchi zoshyty». Zoshyt 6.* Kharkiv, 2016. (In Ukrainian)

Посохов, С. І. (ред.). *Поляки на Харківщині: огляд джерел. Серія «Джерелознавчі зошити». Зошит 6.* Харків, 2016.

Seriiia «Dzhereloznavchi zoshyty». *Kafedra istoriohrafii, dzhereloznavstva ta arkheolohii istorychnoho fakul'tetu Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina, historiography.karazin.ua/djereloznavchi-zoshiti.html*. Data perehliadu: 16 hrudnia 2023. (In Ukrainian)

Серія «Джерелознавчі зошити». *Кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, historiography.karazin.ua/djereloznavchi-zoshiti.html*. Дата перегляду: 16 грудня 2023.

Yakovliev, V. M. (ukl.). *Pochatok shliakhu do Niurnberha. Kharkivs'kyj sudovyy protses (15–18 hrudnia 1943 roku). Seriiia «Dzhereloznavchi zoshyty». Zoshyt 9.* Kharkiv, 2022. (In Ukrainian)

Яковлев, В. М. (укл.). *Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року). Серія «Джерелознавчі зошити». Зошит 9.* Харків, 2022.

Zajtsev, B. P. *Emblematyka Radians'koi Ukrainy. Seriiia «Dzhereloznavchi zoshyty». Zoshyt 4.* Kharkiv, 2007. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П. *Емблематика Радянської України. Серія «Джерелознавчі зошити». Зошит 4.* Харків, 2007.

Zajtsev, B. P. *Pechatky ta shtampy profesijnykh spilok SRSR (1920-ti — pochatok 1930 kh rr.). Dzhereloznavchyy zoshyt 2.* Kharkiv, 2004. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П. *Печатки та штампки професійних спілок СРСР (1920-ті — початок 1930-х рр.). Джерелознавчий зошит 2.* Харків, 2004.

Serhii Kudelko

Candidate of History, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: kudelko_sm@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1630-8774>

Oleksii Yankul

PhD in History and Archeology

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.m.yankul@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1244-4536>

***SOURCE STUDIES NOTEBOOKS: A SERIES OVERVIEW
(TO THE 60th ANNIVERSARY OF THE DEPARTMENT
OF HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES,
AND ARCHAEOLOGY)***

The overview is dedicated to the series of publications Source Studies Notebooks, launched in 2002 at the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology of the School of History, V. N. Karazin Kharkiv National University. A total of 10 Notebooks have been published. In addition to in-depth articles on various aspects of its chosen theme, each issue includes information about the authors (or compilers) and the editorial board, scholarly commentary, an introductory article and bibliography, and illustrations if necessary. The overview shows that, since the start of the series, most individual issues focused on special historical disciplines, with fewer issues devoted to collections of documents, memoirs and epistolary heritage, and papers presented at an international research and practice seminar on source studies.

Keywords: sources for national history, Source Studies Notebooks, Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology, V. N. Karazin Kharkiv National University.

Текст надійшов до редакції 24.09.2024.

The text was received by the editors 24.09.2024.

Текст затверджено до друку 11.11.2024.

The text is recommended for printing 11.11.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-12>
УДК 930.2:050:378.4(477.54-25)“1941/1945”(093)

Сергій Посохов

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ АРХЕОГРАФІЧНОГО ПРОЄКТУ «ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1941–1945 РОКІВ) У СПОГАДАХ ЙОГО ВИКЛАДАЧІВ ТА ВИХОВАНЦІВ»

У тексті йдеться про реалізацію археографічного проєкту, що покликаний зібрати й зберегти спогади про Харківський університет його викладачів, співробітників та студентів. Зокрема, автор характеризує четвертий том серії, який присвячено періоду Другої світової війни, а саме 1941–1945 рр. У книжці, яка вийшла друком 2023 р., представлено різноманітні види еґо-документів: тут опубліковано не тільки спогади, а й щоденники, листи, стенограми, сторінки автобіографій. Зміст текстів досить різний, що зумовлено відмінними долями авторів (деякі з них опинилися в еміґрації). Зведені докуп, такі матеріали створюють можливість для зіставлення викладених фактів, більш повного та всебічного розуміння історії університету

Як цитувати: Посохов, С. Про реалізацію археографічного проєкту «Харківський університет (1941–1945 років) у спогадах його викладачів та вихованців». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 247-256. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-12>

How to cite: Posokhov, S. On the Archaeographic Project “Kharkiv University in the Memories of Its Faculty and Students, 1941–1945.” *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 247-256. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-12> (In Ukrainian)

© Посохов С., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

зазначеного часу, унаочнюють механізми конструювання та функціонування історичної пам'яті.

Ключові слова: Друга світова війна, Харківський університет, спогади, археографічний проєкт, історична пам'ять.

Історія Харківського університету — одного з найстаріших на теренах Східної Європи — знайшла відображення в численних публікаціях. У бібліографічному покажчику (Shvalb et al. 2007), який був підготовлений завдяки зусиллям співробітників Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з нагоди 200-річчя університету та вийшов друком 2007 р., нараховується 8 393 бібліографічні записи. Тут представлені як опубліковані офіційні документи, статистичні матеріали, публіцистичні та мемуарні твори, так і узагальнювальні праці з історії університету та факультетів, біографії науковців, а також спеціальні дослідження окремих аспектів університетського життя. І все ж, попри цей величезний масив опублікованих джерел та літератури, є ще чимало сюжетів, які потребують уваги істориків.

Історія університету в період Другої світової війни також залишається актуальним полем для досліджень. Ще наприкінці 1980-х рр. історики університету Б. П. Зайцев, Ю. Й. Журавський, Б. К. Мигаль видали книгу про Харківський університет у цей час (Zajtsev, Zhuravs'kuj, Myhal' 1989). У подальшому автори не припинили своєї роботи, продовжуючи збирати та аналізувати джерела з історії закладу цього періоду, тим більше, що в розпорядженні вчених з'явилися раніше недоступні документи. Зокрема, вони зосередили свою увагу на періоді німецької окупації (Zajtsev, Myhal' 1999–2000, 54–62). У 2010 р. вийшло друком друге видання (доповнене й перероблене) (Zajtsev, Zhuravs'kuj, Myhal' 2010). Утім, вже на початку 2000-х рр. стало зрозуміло, що на базі офіційних документів ми не зможемо досягнути всю трагічність та героїчність цього часу, тому слід більше уваги приділити его-документам: спогадам, щоденникам, листуванню. Тоді ж окремі архівні справи такого роду почали вводити до наукового

обігу. Зокрема, в поле зору потрапили стенографічні записи жовтня 1943 р., які являють собою варіант допиту тих осіб, які залишилися в окупованому місті (Zajtsev, Posokhov 2001, 48–59). Крім того, під час підготовки праці про харківських студбатурівців (Zajtsev, Myhal', Posokhov 1999; Zajtsev, Myhal', Posokhov 2005) автори намагалися не лише використати інформацію з наявних джерел та літератури, а й поспілкуватися з учасниками та свідками тих подій. Так трохи пізніше виникла ідея зібрати спогади учасників війни, які ще працювали в університеті (Pugach 2006), тоді ж дослідники взяли участь у підготовці до видання свідчень колишніх в'язнів концтаборів (Al'perin et al. 2005; Al'perin 2008), а через декілька років опублікували збірник его-документів про війну (D'jakova, Kudelko, Posokhov 2012).

Взагалі, слід зазначити, що культурний поворот в історичних дослідженнях сприяв тому, що історики університету почали все більше цікавитися мемуаристикою. Першою такою працею стала кандидатська дисертація В. Ю. Іващенко на тему «Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX — початку XX століття», яка була захищена 2004 р. Тоді ж виникла ідея зібрати спогади про університет XIX — початку XX ст. та опублікувати окремою книгою. І вже протягом 2008–2010 рр. було видано два томи збірки «Харківський університет XIX — початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців» (Zajtsev et al. 2008–2010).

Продовженням цієї роботи стала книга, до якої увійшли спогади викладачів та студентів Харківського університету періоду так званої «реорганізації» 1920–1930-х рр. (Ivaschenko et al. 2016). Її видання відбулося завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій Альбертського університету (KIVC). Грантоотримувачем та редактором цієї збірки спогадів стала В. Ю. Іващенко. У виданні було представлено чотири групи текстів, умовно позначених такими термінами: «офіційні радянські», «неопубліковані радянські», «діаспорні» та «пострадянські». Відзначасмо, що вперше в єдності були представлені різні візії історії університету очима сучасників тих подій. Тоді ж розпочалася робота з уведення до наукового обігу неопублікованих спогадів про зазначений період. Більшість таких джерел була виявлена у фондах

Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, утім, важливо зазначити, що серед них було також інтерв'ю з Г. Т. Солонською, яка навчалася в Харківському університеті протягом 1934/1935 навч. р. (Interv'iu z H. T. Solons'koiu). Спогади, що були тут представлені, опубліковано мовою оригіналу та розташовано у хронологічній послідовності. Кілька подано повністю, більшість — фрагментарно. У текстах збережено тогочасну орфографію та стилістичні особливості й виправлено лише помилки, що не мали смислового значення. Також було збережено авторські примітки та примітки попередніх публікаторів. Під час підготовки текстів до видання укладачі багато уваги приділили коментуванню та складанню іменного покажчика, у якому містяться відомості про осіб, що фігурували у спогадах.

Описаний підхід було також покладено в основу четвертого тому спогадів про Харківський університет 1941–1945 рр. (Vovk et al. 2023). Втім, структура книги дещо інша й віддзеркалює видові особливості цих історичних джерел, оскільки тут опубліковано не тільки спогади, а й щоденники, листи, стенограми, сторінки автобіографій. Форма текстів зумовила їхні змістовні особливості. У спогадах більше оцінок та міркувань, ніж у щоденниках, але в останніх повідомляється більше подробиць, часто вони містять безпосередні реакції на описувані події. Стенограми, що, як уже зазначено, фактично являють собою варіант допитів, засвідчують різні форми самовиправдовування, а ті тексти, що їх спеціально готували для ювілейних збірників, мали продемонструвати героїзм та незламність авторів — учасників війни з нацизмом. Утім, навіть належність текстів до одного розділу ще не означає їхньої подібності, бо, наприклад, спогади І. І. Караченцевої представлені у вигляді листів. По суті, це та літературно-художня форма, яку обрала авторка, щоб наблизити описуваний час до читача та зробити текст більш емоційно забарвленим. Крім того, імена та прізвища згаданих у цьому творі людей було змінено. Тож почасти ці спогади наближаються до історико-літературного нарису. Своєю чергою, «Стенограма наради, яка присвячена спогадам про діяльність Харківського університету під час радянсько-німецької війни», що була записана 18 червня 1953 р. в межах підготовки святкування

150-річчя навчального закладу, на відміну від інших стенограм, мала за мету передусім зібрати матеріали з історії університету, тож ведучі й учасники наради прагнули передусім зафіксувати ключові події та визначити головних дійових осіб нещодавнього університетського минулого.

Авторами текстів стали більше ніж тридцять осіб, які в період війни були викладачами або студентами Харківського державного університету. Частина текстів написана безпосередньо в часи війни або невдовзі після неї, але більшість — через кілька десятиріч. Наприклад, записи у своєму блокноті директор Астрономічної обсерваторії В. О. Михайлов, очевидно, зробив у 1943 р., тобто одразу після визволення міста, а проф. Б. А. Шрамко лише у 1980-ті рр., випускниця університету доц. Г. Ф. Ленчик — у 1990 р. тощо. Імовірно, деякі тексти були написані на прохання співробітників газети «Харківський університет» чи Музею історії університету, родичів або колег.

На окрему увагу заслуговують спогади, авторами яких стали особи, які свідомо залишилися в окупованому нацистами місті, де прагнули налагодити громадське й наукове життя, а після війни опинилися в еміграції (Ю. Бойко, В. Дубровський, О. Соловей, Ю. Шевельов). Вони дозволяють подивитися на війну з дещо іншого боку, віднайти інформацію про події, які замовчували чи спеціально викривляли в радянський час. Утім, і ці автори пишуть, що Харківський університет у період окупації формально існував, але фактично не функціонував. В. В. Дубровський згадував: «... німці категорично заборонили відновлювати лекції в університеті ...» (Vovk et al. 2023, 33).

Тож зміст текстів значною мірою зумовлений різними долями авторів: деякі з них після війни продовжили жити та працювати в СРСР, інші опинилися в еміграції. Так само на зміст спогадів вплинули характерні риси особистості. Хтось у подробицях викладав історію свого життя, щоби виправдати власну діяльність (чи бездіяльність), акцентувати увагу на своїх «героїчних вчинках», а хтось був надто лаконічним, щоби «не сказати зайвого». Звісно, не лише радянська цензура, а й самоцензура зумовила як певні оцінки, так і наявність «зон замовчування».

Кілька текстів вводяться до наукового обігу вперше, зокрема спогади Г. Ф. Ленчик, В. О. Михайлова, В. М. Петрова, Б. А. Шрамка, «Стенограма наради...», комплекс автобіографій з особових справ викладачів університету, листи. Утім, переважну більшість матеріалів раніше вже було опубліковано, деякі з них навіть перевидавали, але, зведені докупи, вони створюють можливість для зіставлення викладених фактів, а також сприяють формуванню того, що відомий німецький історик і культуролог Йорн Рюзен назвав «інтерсуб'єктивністю», тобто коли ми за думками та оцінками, висловленими окремими людьми, починаємо бачити загальне тло доби, або основне річище історичного процесу.

Спогади, які публікуються, часто подано в скороченні (скорочення позначено квадратними дужками). Укладачі намагалися відібрати та представити читачеві ті сторінки, де мемуаристи концентрували увагу саме на університеті й тих подіях, які розгорталися навколо нього, навести ті свідчення, які характеризують життя студентів та викладачів у цей складний час. Тож не дивно, що контент-аналіз змісту представлених текстів засвідчив: найбільш поширеними словами стали «німці», «університет», «Харків», «Кзил-Орда», «війна», «професор», «голод», «евакуація», «студенти» та інші.

Під час підготовки видання до друку укладачі чимало уваги приділили створенню коментарів та укладанню іменного покажчика, у якому містяться відомості про згаданих осіб (на жаль, про деяких осіб інформацію знайти не вдалося, оскільки університетський архів втрачено під час війни).

Збирання та опрацювання спогадів, підготовку коментарів і складання покажчика прізвищ здійснювали О. І. Вовк, В. Ю. Іващенко, О. І. Красько, С. М. Куделко, С. І. Посохов, Л. Ю. Посохова, Є. С. Рачков, О. М. Янкул. Видання цієї книги, так само як і попереднього тому спогадів, стало можливим завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій Альбертського університету (грантоотримувач — С. І. Посохов).

Важливо зазначити, що й після виходу друком цього видання робота над археографічним опрацюванням текстів про війну має

продовжуватися. Зокрема, на своє оброблення чекає наявний комплекс документів про евакуацію і повернення університету. Вважаємо, що публікація різноманітних джерел про зазначений період стане не лише інформаційною базою для дослідження різних сторінок історії університету, а й убезпечить від маніпуляцій історичною пам'яттю про ці та інші події.

У підсумку хочу щиро подякувати всім, хто брав безпосередню участь у підготовці та виданні четвертого тому спогадів про університет, хто в часи вже іншої війни знайшов сили та мужність продовжити робити свою справу.

Список джерел та літератури / References

Al'perin, Je. G. *Buhenval'dskij bloknot*. S. I. Posohov (otv. red.). Har'kov, 2008. (In Russian)

Альперин, Э. Г. *Бухенвальдский блокнот*. С. И. Посохов (отв. ред.). Харьков, 2008.

Al'perin, Je. G., Zhuravlev, D. V., Ivashhenko, V. Ju., Kudelko, S. M. i dr. (red.). *My pobedili smert'! Vospominanija har'kovchan — byvshih uznikov fashistskikh konclagerej*. L'vov, 2005. (In Russian)

Альперин, Э. Г., Журавлев, Д. В., Иващенко, В. Ю., Куделко, С. М. и др. (ред.). *Мы победили смерть. Воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей*. Львов, 2005.

D'jakova, E. V., Kudelko, S. M., Posohov, S. I. (sost.). *Gorod i vojna: Har'kov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Sbornik dokumentov*. Sankt-Peterburg, 2012. (In Russian)

Дьякова, Е. В., Куделко, С. М., Посохов, С. И. (сост.). *Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов*. Санкт-Петербург, 2012.

Interv'iu z H. T. Solons'koju vid 15.03.2013, m. Kharkiv. Interv'iuier: Kras'ko O. I. Muzej istorii Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina, m. Kharkiv, f. 8, op. 3, p. 26. (In Ukrainian)

Інтерв'ю з Г. Т. Солонською від 15.03.2013, м. Харків. Інтерв'юєр: Красько О. І. Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків, ф. 8, оп. 3, п. 26.

Ivaschenko, V. Yu., Kysel'ova, Yu. A., Kras'ko, O. I., Kudelko, S. M., Posokhov, S. I., Posokhova, L. Yu., Rachkov, Ye. S. (ukl.), Ivaschenko, V. Yu. (nauk. red.). *Kharkivs'kyj universytet (1917–1941 rr.) u spohadakh joho vykladachiv ta vykhovantsiv*. Kharkiv, 2016. (In Ukrainian)

Іващенко, В. Ю., Кисельова, Ю. А., Красько, О. І., Куделко, С. М., Посохов, С. І., Посохова, Л. Ю., Рачков, С. С. (укл.), Іващенко, В. Ю. (наук. ред.). *Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців*. Харків, 2016.

Pugach, E. P. (red.). *Nam nelegko dalas' Pobeda: vospominanija prepodavatelej i sotrudnikov Har'kovskogo universiteta — uchastnikov Velikoj Otechestvennoj vojny*. Har'kov, 2006. (In Russian)

Пугач, Е. П. (ред.). *Нам нелегко далась Победа: воспоминания преподавателей и сотрудников Харьковского университета — участников Великой Отечественной войны*. Харьков, 2006.

Shvalb, M. H., Prokopova, V. D., Hlybys'tka, S. B. ta in. (uklad.), Posokhov, S. I., Kucher, O. O. (nauk. red.). *Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V. N. Karazina za 200 rokiv*. U 3 ch. Systematychnyj bibliohrafichnyj pokazhchyk. Kharkiv, 2007. (In Ukrainian)

Швалб, М. Г., Прокопова, В. Д., Глибицька, С. Б. та ін. (уклад.), Посохов, С. І., Кучер, О. О. (наук. ред.). *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років*. У 3 ч. Систематичний бібліографічний показчик. Харків, 2007.

Vovk, O. I., Ivaschenko, V. Yu., Kras'ko, O. I., Kudelko, S. M., Posokhov, S. I., Posokhova, L. Yu., Rachkov, Ye. S., Yankul, O. M. (ukl.), Posokhov, S. I. (vstup. stattia), Ivaschenko, V. Yu., Posokhov, S. I. (nauk. red.). *Kharkivs'kyj universytet (1941–1945 rr.) u spohadakh joho vykladachiv ta vykhovantsiv*. Kharkiv, 2023. (In Ukrainian)

Вовк, О. І., Іващенко, В. Ю., Красько, О. І., Куделко, С. М., Посохов, С. І., Посохова, Л. Ю., Рачков, С. С., Янкул, О. М. (укл.), Посохов, С. І. (вступ. стаття), Іващенко, В. Ю., Посохов, С. І. (наук. ред.). *Харківський університет (1941–1945 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців*. Харків, 2023.

Zajtsev, B. P., Ivaschenko, V. Yu., Kadiev, V. I., Kudelko, S. M., Myhal', B. K., Posokhov, S. I. (ukl.), Ivaschenko, V. Yu. (vstup. stattia), Posokhov, S. I. (nauk. red.). *Kharkivs'kyj universytet XIX — pochatku XX st. u spohadakh joho profesoriv ta vykhovantsiv*. U 2 t. Kharkiv, 2008–2010. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Іващенко, В. Ю., Кадєєв, В. І., Куделко, С. М., Мигаль, Б. К., Посохов, С. І. (укл.), Іващенко, В. Ю. (вступ. стаття), Посохов, С. І. (наук. ред.). *Харківський університет XIX — початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців*. У 2 т. Харків, 2008–2010.

Zajtsev, B. P., Myhal', B. K. Universytet v okupovanomu Kharkovi, zhovten' 1941 — serpen' 1943 rr. *UNIVERSITATES. Nauka ta prosvita*, no. 1, 1999–2000, s. 54–62. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К. Університет в окупованому Харкові, жовтень 1941 — серпень 1943 рр. *UNIVERSITATES. Наука та просвіта*, № 1, 1999–2000, с. 54–62.

Zajtsev, B. P., Myhal', B. K., Posokhov, S. I. *Kharkivs'ki studbativsi*. Kharkiv, 1999. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К., Посохов, С. І. *Харківські студбати́вці*. Харків, 1999.

Zajtsev, B. P., Myhal', B. K., Posokhov, S. I. *Studbat: Kharkivs'ki studbativsi*. 2-e vyd., vupr. ta dopovn. Kharkiv, 2005. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К., Посохов, С. І. *Студбат: Харківські студбати́вці*. 2-е вид., випр. та доповн. Харків, 2005.

Zajtsev, B. P., Posokhov, S. I. Pam'iat' pro vijnu v dokumentakh. *UNIVERSITATES. Nauka ta prosvita*, no. 3, 2001, s. 48–59. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Посохов, С. І. Пам'ять про війну в документах. *UNIVERSITATES. Nauka ta prosvita*, № 3, 2001, с. 48–59.

Zajtsev, B. P., Zhuravs'kyj, Yu. J., Myhal', B. K. *Har'kovskij universitet v gody Velikoj Otechestvennoj vojny*. Har'kov, 1989. (In Russian)

Зайцев, Б. П., Журавський, Ю. Й., Мигаль, Б. К. *Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны*. Харьков, 1989.

Zajtsev, B. P., Zhuravs'kyj, Yu. J., Myhal', B. K. *Kharkivs'kyj universytet u roky Velykoi Vitchyznianoj vijny*. 2-e vyd., vupr. i dop. Kharkiv, 2010. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., Журавський, Ю. Й., Мигаль, Б. К. *Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни*. 2-е вид., випр. і доп. Харків, 2010.

Sergiy Posokhov

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

ON THE ARCHAEOGRAPHIC PROJECT “KHARKIV UNIVERSITY IN THE MEMORIES OF ITS FACULTY AND STUDENTS, 1941–1945”

The report discusses a continuing series of archaeographic publications dedicated to Kharkiv University in the memories of members of its student body, faculty, and staff, focusing in particular on the fourth volume of the series, which deals with World War II, or more specifically with the period of 1941–1945. The collection, published in 2023, includes various types of ego-documents: not only memoirs, but also diaries, letters,

transcripts, and official autobiographies. The contents of the texts are also quite diverse, reflecting the often divergent life paths of the authors (some of them found themselves in emigration). Taken together, these writings create opportunities for factual comparison, help achieve a more complete and comprehensive understanding of the history of Kharkiv university during World War II, and illustrate the mechanisms of construction and functioning of historical memory.

Keywords: World War II, Kharkiv University, memoirs, archeographic project, historical memory.

Текст надійшов до редакції 30.09.2024.

The text was received by the editors 30.09.2024.

Текст затверджено до друку 01.11.2024.

The text is recommended for printing 01.11.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-13>
УДК 930.2:[355.48.012(100)"1939/1945":341.388(477.54-25)"1943"] (049.32)

Ольга Вовк

кандидатка історичних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

**ХАРКІВСЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС 1943 РОКУ
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ**

Рецензія на книгу: *Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року)*: збірник документів і матеріалів.

Упорядн., автор передмови та коментарів В. М. Яковлев.

Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 316 с.

Як цитувати: Вовк, О. Харківський судовий процес 1943 року мовою документів (Рецензія на книгу: *Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року)*: збірник документів і матеріалів. Упорядн., автор передмови та коментарів В. М. Яковлев. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 316 с.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 257-263. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-13>

How to cite: Vovk, O. Kharkiv Trial of 1943 in the Mirror of Documents (Book Review: *Pochatok shliakhu do Niurnberha. Kharkiv's'kyj sudovyj protses (15–18 hrudnia 1943 roku)*: zbirnyk dokumentiv i materialiv. Uporiadn., avtor peredmovy ta komentariv V. M. Yakovliev. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2022. 316 s.). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 257-263. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-13> (In Ukrainian)

© Вовк О., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Здійснено огляд збірника документів і матеріалів «Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року)» (Харків, 2022), який вийшов друком у серії «Джерелознавчі зошити». Книга містить цінні історичні джерела, які до того часу були розпорошені й мало відомі широкому загалу; деякі з них публікуються вперше. Збірник на широкому документальному матеріалі дає змогу скласти уявлення про підготовку, перебіг і наслідки Харківського судового процесу, який заклав підвалини знаменитого Нюрнберзького процесу.

Ключові слова: археографія, Харків, Друга світова війна, нацистський окупаційний режим, воєнні злочини, Харківський судовий процес.

У 2022 р. вийшло друком нове археографічне видання «Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року)». У дев'ятій книзі із серії «Джерелознавчі зошити» представлено документи й матеріали, які висвітлюють перебіг судової справи «Про звірства німецько-фашистських загарбників на території Харкова і Харківської області у період їх тимчасової окупації», що розглядалася в 1943 р. Військовим трибуналом 4-го Українського фронту. Цей показовий процес став першим публічним актом не лише на теренах СРСР, але і всіх країн Антигітлерівської коаліції, під час якого були засуджені воєнні злочинці — троє військовослужбовців Вермахту і німецької поліції та один колаборант. Харківський процес став етапною віхою у процесі напрацювання правової бази для засудження і покарання злочинів нацизму, скоєних під час Другої світової війни. Він став подією світового масштабу, яка вплинула на формування положень донині чинного міжнародного кримінального права.

Книга вміщує цінні історичні джерела, які раніше були розпорошені й маловідомі або зовсім невідомі широкому колу дослідників. Деякі з них уже оприлюднювали раніше (наприклад, у збірниках «Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації» (Київ; Харків, 1944), «Документы обвиняют: сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-

фашистских захватчиков на советской территории» (Москва, 1945), «Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, the Far East» (Washington, 1963) та ін.). Значна частина документів і матеріалів (насамперед із фондів зарубіжних архівів) публікується вперше.

Упорядником книги, автором передмови та коментарів виступив В. М. Яковлев — відомий харківський дослідник історії Другої світової війни, заступник директора з наукової роботи Національного музею воєнної історії Слобожанщини (сmt Солоницівка Харківського р-ну Харківської обл.), який спеціалізується на вивченні воєнних злочинів нацистів на Харківщині та їх покарання.

Передмова до книги занурює читача в загальний контекст історії Другої світової війни та дозволяє скласти уявлення про тогочасну систему міжнародного публічного права, яка станом на початок війни вже не могла належно реагувати на воєнні злочини, що стали масовими. Продемонстровано процес напрацювання нових норм як міжнародного кримінального права, так і радянської нормативно-правової бази, що уможливило притягнення нацистських воєнних злочинців до відповідальності. Надано інформацію про основних учасників Харківського процесу з боку обвинувачення та з боку захисту, а також про радянських і зарубіжних кореспондентів, які висвітлювали перебіг та результати процесу в медіа. Описано, як був організований суд, схарактеризовано його перебіг і результати.

Автор передмови вказує, що суд над воєнними злочинцями у Харкові являв собою добре підготований показовий процес радянського взірця, який серед іншого мав чіткі політичні цілі, зокрема утвердження суспільної думки щодо невідворотного покарання воєнних злочинів Третього Райху. Важливою є також демонстрація того, як саме результати Харківського процесу вплинули на формування міжнародного кримінального права. Зокрема, показано, що саме в Харкові вперше на суді було реалізоване положення про те, що злочин, вчинений особою за наказом уряду або начальника, військового чи цивільного, не звільняє цю особу від кримінальної відповідальності, яке було згодом зафіксовано у статті 33 Римського

статуту Міжнародного кримінального суду. Отже, у передмові до книги показано Харківський судовий процес у контексті не лише вітчизняної, але і всесвітньої історії, а також вплив, який він справив на формування сучасної системи міжнародних відносин.

У довідці «Від упорядника» описано археографічні принципи, покладені в основу цього видання, а також уміщено стислу характеристику.

Основну частину книги складають джерела різних типів і видів, які розподілені на кілька частин. Зокрема, у розділі I «Матеріали розслідувань воєнних злочинів нацистів на Харківщині» представлено акти роботи державних комісій і доповідні записки, які встановлюють злочини гітлерівців проти цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Тут же наводяться протоколи допитів обвинувачених і свідків на Харківському процесі. Розділ II «Організація та проведення Харківського судового процесу (15–18 грудня 1943 р.)» вміщує Постанову Політбюро ЦК ВКП(б) «Про проведення у Харкові відкритого судового процесу у справі німецько-фашистських звірств», а також детальну стенограму перебігу судового процесу.

У розділі III «Свідчення очевидців та публіцистика» наведено газетно-журнальні публікації і літературні нариси, які створили під враженням від Харківського процесу відомі радянські письменники й публіцисти І. Г. Еренбург, Д. Й. Заславський, Л. М. Леонов, П. Й. Панч, К. М. Симонов, В. М. Сосюра, О. М. Толстой та ін., а також кореспондент Е. Стівенс (США). Тут же подано і спогади (В. О. Рибалов та ін.), які деталізують суспільну атмосферу, що панувала в Харкові у дні проведення суду. Розділ IV «Реакція урядів США та Великобританії на Харківський суд» містить матеріали телеграмного листування послів США в Радянському Союзі та Сполученому Королівстві з Державним Секретарем США. Вони дають можливість скласти уявлення про позиції урядів Союзних держав щодо результатів та наслідків судового процесу.

Окремим блоком книги є коментарі, у яких наведено інформацію про джерело походження кожного документа та історію його публікації (якщо така раніше була), подано фактографічні примітки до текстів

документів. Книга містить список скорочень, а також додатки, куди винесені фотографії, що дають змогу візуально унаочнити опубліковані текстові документи.

Отже, як можемо бачити, укладач книги намагався за наявними документальними матеріалами представити Харківський судовий процес у вигляді багатогранної картини, що охоплює різноманітні точки зору на цю подію. На нашу думку, йому це повною мірою вдалося. У представлених документах і матеріалах ми маємо змогу почути фактично всіх соціальних акторів, що прямо або опосередковано були задіяні в процесі: воєнних злочинців та їхніх жертв, свідків скоєних злочинів, представників сторін обвинувачення та захисту, органів державної влади СРСР та країн-союзниць, представників медіа як ретрансляторів перебігу й результатів суду.

Власне, і сам Харківський судовий процес вперше у світі явив широкому загалу пряму мову безпосередніх виконавців воєнних злочинів, що справило незабутнє враження на присутніх. Яскраво описав це К. М. Симонов, чії спогади наведені в рецензованому збірнику: «...Я, звичайно, і до харківського процесу багато разів чув від тих, кого не встигли убити, про те, як і кого на їхніх очах убили. Але на процесі в Харкові я вперше почув про те, як це робилося, про те, хто це робив, із вуст трьох німців і одного росіянина... Новим для мене, що я відчув там, на процесі, була не ненависть — я відчував її й раніше, — а ошелешеність від того, що я вперше чув не про когось: “вони вбили, вони спалили, вони замордували”, а від першої особи, про самого себе вголос: “я убив”, “я застрелив”, “я заштовхнув їх і закрив у кузові”, “я натиснув на педаль газу”. І в цьому “я”, “я”, “я”, що повторювалося день за днем у залі суду, при всій реальності було щось неправдоподібне навіть після всього, що я бачив на війні»¹ (пер. з рос.) (с. 228–229).

За всіх безперечних переваг книги, можемо сформулювати й кілька зауважень до укладача. Зокрема, у коментарях відображено не всі терміни, які були поширені в середині ХХ ст., але до нашого

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

часу вийшли з ужитку. Наприклад, у документах неодноразово бачимо вислови на кшталт «погасло світло юпітерів» (с. 184), «потріскують юпітери» (с. 210) та ін. Було б доцільно дати коментар про те, що «юпітером» тут названо потужне спрямоване джерело світла, яке використовувалося в кінематографі для освітлення знімальних майданчиків, тим паче що в анотації до книги вказано, що її цільовою аудиторією є не тільки дослідники історії Другої світової війни, але й широкий загал читачів.

Окремі подані в книзі матеріали є не повністю атрибутованими. Наприклад, у заголовку спогадів, опублікованих на с. 225–228, відсутнє ім'я автора (з коментарів дізнаємося, що це К. М. Симонов). Для публіцистичного матеріалу, опублікованого на с. 248–258, не подано імені автора і джерела першопублікації (за непрямыми даними можна припустити, що текст написав О. М. Толстой). Не завжди вистачає інформації про час створення того чи іншого документа (насамперед ідеться про мемуарні джерела). Наприклад, наведені в книзі спогади В. О. Рибалова (1898–?) подано за книгою «Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда! Сборник документов и материалов» (Харків, 2008) — вочевидь, уже після смерті мемуариста. З коментарів, наведених у рецензованому збірнику, неможливо зрозуміти, в який саме період був написаний цей текст.

Утім, попри висловлені зауваження, можемо підсумувати, що рецензований збірник документів і матеріалів являє собою помітне явище. У книзі вперше комплексно й багатосторонньо висвітлено мовою історичних джерел перебіг судового процесу, який заклав підвалини подальшого публічного засудження воєнних злочинів нацизму під час Другої світової війни. Знайомство з поданими в збірнику документами набуває особливого звучання зараз, коли Україна знов переживає страшну і кровопролитну війну на своїй території і сподівається на справедливе покарання всіх воєнних злочинців сучасності.

Olha Vovk

Candidate of History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

KHARKIV TRIAL OF 1943 IN THE MIRROR OF DOCUMENTS

Book Review: *Pochatok shliakhu do Niurnberha. Kharkivs'kyj sudovyj protses (15–18 hrudnia 1943 roku): zbirnyk dokumentiv i materialiv.*

Uporiadn., avtor peredmovy ta komentariv V. M. Yakovliev.

Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2022. 316 s.

A review of the collection of documents and materials “The Beginning of the Road to Nuremberg. The Kharkiv Trial (December 15–18, 1943)” (Kharkiv, 2022), which was published in the series “Notebooks in Source Studies”, was conducted. The book contains valuable historical sources that were previously scattered and little known to the public; some of them are being published for the first time. The collection, based on extensive documentary material, allows us to form an idea of the preparation, course, and consequences of the Kharkiv trial, which laid the foundations for the famous Nuremberg Trial.

Keywords: archaeography, Kharkiv, World War II, Nazi occupation regime, war crimes, Kharkiv trial.

Текст надійшов до редакції 21.09.2024.

The text was received by the editors 21.09.2024.

Текст затверджено до друку 19.11.2024.

The text is recommended for printing 19.11.2024.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 66
Серія «ІСТОРІЯ»

Відповідальний за випуск Ю. П. Волосник
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 25.11.2024 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 11,71. Обл.-вид. арк. 14,64.
Тираж 50 пр. Зам № 39/24.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09